

nr 7 (2019)

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Pomniki historii-
ochrona
zarządzanie
promocja

PKN ICOMOS
ICOMOS European Group
Politechnika Lubelska

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Nr 7, 2019

Pomniki historii

ochrona, zarządzanie, promocja

PKN ICOMOS
ICOMOS European Group
Politechnika Lubelska

REDAKTOR NACZELNY

Bogusław Szmygin

REDAKCJA

Katarzyna Pałubska – sekretarz

Katarzyna Jeżyńska

Anna Frączek

RADA REDAKCYJNA

Ádám Arnóth (Budapeszt/Węgry)

Calogero Bellanca (Rzym/Włochy)

Mykoła Bevz (Lwów/Ukraina)

Sigrid Brandt (Salzburg/Austria)

Grzegorz Bukal (Gdańsk/Polska)

Alberto de Capua (Reggio Calabria/Włochy)

Marcin Gawlicki (Gdańsk/Polska)

Soraya Genin (Lizbona/Hiszpania)

Jorg Haspel (Berlin/Niemcy)

Robert Hirsch (Gdańsk/Polska)

Caroline Jaeger-Klein (Wiedeń/Austria)

Jean-François Lagneau (Paryż/Francja)

Jakub Lewicki (Warszawa/Polska)

Jadwiga Łukaszewicz (Toruń/Polska)

Ewa Łużyniecka (Wrocław/Polska)

Deirdre McDermott (Dublin/Irlandia)

Piotr Molski (Warszawa/Polska)

Susana Mora Alonso-Munoyerro (Madryt/Hiszpania)

Gergely Nagy (Budapeszt/Węgry)

Teresa Patricio (Bruksela/Belgia)

Grellan Rourke (Dublin/Irlandia)

Ursula Schädler-Saub (Heidelberg/Niemcy)

Ruth Liberty Shalev (Hajfa/Izrael)

Marko Špikić (Zagrzeb/Chorwacja)

Dalius Vrubliauskas (Wilno/Litwa)

WYDAWCA

Polski Komitet Narodowy
Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS

WSPÓŁWYDAWCA

Politechnika Lubelska
ICOMOS European Group
Narodowy Instytut Dziedzictwa
Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków

REDAKCJA

Biuro PKN ICOMOS Łazienki Królewskie w Warszawie – Oberża
00-460 Warszawa, ul. Agrykola 1
czasopismo.icomos@gmail.com
hfh.icomos@gmail.com

PROJEKT OKŁADKI

Sylwia Chwalana

SKŁAD

Katarzyna Jeżyńska
Diana Barańska

KOREKTA

Krystyna Gromadzka

DRUK

„True Colours” S.C.
20-078 Lublin ul. Żołnierzy Niepodległej 5 /2
ISSN 2657-9278

e-ISSN 2543-6422

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja elektroniczna: <https://ph.pollub.pl/index.php/odk/index>

25 lat temu utworzono nową formę ochrony najcenniejszych zabytków w Polsce, która obecnie posiada zasób ponad 100 najcenniejszych Pomników Historii. Do 2019 roku na Mazowszu na liście najcenniejszych obiektów znalazło się tylko 6 Pomników Historii: historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem w Warszawie, Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, zespół Stacji Filtrów w Warszawie Williama Lindleya, zespół zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach w Warszawie, Wzgórze Tumskie w Płocku, kolegiata pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Pułtusku. Stoi to w sprzeczności z dużą liczbą zabytków na terenie Mazowsza i świadczy to o niedoceniu rangi dziedzictwa lokalnego, oraz wskazuje na konieczność podjęcia intensywnych starań o uzyskanie statusu pomnika historii dla kolejnych wartościowych obiektów.

Na liście wniosków oczekujących znajdują się m.in. tak wybitne zabytki Mazowsza jak: kościół ewangelicko-augsburski pw. Św. Trójcy w Warszawie, zamek książąt mazowieckich w Czersku, zespół pobenedyktynski w Opactwie koło Sieciechowa, kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela i Podwyższenia Krzyża w Krasnem, bazylika św. Jana Chrzciciela w Brochowie, willa „Milusin”, ul. Oleandrów 5 w Sulejówku, Bank Gospodarstwa Krajowego przy Al. Jerozolimskich 7 w Warszawie, opactwo romańskie w Czerwińsku nad Wisłą, zespół bernardyński w Radomiu czy zespół kościoła i klasztoru reformatów w Węgrowie.

Obiekty uznane przez MWKZ za najcenniejsze przykłady zabytków mazowieckich, wskazane przez urząd do podjęcia starań o uznanie na Pomnik Historii to m.in.: Iłża – zamek z miastem, Szydłowiec – zamek z miastem, kościół drewniany w Porzeczcu Mariańskim czy Budynek MWRiOP przy Al. Szucha w Warszawie.

Rolą Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków jest ochrona i nadzór konserwatorski nad zabytkami uznanymi za pomniki historii, oraz upowszechnianie wysokich standardów prowadzonych prac konserwatorskich i restauratorskich, tworzenie wzorców i strategii ochrony, oraz działań promocyjnych na obszarze aktualnych lub potencjalnych pomników historii województwa mazowieckiego. Mimo ograniczeń prawnych Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków od lat aktywnie działa na rzecz ochrony pomników historii, podejmuje starania i wspomaga finansowo remonty oraz przygotowywanie dokumentacji konserwatorskich do wniosków o uznanie za pomniki historii kolejnych obiektów, stając się wykonawcą polityki Państwa dotyczącej narodowego dziedzictwa.

Więcej na temat pomników historii województwa mazowieckiego znajdą Państwo w proponowanej publikacji naukowej, w artykule prof. Jakuba Lewickiego – Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Zasady i możliwości dofinansowania dokumentacji, prac konserwatorskich, restauratorskich i remontowych na zabytkach znajdują się na stronie internetowej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie: www.mwzkz.pl, w zakładce Dotacje.

Publikacja dofinansowana ze środków

Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

SPIS TREŚCI

Pomnik historii po japońsku, czyli synergia poznawcza miejsc, krajobrazów, kunsztów, tradycji i zwyczajów	1
Waldemar J. Affelt	
Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach – jako pomnik historii	25
Maria Brykowska	
Pomniki historii – spojrzenie krytyczne	41
Jacek Dąbrowski	
Modernistyczny układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni, jako pomnik historii	51
Robert Hirsch	
Lista pomników historii w ocenie studentów uczelni ekonomicznej	61
Andrzej Laskowski	
Pomnik historii – procedury uznania i kryteria wyboru na przykładzie miasta Trzebiatów, pretendenta do tytułu	75
Agnieszka Latour	
Rola Konserwatora Wojewódzkiego w ochronie i zarządzaniu pomnikiem historii na przykładzie Warszawy i Mazowsza	89
Jakub Lewicki	
Poznań – współczesne przekształcenia w historycznej przestrzeni miasta. Dokonania, stan obecny i perspektywy	111
Piotr Marciniak, Joanna Bielawska-Pałczyńska, Agnieszka Rumieź	
Zarządzanie pomnikami historii	123
Piotr Molski	
Przemysł. Miasto Twierdza oraz Twierdza Przemysł. Razem czy osobno na drodze do pomnika historii RP	135
Rafał Nestorow	
Kopiec Kościuszki w Krakowie – pomnik historii. Konserwacja, zarządzanie, promocja	149
Mieczysław Rokosz	

Pomniki historii, a doświadczenia Światowego Dziedzictwa - rozważania na przykładzie drewnianej architektury sakralnej	167
Andrzej Siwek	
Pomnik historii w Gdyni - problemy ochrony głównej osi reprezentacyjnej miasta	181
Maria Jolanta Sołtysik	
Twierdza Kłódzko pomnikiem historii? Rola ochrony zabytków w kontekście i wobec polityki ..	193
Joanna Stoklasek-Michalak	
Pomniki Historii – forma ochrony, forma promocji, forma zarządzania?	207
Bogusław Szmygin	
Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju inicjatorem seryjnej nominacji na listę UNESCO najcenniejszych europejskich młynów papierniczych	219
Maciej Szymczyk	
Monitoring pomników historii – procedura, wyzwania, zagrożenia	235
Katarzyna Zalasieńska	

POMNIK HISTORII PO JAPOŃSKU, CZYLI SYNERGIA POZNAWCZA MIEJSC, KRAJOBRAZÓW, KUNSTÓW, TRADYCJI I ZWYCZAJÓW

Podróż do najbardziej wewnętrznego sedna Japonii¹

AFFELT Waldemar J.¹

¹ Waldemar J. Affelt, Politechnika Gdańska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
<https://orcid.org/0000-0003-3274-5210>

ABSTRAKT: Japońska Agencja ds. Kultury realizuje projekt JAPAN HERITAGE, wynikiem którego będzie sto tematycznych narracji zabytkoznawczych. Wnioskodawcą i beneficjentem jest gmina wiejska lub miejska, ale procedura nominacyjna obejmuje także urząd prefektury. Podkreśla się, iż ta inicjatywa nie konkuruje z Listą Światowego Dziedzictwa UNESCO, ani nie wprowadza nowej kategorii zabytku, wobec czego nie istnieje potrzeba kolejnej zmiany Ustawy z dnia 30 maja 1950 r. o ochronie dóbr kultury. Strategicznie projekt ten służy rewitalizacji społecznej poprzez wzmocnienie poczucia tożsamości oraz intensyfikację krajowego i zagranicznego ruchu turystycznego. Każda narracja JAPAN HERITAGE jest markowym produktem turystycznym, a ilustrującą ją materialne i niematerialne dobra kultury objęte prawną ochroną znajdują się na terenie jednej gminy w kategorii lokalnej lub też w wielu gminach danej prefektury, a nawet kilku prefektur – w kategorii zbiorowej. Istotę tego projektu omówiono na przykładzie narracji nr 019 „Kultura Date zainicjowana przez Masamune”.

SŁOWA KLUCZE: Dziedzictwo Japonii, materialne lub niematerialne dobra kultury, Masamune Date

Wprowadzenie

Sprawy ochrony zabytków w Japonii reguluje Ustawa nr 214 z 30 maja 1950 roku, znowelizowana ostatnio 30 marca 2007 r.². Ten akt prawny zastąpił poprzednie oraz wprowadził za Konwencją

¹ Japan Heritage, podtytuł strony, [online]:

<https://japan-heritage.bunka.go.jp/en/index.html> (dostęp: 30.05.2019).

² Law for the Protection of Cultural Property of May 30th 1950 [online]:

https://en.unesco.org/sites/default/files/japan_law_protectionproperty_entno.pdf (dostęp: 30.05.2019).

Haską³ pojęcia dobra kulturalnego (ang. *cultural property*) i kulturalnego dobra niematerialnego. To ostatnie pojęcie początkowo odnoszono do dóbr zagrożonych zniknięciem, ale w aktualizacji z 1954 r. ograniczono ich zakres, dodając wymóg wysokiej wartości artystycznej i historycznej. Aktualizacja Ustawy w 1974 r. wobec szybkiego procesu zmian stylu życia Japończyków rozszerzyła kategorię ludowych dóbr kultury o ich wymiar niematerialny. Choć wymagają one dokumentowania, to zaniechano ich ochrony poprzez wpisanie do rejestru zabytków. Ponadto dodano zupełnie nową kategorię dobra, jakim są techniki konserwatorskie i chociaż nie mają one charakteru materialnego (wiedza i umiejętności), to są niezbędne do zachowania obiektów materialnych dla przyszłych pokoleń. Tak więc istota dziedzictwa niematerialnego została rozpoznana w Japonii, a jej nośniki objęte stosowną ochroną na długo przed pojawieniem się konwencji UNESCO⁴.

Interesująco wygląda sprawa szczególnie pięknych scenerii, którą to kategorię wprowadziła Ustawa z 1929 r.⁵ o miejscach historycznych, miejscach malowniczego piękna i pomnikach przyrody. Zrównywała ona ich status ochrony ze świątyniami i chramami, ale również włączała w ten zbiór miejsca, które odwiedzał cesarz (usunięte z listy po 1945 r.). Ta kategoria zabytku – szczególnie zaś przywołana wartość estetyczna – znalazła się w Ustawie z 1950 roku, co dzisiaj stanowi istotną różnicę między japońskim a polskim prawem ochrony zabytków.

W 1996 r. wprowadzono nową formę ochrony dóbr kultury poprzez wpisanie na listę tradycyjnych budynków – tzw. *registration*. Uzupełnia ona istniejący dotąd system ochrony, czyli jej najwyższą formę tzw. *designation* (narodowe dobro kultury) oraz tzw. *selection* (prefekturalne dobro kultury) - zapewniając umiarkowane środki ochrony, takie jak zalecenia służb konserwatorskich, powiadomienia, wskazówki, sugestie i porady. Od właścicieli tradycyjnych budynków oczekuje się, aby chronili głównie charakter ich elewacji. W 2004 r. tę formę ochrony rozszerzono na nieruchomości materialne dobra kultury ludowej. Również w tym roku uchwalono Ustawę o krajobrazie – pierwszy akt prawa w Japonii stanowiący o odpowiedzialności rządu za zagospodarowanie przestrzenne. W tymże roku wprowadzono nową kategorię dobra kultury - Krajobraz Kulturowy, obejmujący takie formacje jak np. tarasy pól ryżowych, czy zagajniki na terenach zabudowanych.

Ustawa z 2008 r. o utrzymaniu i ulepszeniu krajobrazu historycznego przewiduje różne środki ochrony jego charakteru poprzez rozszerzenie wsparcia finansowego i zachęty podatkowe. Omawia również związek między ochroną dóbr kultury a promocją turystyki, czemu już w 2006r. poświęcono ramową ustawę Prawo o narodowej promocji turystyki⁶. Wobec dużej dysproporcji w turystycznym ruchu krajowym i zagranicznym oraz wyraźnego przyhamowania procedur

³ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 roku.

⁴ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. [online] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111721018>. (dostęp: 30.05.2019).

⁵ *Historical Sites, Places of Scenic Beauty, and Natural Monuments Preservation Law*, 1929.

⁶ *The Tourism National Promotion Basic Law*, 2006.

obejmowania ochroną kolejnych dóbr kultury, wysiłki administracji państwowej i samorządowej zmierzają ku intensyfikacji krajowej turystyki kulturalnej Japończyków. Obecnie system krajowy operuje sześcioma kategoriami zabytków:

- ważne materialne dobra kultury: dzieła sztuk pięknych i rzemiosł;
- ważne niematerialne dobra kultury: sztuki widowiskowe, techniki rzemieślnicze;
- ważne zabytki: miejsca historyczne, miejsca malowniczego piękna, pomniki przyrody;
- ważne materialne dobra kultury ludowej;
- ważne niematerialne dobra kultury ludowej;
- archeologiczne dobra kultury (obiekty podziemne).

Przymiotnik „ważny” oznacza najwyższą państwową i ścisłą formę ochrony, ale ochrona niektórych dóbr może mieć charakter regionalny (prefektura: np. wybrane techniki konserwatorskie; ochrona obszarowa grupy budynków) lub lokalny (gmina: np. budynki), co daje ogółem siedemnaście typów ochrony dóbr kultury. Ponadto Ustawa z 1950 r. wprowadza tytuł Żywego Skarbu Narodowego nadawany mistrzom sztuk i rzemiosł, a także mistrzom tradycyjnego teatru japońskiego (Noh, Bunraku, Kabuki). Głównym tego celem jest ochrona japońskich tradycji oraz zapewnienie ich kontynuacji.

Najnowsza innowacja w japońskim systemie ochrony zabytków

Przed laty w Agencji ds. Kultury powstał pomysł na Dziedzictwo Japonii, czyli projekt JAPAN HERITAGE. Zwrócono się do gmin z zaproszeniem do uczestnictwa i zgłaszania propozycji. Niestety, do sierpnia 2014 roku napłynęło 38 aplikacji (na ogólną liczbę ponad tysiąca siedmiuset gmin), z czego jedynie kilka spełniało warunki. Tymczasem założono, iż „wartość dodana do wartości dóbr kultury, taka jak powiązanie ich z lokalnymi opowieściami i wprowadzenie systemu ich upowszechnienia, a także wdrożenie zintegrowanego programu rewitalizacji społeczności, związanego z rozwojem przemysłowym, promocją turystyki i zasobów ludzkich wraz z rozwojem społeczności lokalnej (oraz ewentualnie gmin sąsiednich) przyczynią się do uświadomienia i wzmocnienia poczucia tożsamości wśród mieszkańców. Oznacza to także wypromowanie marki miejsca, co ostatecznie doprowadzi do rewitalizacji całego regionu.”⁷ Projekt inicjuje gmina wiejska lub miejska, a jego opis przekazuje do prefektury. Na szczeblu terenowym jest on dyskutowany, oceniany i ewentualnie zwrócony do uzupełnienia. Ostateczną decyzję podejmuje w Tokio Rada ds. Przeglądu Dziedzictwa Japonii złożona z profesjonalistów spoza Agencji ds. Kultury.

Istotą Dziedzictwa Japonii jest tematyczna opowieść interpretująca wartości i znaczenie wybranych materialnych i niematerialnych dóbr kultury, tworzących zbiór atrakcji turystycznych jednej gminy lub kilku. Narracja powinna posiadać następujące cechy:

- dotyczy unikatowych dawnych tradycji lub zwyczajów lokalnych, które są przekazywane

⁷ Outline of “Japan Heritage” Program, Agency for Cultural Affairs, March 2015, para 1, [online]: <https://japan-heritage.bunka.go.jp/en/img/about/Outline%20of%20Japan%20Heritage.pdf> (dostęp: 30.05..2019).

z pokolenia na pokolenie;

- ma jasno określony temat i dotyczy dóbr kultury zachowanych na obszarze gminy, takich jak obiekty budowlane i ruchome, stanowiska archeologiczne, miejsca i krajobrazy malowniczego piękna oraz lokalne festiwale;
- nie jest jedynie podsumowaniem historii regionalnej lub opisem lokalnych dóbr kultury, ale tworzy syngeryczną wartość dodaną jako holistyczna całość.

Zaleca się taki sposób komunikowania tych treści, aby były zrozumiałe dla osób nie posiadających specjalistycznego przygotowania. Kryteriami ustanowienia takiej narracji jako Dziedzictwo Japonii są:

- Narracja odnosi się do różnych historycznych cech regionu i może być instrumentem w budowaniu atrakcyjności Japonii jako całości.
- Wnioskodawca ma wizję rozwoju regionu oraz konkretną strategię wykorzystania w tym celu dóbr kultury objętych prawną ochroną.
- Projekt ma na celu rewitalizację lokalnej społeczności oraz skutecznie upowszechnia narrację zabytkoznawczą w kraju i za granicą.

Status Dziedzictwa Japonii obejmuje dwie kategorie: lokalną, gdy narracja odnosi się do jednej gminy, i/lub zbiorową, gdy dotyczy kilku gmin. Każda nominacja musi zawierać co najmniej jedno narodowe – czyli ważne – dobro kultury o najwyższym statusie ochrony.

29 czerwca 2015 r. w Muzeum Narodowym w Tokio odbyło się Pierwsze Forum JAPAN HERITAGE. Minister i wiceminister Edukacji, Kultury, Sportu, Nauki i Techniki wręczyli osiemnaście pierwszych certyfikatów Japońskiego Dziedzictwa, a następnie odbył się panel dyskusyjny z udziałem komisarza ds. kultury i członka japońskiej Rady ds. Przeglądu Dziedzictwa. Na stoiskach wystawienniczych znajdowały się pierwsze publikacje opatrzone logo JAPAN HERITAGE. Już same tytuły zwycięskich narracji ukazują zróżnicowanie ich tematyki oraz zakresu terytorialnego i charakteru reprezentatywnych dóbr kultury.⁸ Druga krajowa konferencja JAPAN HERITAGE odbyła się w październiku 2018, gdy zaprezentowano już 49 certyfikowanych narracji, a trzecia w maju 2019, wprowadzająca szesnaście kolejnych.⁹ Do roku 2020 planuje się ustanowienie 100 narracji JAPAN HERITAGE. Jest to rok letnich igrzysk olimpijskich w Tokio, w związku z czym przewiduje się przyjazd ponad 20 milionów turystów zagranicznych. Zaplanowano zatem wydanie wielojęzycznych materiałów promujących rodzime dobra kultury objęte narracjami projektu, przy intensywnym wykorzystaniu możliwości elektronicznych technik informacji i komunikacji. Agencja ds. Kultury zapewnia finansowe wsparcie przez pięć lat od ustanowienia danej narracji. Dzięki temu powstają nowe miejsca pracy kwalifikowanej obsługi obiektów dziedzictwa, turystyczna infrastruktura techniczna (parkingi, toalety, miejsca wypoczynku, punkty gastronomiczne, udogodnienia dla niepełnosprawnych itp.) i informacyjna (drogowskazy, panele informacyjne, metalowe trójwymiarowe makiety

⁸ Zob. *Japan Heritage* [online]: https://japan-heritage.bunka.go.jp/en/img/about/nihon_isan_pamphlet_english.pdf (dostęp: 30.05..2019).

⁹ Zob. <https://japan-heritage.bunka.go.jp/ja/special/sp190606.html>.

danego miejsca dla ociemniałych, kamienne słupy z wyrytą nazwą plenerowego obiektu itp.) oraz wzmocniony zostaje sektor przemysłu pamiątkarskiego.

Narracja nr 019 „Kultura Date zainicjowana przez Masamune”¹⁰

Date Masamune (1567-1636), feudalny władca okresu Walczących Państw (1467-1603), jest powszechnie znaną postacią historyczną, głównie ze swoich osiągnięć politycznych i wojskowych, ale był on także intelektualistą, który założył miasto Sendai w odległym od stolicy regionie Tohoku oraz uczynił z niego centrum kultury promieniujące ku jej tradycyjnym ośrodkom w Nara, Kioto i Edo.¹¹

Jego wyjątkowe talenty i wyrafinowany gust zaowocowały „Kulturą Date”, która połączyła lokalną tradycję z modnym i luksusowym blichtrzem stołecznej kultury Momoyama, nie stroniąc od wpływów Zachodu, czyli Europy. W rezultacie oryginalna kultura Sendai rozkwitła dzięki wysiłkom Date i została przekazana późniejszym pokoleniom, w tym także do innych regionów Japonii oraz została upowszechniona w całym społeczeństwie od klasy samurajów po zwykłych ludzi.

Narrację Dziedzictwa Japonii o kulturze Date Masamune ilustruje pięćdziesiąt niematerialnych oraz materialnych ruchomych i nieruchomych dóbr kultury znajdujących się w prefekturze Miyagi w sąsiadujących z sobą miastach Sendai, Tagajo, Shiogama i Matsushima. Pomyślana została jako pewien czasoprzestrzenny system poznawczy, w którym można wyodrębnić pięć stref:

I strefa: Date Masamune i kultura domeny Sendai: ruchome dobra kultury nr 1-4, personalnie związane bezpośrednio z osobą Masamune jako swoiste relikwie – przedmioty, które posiadał i dotykał.

II strefa: Tworzenie Kultury Date przez Masamune: ruchome i nieruchome dobra kultury nr 5-15 powstałe za życia Date i związane z jego aktywnościami.

III strefa: Rozprzestrzenianie się Kultury Date w domenie Masamune po jego śmierci, kontynuowane przez rodowych następców: różnorodne dobra kultury nr 16-23: 3 typy obiektów ruchomych oraz 5 budynków religijnych, do powstania których przyczynili się członkowie klanu Date, w tym kolejni władcy Sendai.

IV strefa: Rozprzestrzenienie Kultury Date w całym kraju: różnorodne dobra kultury nr 24-35: 5 budynków oraz jeden krajobraz i 6 miejsc malowniczego piękna.

V strefa: Rozprzestrzenienie Kultury Date pomiędzy zwykłymi ludźmi: różnorodne dobra kultury nr 36-50: elementy dziedzictwa niematerialnego zawarte w 6 sztukach widowiskowych i 3 festiwalach oraz wiedza i umiejętności niezbędne w 6 rzemiosłach tradycyjnych w prefekturze Miyagi.

¹⁰ “DATE Culture” fostered by Masamune, [online]: <http://datebunka.jp/en/> (dostęp: 30.05.2019 r.).

¹¹ Zob. *Masamune Date*, [online]: https://pl.wikipedia.org/wiki/Masamune_Date (dostęp: 30.05.2019 r.).

A oto lista owych dóbr kultury (numery dóbr uwzględniono w opisie stref powyżej), tworzących desygnaty opowieści JAPAN HERITAGE nr 019:

1. **Pięcioczęściowa czarna lakierowana zbroja** oraz hełm ozdobiony złożonym sierpem półksiężyca *maetate*, używana przez Date Masamune.
2. **Wełniany fioletowy płaszcz *jinbaori*** z kręgami w pięciu symbolicznych barwach shinto oraz złoto-haftowanym herbem klanu (dwa wróble w locie w kręgu liści bambusa), będący własnością kolejnych władców domeny Sendai od czasów Date. (Ryc. 1)

Fot. 1 Sendai, próba występu na tydzień przed festiwalem Aoba Matsuri 2019; *jinbei* grupy wykonującej taniec *Suzume-Odori* jest zainspirowane fioletowym płaszczem *jinbaori* Date Masamune (porównaj poz. 2). Fot. W. Affelt

3. **Artefakty** wydobyte z kaplicy grobowej Mauzoleum Date Zuihoden w Sendai: złota broszka w stylu europejskim (import?), skrzynka na listy zdobiona złotym lakierem.
4. **Matsushima, rzeźba naturalnych rozmiarów** ukazująca siedzącego Date, powstała w 17. rocznicę śmierci Masamune na zlecenie wdowy po nim – Yotokuin. Umieszczono ją w 1652 r. w świątyni Zuiganji w Matsushimie. Mówi się, że postać DATE została odtworzona na podstawie zapamiętania przez wdowę i uważana jest za najbardziej realistyczną jego podobiznę portretową, ukazującą brak prawego oka, które stracił w dzieciństwie. Badanie obiektu podczas prac konserwatorskich w roku 2012 wykazało, że użyto rzeczywistej zbroi z epoki Walczących Państw *Sengoku* (1493-1573). (Ryc. 2)

Fot. 2 Matsushima, Muzeum Świątyni Zuiganji, drewniana rzeźba postaci siedzącego w zbroi Date Masamune z 1652 r., przedstawiająca go w hełmie z ulubionym przez niego złożonym półksiężycowym ornamentem *maetate*. Fot. W. Affelt

5. **Miejsce po zamku w Sendai** na plateau wzgórza Aoba górującego nad miastem. Jedynie kamienie bazowe filarów dawnej drewnianej konstrukcji wskazują lokalizację głównego budynku *honmaru*, który został rozebrany w latach 70. XIX w., po zajęciu zamku przez siły rządowe Restauracji Meiji podczas wojny *boshin*¹².

6. **Seria rysunków** w skali 1:100 przedstawiających *honmaru* i podzámczce *ninomaru* warowni Aoba w Sendai, a także główne budynki siedziby władców domeny Sendai *kamiyashiki* w Edo. Jest to jedyny zachowany widok tych elewacji.

7. **Malowidło „Feniksy”** ze ścianki działowej Wielkiej Sali w *honmaru* zamku w Sendai, w której Date spożywał posiłki – jest to jedyny zachowany element wyposażenia tego budynku.

8. **Trzy składane parawany**, które zdobiły wnętrza zamku Wakabayashi, gdzie Masamune spędził ostatnie lata swojego życia po abdykacji. Parawan przedstawiający otwarte wachlarze leżące na ziemi pośród roślin jest wersją malowidła ściennego z zamku Aoba. Dwa pozostałe przedstawiają chryzantemy oraz parę saren siedzącą pośród koniczyny. Malatury wykonano na podkładzie z płatków srebra, a Masamune wykaligrafował na nich swoje wiersze.

9. **Matsushima, świątynia Godaido** – mały i skromny budynek wzniesiony w 1604 r. staraniem Date w miejscu pierwotnego z IX wieku. Mieści święte wizerunki Królów Pięciu Mądrości. Świątynia

¹² Zob. Wojna boshin, [online]: https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_boshin (dostęp: 30.05.2019 r.).

stoi na wysepce połączonej z lądem drewnianym mostem o czerwonych balustradach, którego pokład tworzą rozsunięte na dystans bale. Powiada się, iż to rozwiązanie uniemożliwiało niegdyś przejście kobietom ubranym w kimono. Wnętrze obiektu bywa dostępne dla publiczności tylko raz na 33 lata, a ostatnio w 2006 roku.

10. **Chram Osaki Hachimangu** zbudowany w latach 1604-1607 staraniem Date, który sprowadził cieśli z Kioto. Budynek jest przykładem eleganckiego stołecznego stylu Azuchi-Momoyama¹³; pod wspólnym dachem krytym cyprysowym gontem znajduje się główne sanktuarium *honden* i sala modlitewna *haiden* oddzielone korytarzem *ishi-no-ma*.

11. **Budynek sali modlitewnej Yakushido** w świątyni Mutsukokubunji powstał staraniem Date w 1607 r. w miejscu dawnej sali wykładowej. Wewnątrz znajduje się miniaturowy chram Zsushi. Do wykonania tych dzieł Masamune sprowadził stolarzy i rzemieślników z Senshu w Prefekturze Osaka. Jest to drugi w Sendai, obok głównego budynku chramu Osaki Hachimangu, przykład arcydzieła architektury w stylu okresu Momoyama.

12. **Matsushima, zespół buddyjskiej świątyni Zuiganji** wzniesiony w 1609 r. przez Masamune obejmuje budynek główny *hondo*, budynek kuchni kapłanów i łączący je korytarz, a także bogatą dekorację ścian działowych 161 malowidłami wykonanymi w różnych technikach, a w części frontowej na podkładzie z płatków złota. Skrzydła drzwiowe i nadproża pokrywają rzeźbione panele. Malowidła wewnątrz reprezentacyjnych są kopiami, ale panele poddano purystycznej konserwacji, odsłaniając drewniane podłoże spod kilku warstw polichromii (Ryc. 3). Podczas remontu ukończonego w 2018 r. odkryto wewnątrz ścian nowatorskie w XVII w. antysejsmiczne usztywnienie konstrukcji budynku układem diagonalnych zastrzałów pomiędzy słupami a ryglami.

Fot. 3 Matsushima, świątynia Zuiganji, kwiat lotosu – detal snycerski dekoracji drzwi do Sanktuarium po konserwacji. Fot. W. Affelt

¹³ Zob. Azuchi-Momoyama [online]: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Azuchi-Momoyama> (dostęp: 30.05.2019 r.).

13. **Przedmioty związane z wyprawą do Europy** w okresie Keicho (1596 - 1615), przywiezione z misji, którą Masamune wysłał w 1613 r. do Króla Hiszpanii i Papieża, aby uzyskać zgodę na handel z Meksykiem (Nueva España). Są to: certyfikat obywatelstwa Rzymu wydany dla posła Hasekury Tsunenagi (1571-1622), krucyfiks i portret Tsunenagi wykonany w Europie i ukazujący atrybuty jego nowej religii – chrześcijaństwa. Wyprawa trwała siedem lat, a po powrocie do Sendai zastano zmianę klimatu politycznego, początki prześladowania chrześcijan oraz izolacji Japonii, która miała trwać do końca epoki Edo.

14. **Mapa świata Konyo Bankoku Zenzu**, której oryginał powstał w Beijin w 1602 r. jako druk z bloków wykonany przez jezuitę Matteo Ricciego. W Japonii zachowały się trzy egzemplarze, a ten przechowywany w kolekcji Biblioteki Prefektury Miyagi w Sendai jest kompletny i zawiera znak producencki Towarzystwa Jezusowego.

15. **Manuskrypt Date** z życzeniami pomyślności dla miasta „*Licząc na trwałą dobrobyt Sendai*”, napisany w stylu poezji Zen *waka*, przechowywany w Muzeum Miasta Sendai.

16. **Chram Toshogu** w Sendai, który założył Tadamune, syn Date, w roku 1654. Obejmuje 5 budynków zdobionych metalowymi złożonymi okuciami. W jego *hondo* znajduje się miniaturowa kapliczka Zushi bogato zdobiona snycerką malowaną na jaskrawe kolory, zawierająca posąg szuguna Tokugawy Ieyasu (1543-1616). Kamienna brama Torii jest najstarszym tego typu obiektem w prefekturze.

17. **Zuihoden**, czyli budynek mauzoleum Date oraz mauzolea Kyogamine rodziny Date, które mimo uznania za Skarby Narodowe już w 1902 roku, zostały doszczętnie zniszczone podczas nalotów lotnictwa amerykańskiego w 1945 r. Pierwszy odbudowano w 1979 r., a pozostałe w roku 1985. Podczas rekonstrukcji odkryto artefakty grobowe Masamune: miecz, pudełko na listy i ornamenty, a pomiar jego szczątków pozwolił określić wzrost na 158 cm.

18. **Matsushima, mauzoleum Yotokuin** zbudowane dla Megohine, wdowy po Masamune, w siódmą rocznicę jej śmierci w 1660 roku przez Tsunamune, wnuka Date. Jest to miejsce modlitwy licznie odwiedzane przez kobiety, szczególnie po 2009 roku, gdy zakończono prace konserwatorskie, w wyniku których budynek dorównał elegancji Mauzoleum Zuihoden.

19. **Matsushima, mauzoleum Świątyni Entsuin** jest dedykowane Mitsumune, wnukowi Masamune i zięciowi drugiego władcy Sendai, Tadamune. Zbudowano je w 1647 roku w głębi malowniczego ogrodu tuż obok świątyni Zuiganji. Wewnątrz znajduje się figura konna zmarłego tragicznie Mitsumune w otoczeniu statuetek siedmiu jego wasali, którzy w dowód lojalności swojemu panu oddali życie po jego śmierci. Dekorację budynku stanowią motywy sztuki Zachodu takie jak pik, trefl, karo, serce, róża itp.

20. **Shiogama, chram Shiogama-jinja** powstał z inicjatywy Tsunamury, czwartego władcy Sendai, w 1695 roku. Prace budowlane zakończył w 1704 roku Yoshimura, piąty władca Sendai. Od zamierzchłych czasów miejsce to cieszyło się szczególną rewerencją dworu cesarskiego oraz lokalnych wielmoży jako siedziba bóstw regionu Tohoku, patronujących żeglarzom, rybakom i ciężarnym kobietom. Także tutaj od stuleci produkuje się sól morską. W tutejszych rytuałach i ceremoniach shinto uczestniczył Masamune, co kontynuowali jego następcy.

21. **Kolekcja zbroi** należących do kolejnych dwunastu władców domeny Sendai. Przypominają

one pięcioczęściową konstrukcję używaną przez Masamune, którą cechują trwałość (zaleta na polu walki), łatwość konserwacji oraz estetyka. Większość hełmów jest ozdobiona złożonym półksiężycem, ale w skromniejszych rozmiarach niż na hełmie Masamune.

22. **Bambusowe łyżeczki** do dozowania sproszkowanej herbaty *macha* wyrzeźbione przez pięciu kolejnych władców domeny Sendai, poczynając od Masamune. Te utensylia nieodzowne podczas ceremonii herbaty noszą indywidualne cechy nadane im przez właścicieli.

23. **Kolekcja trzydziestu pięciu mieczy** władców Sendai tradycyjnie ofiarowywanych chramowi Shiogama-jinja na początku sprawowania władzy. Zestaw ceremonialny obejmował trzy miecze dedykowane każdemu z tutejszych trzech bóstw: Betsugu, Sagu i Ugu. Na mieczach wygrawerowano prośby darczyńców oraz umieszczono znaki producentkie płatnerzy.

24. **Matsushima, budynek pawilonu herbacianego Kanrantei** zbudowano pierwotnie dla zamku Fushimi w Kioto, ale Hideyoshi Toyotomi (1536-1598)¹⁴ podarował go Date Masamune. Tadamune, drugi władca Sendai, ponownie obiekt rozebrał i przeniósł w obecne miejsce. Ustawiony na krawędzi niewielkiego półwyspu, otwartym frontem zwrócony ku zatoce, jest dzisiaj publiczną herbaciarnią i jedyną pozostałością po licznej niegdyś zabudowie. Nazwę pawilonu „obserwatorium zmarszczonych wód” nadał Yoshimura, piąty władca Sendai. Ścianki działowe dekorują malowidła pejzażowe na złotym tle. (Ryc. 4)

Fot. 4 Matsushima, pawilon herbaciany Kanrantei, przeniesiony z Kioto przez Tadamunę, drugiego władcę Sendai, służący gościom jako willa do obserwacji wód Zatoki oraz księżycy. Fot. W. Affelt

¹⁴ Zob. Hideyoshi Toyotomi [online]: https://pl.wikipedia.org/wiki/Hideyoshi_Toyotomi (dostęp: 30.05.2019).

25. **Wzgórze Tsutsujigaoka i sanktuarium Tenjin** wśród drzew wiśni płaczącej i dębu są przykładem miejsca malowniczego piękna, pozostającego w stanie niezmienionym przez ponad trzysta lat. Znaleźć tu można kamienne stele z inskrypcjami poezji haiku, nawiązujące do wizyty, jaką złożył Matsuo Basho (1644-1694), podróżujący mnich zen i poeta.

26. **Kinoshita i budynek Yakushido** wznosił Masamune w 1607 roku. Ich otoczenie z licznymi kamiennymi stelami z wrytymi wierszami haiku jest miejscem malowniczego piękna od 2015 roku.

27. **Tagajo, miejsce historyczne po zamku Taga** z VIII wieku. Badania archeologiczne potwierdziły istnienie na plateau wzgórza nad miastem Tagajo politycznego centrum zarządzania prowincją Matsu na południu regionu Tohoku. Teren zamku był obwarowany wałami ziemnymi i prowadziły do niego dwie przeciwległe bramy. Znalaziono kamienie bazowe drewnianych słupów, których układ pozwolił określić lokalizację i obrys budynków. Opracowano także hipotetyczną stratygrafię rozwoju całego założenia przestrzennego, eksponowaną na miejscu. (Ryc. 5)

Fot. 5 Tagajo, miejsce zabytkowe po zamku z VIII w. – siedzibie władz ówczesnej prowincji Matsu; na pierwszym planie metalowa makietka ukazująca fazy rozbudowy zespołu, dalej odtworzenie układu kamieni bazowych słupowej konstrukcji bramy, w dali platforma fundamentowa budynku głównego o podobnej aranżacji. Fot. W. Affelt

28. **Tagajo, pomnik Zamku Taga** jest kamienną stelą odkrytą w czasach Tadamune, drugiego władcy Sendai. Wryty na niej opis prac remontowych prowadzonych na zamku w okresie Nara (733-754). Zabytek ten otoczono opieką, a Tsunamura, czwarty władca Sendai, ufundował pawilon zabezpieczający kamienny blok przed wpływami klimatu. Budził on zainteresowanie uczonych, a poeta Basho poświęcił mu wiersz. (Ryc. 6)

Fot. 6 Tagajo, drewniany pawilon wzniesiony przez Date Tsunamurę (1659-1719), osłaniający zabytkową stelę – pomnik zamku Taga. Fot. W. Affelt

29. **Tagajo, Tsubo no Ishibumi** jest miejscem malowniczego piękna wokół Pomnika Zamku Taga, z którego otwiera się widok na teren przeciwległej zabudowy zamku z jednej strony oraz na ocean – z drugiej.

30. **Tagajo, wzgórze Suenomatsuyama** jest miejscem malowniczego piękna, które inspirowało poetów, pisarzy i malarzy w epoce Edo, znajdujących tu natchnienie. Ograniczone widokiem zmierzwionych sosen na wierzchołku oraz rzędami kamieni nagrobnych u podnóża uważane jest za symbol piękna romantycznego. Dał temu wyraz poeta Basho, konkludując w smutku wizualny kontrast pomiędzy grobami a zwichrowanymi gałęziami drzew.

31. **Tagajo, Oki-no-i** jest narodowym miejscem malowniczego piękna upowszechnionym przez poetkę Onono Komachi (834-880) i innych. Tsunamura, czwarty władca Sendai, polecił lokalnym przywódcom zapewnienie troski o stan tego zakątka, który dzisiaj jest stawem ze skalną „wysepką”, porośniętą skarłowaciałymi sosenkami, krzewami oraz klonem japońskim *acer japonicum*. Wokół biegnie jezdnia.

32. **Wysepka Magakigashima** w lagunie miasta Shiogama ma zaledwie 150 metrów średnicy, ale jako miejsce malowniczego piękna od najdawniejszych czasów jest tematem poezji. Np. Matsuo Basho w swoim pamiętniku z podróży *Oku no Hosomichi* opisał scenerie wysepki oglądane w świetle księżyca.

33. **Wyspa Oshima w Zatoce Matsushima** jest nieregularną w obrysie formacją skalną o stromych zboczach, porośniętą sosnami.¹⁵ Niezamieszкана, zawiera ślady bytności od pokoleń, gdyż kapłani buddyjscy medytowali tutaj od IX wieku w pustelniach wyciętych w skalnym masywie. To miejsce malowniczego piękna w promieniach wschodzącego z wody słońca uznano za emanację Buddyjskiego Raju – Czystej Krainy. Basho i wielu innych literatów i artystów uwiecznili swoje wrażenia z pobytu na Oshimie. (Ryc. 7)

Fot. 7 Wyspa Oshima w Zatoce Matsushima, kapłan buddyjski ze świątyni Zuiganji pogrążony w medytacji na przedprożu archaicznego pawilonu. Fot. W. Affelt

¹⁵ Zob. Oshima Island na Google Map [online]: <https://www.google.com/maps/@38.3644462,141.062592,58m/data=!3m1!1e3>.

34. **Pejzaż Zatoki Matsushima** to jeden z trzech najpiękniejszych krajobrazów Japonii według Hayashi Gahō (1618-1688), neokonfucjonisty i szefa rządowej edukacji. Cała linia brzegowa zatoki oraz 262 wyspy stanowią miejsce – tym razem bardzo rozległe o pow. 9717 hektarów – malowniczego piękna. (Ryc. 8)

Fot. 8 Wyspa Fukuura na zatoce Matsushima; odpływ odsłania nieregularny obrys skały oraz siedliska ostryg, z których słynie to miejsce. Fot. W. Affelt

35. **Matsushima, punkt widokowy Tomiyama** ze świątynią Kannondo i dzwonem *bonsho*, z którego roztacza się jeden z czterech najpiękniejszych widoków na Zatokę. To miejsce malowniczego piękna jest związane z Sakanoueno Tamuramaro (758-811), pierwszym szogunem okresu Heian (794 n.e. – 1185), ale znaczący remont świątyni wykonano na polecenie Irohahime, pierwszej córki Masamune, której imię nosi świątynny dzwon. O miejscu tym pisze Kawai Sora (1649-1710) w swoim pamiętniku z podróży, jaką odbył wespół z Matsuo Basho.

36. **Taniec Noh Kagura** wykonywany w świątyni Osaki Hachimangu we wrześniu. Ta starodawna forma przedstawienia muzyczno-wokalnego i tańca istnieje dzięki amatorskim grupom skupionym przy chramach shinto, podtrzymujących to dziedzictwo niematerialne. To z tej formy widowiska ludowego w XIV wieku wyrósł, a w okresie Edo wysublimował, dworski teatr Noh, przejmując stylistykę kostiumów, melodykę i treści przedstawień.

37. **Taniec Akiu no Taue Odori** o sadzeniu ryżu kultywowany w mieście Akiu, jest przetrwalnikową formą rytuału shinto wykonywanego od starożytności w regionie Tohoku dla zapewnienia obfitych zniw. W obecnej formie znany od XVII w. i wykonywany przez zespół 8 kobiet i dwóch

lub czterech mężczyzn z towarzyszeniem fletu, bębnów i dzwonek. Wpisany w 2009 roku na Listę Dziedzictwa Niematerialnego UNESCO, poz. 236.

38. **Osawa no Taue Odori** jest starodawnym rytualnym tańcem o sadzeniu ryżu wykonywanym corocznie od 1981 roku w gminie Osawa, w sierpniu w chramie Yasaka. Tadamune, drugi władca Sendai, wydał pozwolenie na używanie herbu *mon* klanu Date „Bambus i wróble” na strojach tancerzy, którymi są damskie kimona *santime*.

39. **Spektakle taneczne Shishiodori i Kenbai z Kawamae** są wykonywane w lipcu w miejscu łowienia ryb preferowanym przez Masamune w górnym biegu rzeki Hirose. Yoshimura, piąty władca Sendai, ustanowił tę tradycję w wyniku przeglądu wszystkich form teatru ludowego w swojej domenie, uznając te przedstawienia za szczególnie eleganckie. Wykonawcy uzyskali prawo używania jedwabnych kurtyn oraz emblematu Kuyo-mon na kostiumach – okrąg otoczony przez 8 mniejszych kręgów.

40. **Spektakle taneczne Shishiodori i Kenbai z Fukuoki** zostały przeniesione do Sendai z sąsiadującej od północy prefektury Iwate w 1648 roku – pierwszy, a w kilka lat później – drugi, za pośrednictwem świątyni Ryuhoji. Shishiodori pochodzi ze starożytnych Indii i opowiada o głodzie spowodowanym przez owady – szkodniki ryżowe, któremu zaradziły dziesiątki tysięcy jeleni. Stąd elementem kostiumu jest rogata maska. Natomiast Kenbai – taniec diabelskiego miecza – wymaga maski demona. Oba tańce wykonuje ośmiu mężczyzn.

41. **Festiwal Matsutaki** (Donto-sai Festival) odbywa się corocznie w chramie Osaki Hachimangu 14 stycznia po zachodzie słońca i trwa do świtania. Uczestnicy modlą się o zdrowie, pomyślność i dobrobyt swoich rodzin w nowym roku, a dekoracje noworoczne oraz amulety z poprzedniego roku zostają spalone w wielkim ognisku na dziedzińcu, które otaczają mężczyźni ubrani jedynie w białe szorty. Uroczystość nosi nazwę *hadakamairi* – „odwiedzić chram nago”, a jej opis pojawił się ok. 1850 roku w kalendarzu imprez w Sendai.

42. **Festiwal Tanabata**¹⁶ jest oparty na chińskiej legendzie *Kikkoten* o dwóch gwiazdach Kengyu i Shokujo. W Sendai od czasów Edo panuje zwyczaj dekorowania frontów domów kompozycjami z liści bambusa. Po okresie Meji, zaczęto eksponować całe bambusowe gałęzie dekorowane oprócz tradycyjnymi papierowymi paskami modlitewnymi z zapisanymi prośbami, także papierowymi ubrankami i sakiewkami na pieniądze. Festiwal odbywa się od 6 do 8 sierpnia każdego roku i gromadzi tłumy ubranych w kimona i jukaty widzów, w tym wiele młodzieży. (Ryc. 9)

¹⁶ Zob. Tanabata [online] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Tanabata> (dostęp: 30.05.2019 r.).

Fot. 9 Sendai, przygotowania dekoracji festiwalu Tanabata; mocowanie do wierzchołka gałęzi bambusowej kolorowych pasków papieru z wypisanymi życzeniami. Fot. W. Affelt

43. **Shiogama, rytuały chramu Shiogama-jinja:** festiwal Hote-matsuri odbywa się 10 marca od 1682 roku dla ochrony przed siłami zła i ogniem, a festiwal Hana-matsuri w czwartą niedzielę kwietnia od 1778 roku w intencji pomyślnych plonów i ochrony przed suszą. Oba rytuały mają związek z rdzennym ludem *Ujiko*. Główną atrakcją jest procesja przenośnego sanktuarium *mikoshi*, ważącego ponad tonę i niesionego przez ubranych na białą 16 mężczyzn, gdzie najtrudniejszy odcinek stanowi pokonanie 202 stopni stromych świątynnych schodów. Festiwal Hana odbywa się podczas kwitnienia wiśni, co jest pretekstem do *hanami* – oglądania okwieconych drzew i kontemplowania ich uroku. (Ryc. 10)

44. **Festiwal Aoba** w Sendai jest popularną formą rytuału chramu Aoba-jinja, poświęconego Masamune i kultywowanego w obecnej postaci w trzecią sobotę i niedzielę maja od roku 1985 – 350. rocznicy śmierci założyciela Sendai. Główną atrakcją jest parada kilkudziesięciu *yamaboko* – bogato dekorowanych platform na kołach sponsorowanych przez instytucje i korporacje, ciągniętych przez mężczyzn po głównych ulicach miasta. Pomiędzy nimi kilka tysięcy osób w różnym wieku wykonuje *Suzume-Odori* – taniec wróbli, naśladujący ptasie podfruwania i wirowania, zainicjowany na początku XVII wieku przez budowniczych zamku Aoba. Imprezę otwiera procesja ubranych na białą członków klanu Date z kapłanami shinto, a uświetnia parada mężczyzn w historycznych kostiumach samurajów z postacią Date Masamune w otoczeniu wasali. (Ryc. 11)

Fot. 10 Shiogama, procesja po mieście z przenośną kapliczką mikoshi podczas dorocznego festiwalu Minato Matsuri w 2018 r. Fot. W. Affelt

Fot. 11 Sendai, platforma festiwalowa na Aoba Matsuri 2018; ruchoma podobizna Date Masamune unosi się i pozdrawia widzów przy dźwięku fanfar; poniżej na fioletowym tle widnieje mon rodu Date „Dwa wróble i bambus”, a na błękitnych proporcach Kuyo-mon symbolizujący 9 planet buddyjskiej kosmologii, mających wpływ na przyrodę i los człowieka. Fot. W. Affelt

45. **Pędzle pisarskie *ofude***, które zaprojektował Masamune w 1614 r. przy pomocy mistrzów sprowadzonych z Osaki. Reprezentacyjny pędzel Hagi Fude miał trzonek wykonany z dolnej zdrewniałej części pędu lokalnie uprawianego kwitnącego krzewu *Miyaginohagi* (Lespedeza thunbergii). W okresie Meiji (1868-1912) bardzo popularny stał się *Goshiki Fude* – zestaw pięciu pędzli z trzonkami wykonanymi z łądygi koniczyny, drewna sosny, japońskiej trawy pampasowej, trzciny i kłączy rdestu.

46. **Ceramika *tsutsumi*** początkowo nosiła nazwę „Sugiyama”, ale gdy rozwój Sendai w okresie Genroku (1688–1704) spowodował wzrost popytu na czarki do ceremonii herbaty, garncarze zaczęli budować piece w zalesionej okolicy Tsutsumi-machi, stąd nazwa tutejszych produktów. Styl dekoracji nakrapianym czarnym i białym szkliwem nazwano namako, gdyż przypomina skórę strzykwy. Obecnie istnieje tylko jedna wytwórnia Tsutsumiyaki Kenba Kiln otwarta dla zwiedzających.

47. **Ceramiczne lalki *tsutsumi*** z białej po wypaleniu gliny, jaskrawo malowane w stylu ukiyo-e z przewagą czerwieni, których produkcję rozpoczęto w okresie Genroku (1688–1704), dzięki zaproszeniu mistrza Mannemona Kamimury z Edo przez Tsunamurę (1659-1719), czwartego władcę Sendai. Szczyt popularności przypadł w okresie Bunka-Bunsei (1804–1830), a obecnie trzynaste pokolenie ceramików wytwarza te bibeloty przedstawiające słynnych aktorów kabuki, zawodników sumo, czy VIP-ów, ale także realizuje zamówienia na figurki upominkowe lub dziękczynne ofiarowane do świątyni, czy amulety pomyślności.

48. **Tkanina jedwabna *hira***, której produkcję rozwinięto w Sendai w połowie okresu Edo. Szyto z niej luksusowe spodnie *hakama* dla aktorów kabuki, zapaśników sumo, albo używano do produkcji wyrobów kaletniczych. Szywną, ale elastyczną tkaninę uzyskuje się dzięki zastosowaniu surowej tj. jedynie rozwiniętej, ale nierozciągniętej nici jedwabnej, zwilżonej i silnie uderzanej podczas tkania zarówno wątku jak i osnowy. Właściciele Sendaihira & Co. Ltd – ojciec i syn Kodo, umiejscawiający produkować hirę zostali uznani w 2002 r. za Żywe Skarby Narodowe.

49. **Wyroby *hariko* z papier-mâché** – techniki wynalezionej w okresie Tenpo (1830–1844) przez samuraja Matsukawę Toyonoshina, wasala klanu Date. Typowym wyrobem jest owalna lalka Daruma – wańka-wstańka na podobiznę mnicha Dharmy i pierwszego patriarchy Zen, z twarzą w kolorze indygo i malunkami na ciele przedstawiającymi okręty skarbowe albo bóstwa szczęścia. Jest to typowa pamiątka z Sendai, a zarazem amulet przynoszący szczęście. (Ryc. 12)

50. **Komody z szufladami *tansu*** rozpoczęto produkować w Sendai pod koniec okresu Edo, a forma współczesnego mebla powstała w okresie Meiji i Taisho. Surowcem jest drewno *zelkova*, czyli brzoźtownicy japońskiej, a mebel zostaje wykończony naturalnym lakierem bezbarwnym podkreślającym rysunek usłojenia. Metaloplastyczne okucia z motywem kwiatu piwonii lub głowy chińskiego lwa są wykonywane ręcznie. W 2015 roku umiejętność produkcji tansu uznano za Narodowe Rzemiosło Tradycyjne jako element dziedzictwa niematerialnego.

Fot. 12 Błękitna figurka brodatego Darumy z masy papierowej o krzaczastych brwiach i wielkich oczach wszystkowidzących to typowa pamiątka z Sendai – amulet stojący na straży pomyślności całej rodziny i domostwa. Fot. W. Affelt

Pięćdziesiąt tak różnych obiektów dziedzictwa kulturalnego i naturalnego połączone jedną narracją o postaci historycznej Masamune Date i jego osiągnięciach, kultywacji tradycji przez następców i dzisiejszych rezultatach – czyż nie jest to przykład Pięknej Harmonii... Wszak od 1 maja 2019 roku w Cesarstwie Japonii trwa era Reiwa¹⁷. Z pewnością jest to swoiście japoński Pomnik Historii.

Podsumowanie

Wspólną cechą japońskiego i polskiego systemu ochrony zabytków jest zastosowanie tych samych nazw podstawowych wartości charakteryzujących zabytek, tj. wartość artystyczna, historyczna i naukowa. Ale w Polsce brak uznania dla osób posiadających szczególne umiejętności czyniące je Żywym Skarbem Narodowym oraz dla miejsc malowniczej scenerii, których naczelnym walorem jest ich wyjątkowa wartość estetyczna.

¹⁷ Premier rządu Japonii Shinzō Abe poinformował 2 kwietnia 2019 roku, że oficjalne tłumaczenie nazwy nowej ery Reiwa w języku angielskim to: „Beautiful Harmony”, czyli Piękna Harmonia. Inspiracją po raz pierwszy nie jest tekst chiński, ale japoński wzięty z ośmiowiecznego zbioru poezji *waka Man'yōshū*, czyli „Kolekcja dziesięciu tysięcy liści”.

W japońskiej Agencji ds. Kultury znaleziono sposób na połączenie różnych kategorii dóbr kultury – materialnych i niematerialnych, ruchomych i nieruchomych, miejsc i krajobrazów, ludzi i rzeczy, dóbr naziemnych i podziemnych, zabytków najdawniejszych i współczesnych wyrobów rzemiosł artystycznych – poprzez jedną tematyczną narrację interpretacyjną. Można przypuścić, iż podobny koncept przyniósł sukces japońskiej dyplomacji kulturalnej, która doprowadziła do umieszczenia na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO w 2015 r. wpisu seryjnego pod nazwą „Sites of Japan’s Meiji Industrial Revolution: Iron and Steel, Shipbuilding and Coal Mining” obejmującego 23 miejsca w 11 lokalizacjach na terenie ośmiu prefektur. W roku 2018 umieszczono kolejny wpis seryjny „Hidden Christian Sites in the Nagasaki Region”, który objął 12 miejsc na terenie dwóch prefektur.

Opowieści JAPAN HERITAGE są „mapą drogową” po bezkresnej otchłani dziedzictwa przeszłości, prowadzącą od obiektu do obiektu, od wrażenia do przeżycia, od poznawania małych przedmiotów do kontemplacji pięknych widoków i zachwytu wyjątkowymi krajobrazami. Tym sposobem widz może dotrzeć do najgłębszej istoty Japonii, szczególnie gdy podejmie wysiłek samodzielnego już zgłębiania pozyskanych informacji i docierania do źródeł kultury, jej archetypów, mitów, eposów, poezji, rytuałów, teatru, ikonografii, historycznych postaci i wydarzeń. Tak rozumiane Dziedzictwo Japonii nie jest przewodnikiem, czy „spacerownikiem” po zabytkach, ale staje się zaproszeniem do zgłębiania kultury i poznawania jej dóbr jako wiecznie żywego tworu człowieka, kultuwanego, ale i chronionego dla następnych pokoleń. JAPAN HERITAGE zaszczepia Japończykom instynkt poznawczy, a raz rozpoczęta podróż po splecionych wielokulturowych kłączach dynamicznego dziedzictwa może nie mieć końca, prowadząc do innych kultur – jak w przypadku omówionej narracji „Kultura Date” wiodącej do Indii, Chin, Filipin, Meksyku, Hiszpanii i Watykanu – i z powrotem do czasów współczesnych, ale przecież zakorzenionych w dawności.

Stan prawny ochrony zabytków w Polsce nie zawiera propozycji równie komplementarnego przedmiotu ochrony, jaki oferuje JAPAN HERITAGE. Przykład szczegółowo omówiony w niniejszym artykule wprawdzie pokazuje istotę tego nowatorskiego systemu interpretacji zasobów dziedzictwa, ale nie ukazuje jego wielkiej różnorodności i złożoności także w aspekcie politycznym tzw. prawdy historycznej, co ujawniają pozostałe narracje. System ten rodził się wiele lat, nim jego pierwsze efekty zostały obwieszczone w roku 2015. Jest to nowość w administrowaniu państwem, gdyż prawo inicjatywy przyznano społeczności lokalnej, czyli oddolnemu aktywizmowi typu *bottom-up*. Jest w tym pewna analogia do polskiej koncepcji parku kulturowego, jednakowoż brakuje w naszym systemie wyraźnie wyartykułowanej idei holizmu kulturalnego, w którym pod jednym parasolem narracji zabytkoznawczej mieściłyby się jednocześnie wszystkie fenomeny przeszłości, zarówno materialne jak i niematerialne, ruchome i nieruchome, zespoły obiektów budowlanych i kolekcje, widoki, panoramy i krajobrazy, dawność i terażniejszość. *Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego* obejmuje już 37 elementów¹⁸. Jest to dobry kapitał założycielski do łączenia ich z miejscami, obiektami ruchomymi

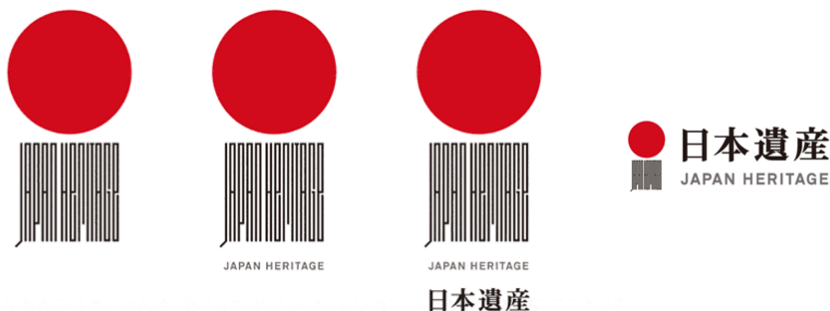
¹⁸ Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego [online] http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/ (dostęp: 20.10.2019).

i nieruchomymi oraz tworzenia na tej bazie szerokich narracji kulturoznawczych, więc potrzeba jedynie pierwszej jaskółki, która zapowie wiosnę polskiego dziedzictwa i poprowadzi nas ku jego prawdziwie nowoczesnej eksploracji...

W Japonii rozmaite dobra kultury spojono wspólną narracją, która z założenia nie może być „ilustrowaną historią” czy „sumą opisów zabytkoznawczych”. Czym zatem jest JAPAN HERITAGE?

Dziedzictwo Japonii jest markowym produktem intelektualnym, wytworem przemysłu kreatywnego, innowacyjną koncepcją heritologiczną, odpowiadającą potrzebom współczesnego człowieka, wykorzystującą ofertę techniki informacji i komunikacji do poznawania i prezentacji dóbr kultury.

Prefekturalne urzędy konserwatorskie w Japonii na ogół podlegają departamentom edukacyjnym i to do nich napływają wnioski od lokalnych miejskich inspektorów ds. dziedzictwa, ale tylko najlepiej przygotowane znajdują ich zainteresowanie i poparcie w dalszym procedowaniu. Notabene, omówioną „Kulturę Date” uważam za przykład wzorcowy, ale trudno obcokrajowcowi ocenić dwa kolejne kryteria ewaluacji wniosku: strategiczną koncepcję zarządzania zasobem dziedzictwa i jego otoczeniem oraz wizję związanej z tym rewitalizacji społecznej oraz systemu promocji miejsca dla rozwoju turystyki.

Ryc. 1 Logo JAPAN HERITAGE zostało zaprojektowane w 2015 roku przez artystę grafika użytkowego Taku Sato (ur. 1955, Tokio). Czerwony okrąg symbolizuje Japonię, a grupa cienkich linii tworzy nazwę *Japan Heritage*. Znak ten wyraża zmianę podejścia do narracji zabytkoznawczej o dobrach kultury poprzez ich usieciowienie współtworzące japońskie dziedzictwo. Fot. W. Affelt

Projekt JAPAN HERITAGE zostanie oceniony po pięciu latach funkcjonowania, czyli po 2025 r. Może warto na te raporty poczekać, przed ewentualną inicjacją polskiego odpowiednika, czyli wielodyscyplinarnego i holistycznego projektu kulturalnego i społeczno-ekonomicznego pod nazwą POLSKIE DZIEDZICTWO, który mógłby stać się trwałym rezultatem tegorocznych obchodów 100. rocznicy nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską i Japonią.

Fot. 13 Sendai, indywidualna wersja świętowania festiwalu Tanabata; lokalny dowcipniś posadził dwa ustrojone pieski na ruchomej platformie z dziecięcego wózka oraz ozdobił ją gałązkami bambusa z zawieszonymi lampionikami, a z tyłu ustawił miniaturkę budowli przypominającej szopkę krakowską. Fot. W. Affelt

PS. Autor serdecznie dziękuje paniom Yukie Kumasaka i Mayumi Kikuchi za pomoc w organizacji pobytu w Matsushimie oraz Masumi Horino, kuratorowi Muzeum Świątyni Zuiganji, za udzielenie zgody na fotografowanie wewnątrz świątyni i eksponatów muzealnych.

Bibliografia

E. KAKIUCHI, *Cultural heritage protection system in Japan: current issues and prospects for the future*, National Graduate Institute for Policy Studies, 2014, p. 2, [online] <http://www.grips.ac.jp/r-center/wp-content/uploads/14-10.pdf> (dostęp: 30.05.2019 r.)

Strony internetowe

Azuchi-Momoyama, [online]: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Azuchi-Momoyama> (dostęp: 30.05.2019 r.)

“DATE Culture” fostered by Masamune, [online]: <http://datebunka.jp/en/> (dostęp: 30.05.2019 r.)

Hideyoshi Toyotomi, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Hideyoshi_Toyotomi (dostęp: 30.05.2019 r.)

Japan Heritage, podtytuł strony głównej, [online]: <https://japan-heritage.bunka.go.jp/en/index.html> (dostęp: 30.05.2019 r.)

Japan Heritage, [online] https://japan-heritage.bunka.go.jp/en/img/about/nihon_isan_pamphlet_english.pdf (dostęp: 30.05.2019 r.)

Japan Heritage Portal Site, [online] <https://japan-heritage.bunka.go.jp/ja/special/sp190606.html> (dostęp: 30.05.2019 r.)

Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 roku. [online] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19570460212> (dostęp: 30.05.2019).

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. [online] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111721018> (dostęp: 30.05.2019).

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego [online]

http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/ (dostęp: 20.10.2019).

Law for the Protection of Cultural Property of May 30th 1950, [online]

https://en.unesco.org/sites/default/files/japan_law_protectionproperty_entno.pdf (dostęp: 30.05.2019).

Masamune Date, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Masamune_Date (dostęp: 30.05.2019 r.)

Oshima Island, [w:] Google Map [online] <https://www.google.com/maps/@38.3644462,141.062592,58m/data=!3m1!1e3> (dostęp: 30.05.2019 r.)

Outline of “Japan Heritage” Program, Agency for Cultural Affairs, March 2015, para 1, [online] <https://japan-heritage.bunka.go.jp/en/img/about/Outline%20of%20Japan%20Heritage.pdf> (dostęp: 30.05..2019 r.)

Tanabata, [online] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Tanabata> (dostęp: 30.05.2019 r.)

Wojna boshin, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_boshin (dostęp: 30.05.2019 r.)

PUSTELNIA ŻŁOTEGO LASU W RYTWIANACH – JAKO POMNIK HISTORII

BRYKOWSKA Maria ¹

¹ Maria Brykowska, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
<https://orcid.org/0000-0002-5877-2017>

ABSTRAKT: Uznanie w 2018 r. klasztoru Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona w Rytwianach za pomnik historii, było w pełni uzasadnione. Erem budowany z fundacji Tęczyńskich (1617-1637), kończony przez Opalińskich, wyróżnia się włoskim programem, kompozycją, architekturą oraz barokowym wystrojem i wyposażeniem kościoła. Od 1819 r. pogarszał się stan zabudowy klasztoru, mimo prac konserwatorskich. Proces zatrzymała rewaloryzacja, adaptacja eremu do współczesnej funkcji i prace konserwatorskie, od 2001 r. organizowane przez dyr. ks. Rektora W. Kowalewskiego. W 2008 r. otworzono Relaksacyjno-Kontemplacyjne Centrum Terapeutyczne SpeS, zachowując sacrum kościoła i kamedulską tradycję. Pustelnia pełni dziś funkcję religijną, kulturotwórczą i społeczną. Zachowano autentyczne wartości zabytku. Organizuje się - zwiedzanie kościoła, Muzeum i Galerii Kamedulskiej, dla pielgrzymów - uroczystości kościelne, a dla gości - imprezy plenerowe, sympozja i pobyt (ogrody, wysoki standard hotelu i restauracji, sauna). Zabytek i współczesne atrakcje promowane są w Internecie, we własnych wydawnictwach i folderach.

SŁOWA KLUCZE: Architektura, zabytki, kameduli, Pustynia Żółtego Lasu, ochrona, konserwacja, zarządzanie

Zabytkowy, klasztorny zespół architektoniczny w Rytwianach realizowany od 1617 r., należał do Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona we Włoszech (do 1819 r.). Położony w otoczeniu lasów, zachował osiową kompozycją ze świątynią z wnętrzem wysokiej klasy artystycznej, pełniącą nieprzerwanie funkcję *sacrum*. Dzieje pustelni weszły do historii architektury. 10 grudnia 2018 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej uznał klasztor za pomnik historii¹.

¹ Wniosek o uznanie za pomnik historii pokamedulskiego zespołu klasztorowego – Pustelnia Żółtego Lasu w Rytwianach, opr. Agnieszka Książczyńska, Monika Łyczak, współp. ks. Wiesław Kowalewski, Kraków 2014; https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_Historii poz.80.

1. Podstawy uznania zabytku architektury w Rytwianach za pomnik historii (spełniające kryteria Rady Ochrony Zabytków)²:

• Fundatorzy ze znanych rodów magnackich:

Tęczyńscy – Gabriel, wojewoda lubelski i Jan Magnus wojewoda krakowski, ufundowali Pustelnię Złotego Lasu, a po uzyskaniu pozwolenia 16 sierpnia 1617 r. rozpoczęto budowę, kontynuowaną przez córkę Jana Magnusa – Izabelę i jej męża Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego. Kolejnymi właścicielami dóbr Rytwiańskich i fundatorami pustelni byli: Lubomirscy (od 1704 i od 1778), Sieniawscy (od 1715), Czartoryscy (od 1731), Potoccy (od 1815) i Radziwiłłowie (1897-1945).

• Znakomici budowniczy, architekci i artyści:

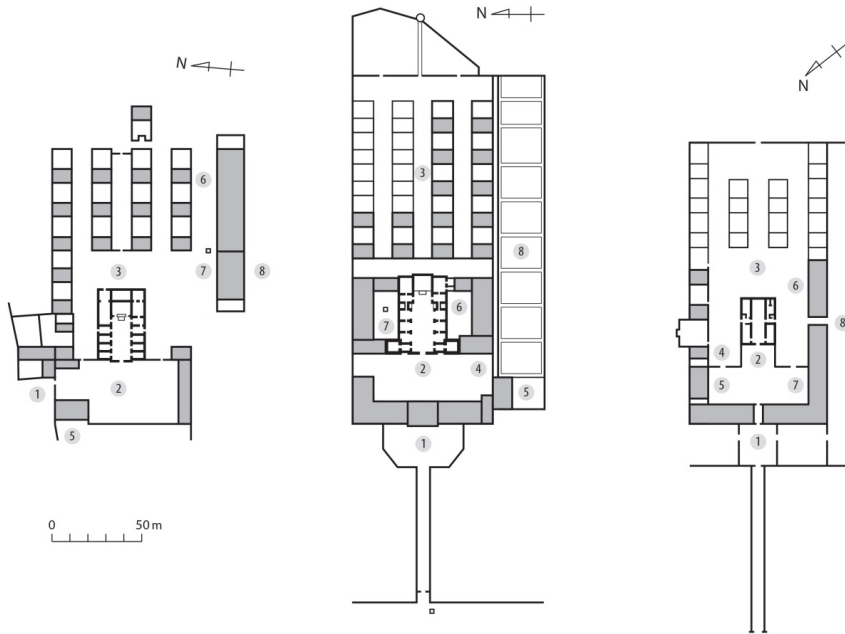
Po poświęceniu przez bpa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego kamienia węgielnego pod budowę eremu w dniu 1 maja 1624 r., prace prowadził zgodnie z przepisami Kapituły Generalnej z 1610 r. wg projektu dostarczonego z Włoch (zapewne autorstwa Alessandra Secchi, architekta zakonu) - o. Hiacynt Tudertinus, a kontynuowali o. Sylvano Boselli z Bergamo (1625-1626) i o. Venante z Subiaco przeor pustelni, znakomity malarz, autor fresków i obrazów (1627-1632). W latach 1627-1638 - sztukaterie we wnętrzu kościoła i w refektarzu w *Foresterii* wykonał warsztat Giovanniego Baptysty Falconiego (a wcześniej być może Baccia del Bianco). Po konsekracji kościoła w 1637 r. kończono budowę po 1655 r. (fasadę, wieżę kościoła, II bramę) z fundacji Izabeli i Łukasza Opalińskich. Z inicjatywy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej wykończono kryptę z ołtarzem, sarkofagiem Stanisława Łukasza Opalińskiego i marmurowymi schodami (1718-1719) oraz wykonano różne prace w kościele (1717-1733, 1738 - m.in. wzmocniono łękami fundament i ankrami sklepienie nawy) przy udziale architektów: Giovanniego Spazzio i Franciszka Mayera oraz malarza Karola de Prevot. W 1922 r. urządzono kryptę rodową książąt Radziwiłłów z grobowcem według projektu architekta Łukasza Wolskiego.

• Wartości architektoniczno-przestrzenne pustelni (zachowane):

Lokalizacja pustelni w otoczeniu lasu, jej program i rozplanowanie z podziałem na strefy: dojazdową, część klauzurową z klasztorem i kościołem oraz izolowaną strefą objętą klauzurą papieską - eremów z ogródkami, były wymagane tradycją i regułą Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona koło Perugii. Ok. 1600 r. pojawiła się tendencja do podporządkowania dwóch stref jednej osi, jak np. w Nola koło Visciano (proj. A. Secchi - 1602), gdy w Polsce od początku – w Pustelni Srebrnej Góry na Bielanych pod Krakowem (1605), w Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach (1617) i następnych, zabudowania podporządkowano osiowej kompozycji z kościołem w centrum [Ryc.1]³.

² Ibidem; według kryteriów NiD, własnych badań, publikacji i konsultacji ks. W. Kowalewskiego.

³ Małkiewicz A. (1962). Zespół architektoniczny na Bielanych pod Krakowem (1605-1630) (ss. 143-186), *Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki*; Brykowska M. (1974). Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach (ss. 225-230). [w:] T. Hrankowska (Ed.). *Sztuka około roku 1600*. Warszawa: PWN; Brykowska M. (1982). Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanych (ss. 42-64). [w:] T. Baum, P. Trojan (Ed.) *Las Bielański Rezerwat przyrodniczy w Warszawie*. Warszawa.

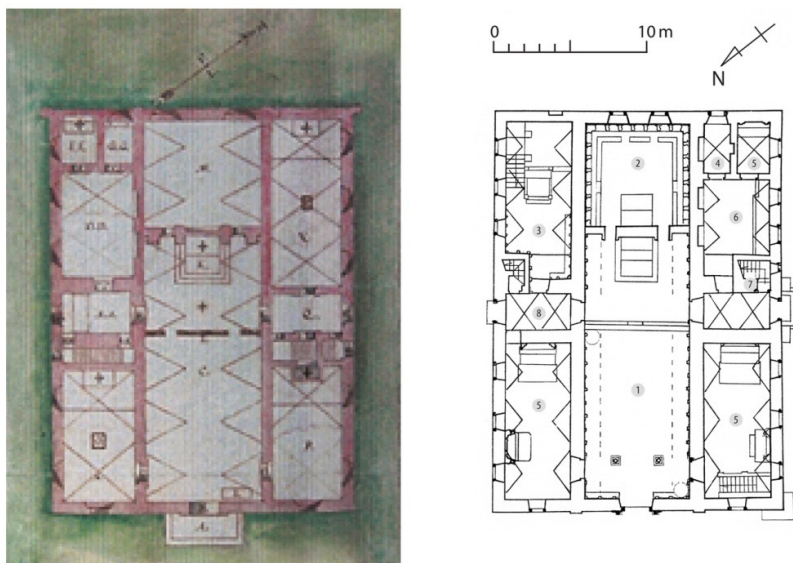

Ryc.1 Plany eremów kamedulskich w 1. ćw. XVII w. [od lewej]: Erem w Nola, plan wg projektu A. Secchi, zb. miejscowe, kopia z 1975; Pustelnia Srebrnej Góry, plan wg A. Małkiewicz, 1972 i W. Niewalda, 2010; Pustelnia Złotego Lasu, plan wg pomiaru 1954, zb. ZAP WA PW; opr. M. Brykowska, 2017; Legenda: 1. brama klauzurowa 2. kościół 3. *eremitorium* 4. erem fundatora 5. *foresterium* 6. nowicjat i infirmeria 7. refektarz i kuchnia 8. ogród

• Architektura kościoła na tle włoskich świątyń kamedułów:

Tradycja i reguła zakonu wymagały, aby jednoprzestrzenne świątynie zakonu kamedułów, składały się z chóru (w nawie i za ołtarzem), kaplic, kapitulacza i zakrystii, bez zbędnych ozdób. W okresie potrydenckim pojawiają się odstępstwa od tych nakazów, np. w Neapolu (przed 1597) architekt rzymski Domenico Fontana wprowadził w kościele po trzy otwarte kaplice po bokach nawy, co zapewne według tego samego projektu zrealizowano w pustelni pod Krakowem (1605-1630). Inaczej w Rytwianach, gdzie zbudowano pierwszy w Polsce kościół Kamedułów Pustelników zgodnie z programem z Monte Rua koło Padwy (1543-1549), przepisami z 1610 r. i projektem Alessandro Secchi dla świątyni w Monte Tizzano koło Bolonii (1619) [Ryc. 2]⁴.

⁴ Mulitzer M. (2014). *Die Architektur der Kameldulenser-Eremiten von Monte Corona in Europa*. [w:] J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blevec (Ed.). *Analecta Cartusiana 311. Monasticon Coronese II* (pp. 152-157). Salzburg-Wien: FB Anglistik und Amerikanistik Universität; Croce Giuseppe M., Mulitzer M. (2011). *Eremo Cameldolese di Monte Rua. Die Kamldullenser Einsiedelenei von Monte Rua* [w:] J. Hogg, A. Girard, D. Le Blevec (Ed.). *Analecta Cartusiana 274*. Salzburg: Institut für Anglistik und Americkanistik; Brykowska M. (2016). Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w pierwszej połowie XVII wieku w świetle nowych badań. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (ss. 75-97). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.

Ryc.2 Kościoły kamedułów pustelników zgodnie z przepisami zakonu: Monte Tizziano, plan, projekt A. Secchi, 1619, wg M. Mulitzer, 2014; Rytwiany, kościół, plan dolny, wg pomiaru 1954, zb. ZAP WA PW; opr. M. Brykowska, 2017; Legenda: 1. nawa ze stallami 2. chór za ołtarzem 3. kapitułarz 4. lawaterz 5. 9. 10. kaplice 6. zakrystia 7. wieża-dzwonnica 8. przedsionki

W Rytwianach powtórzono też model włoskich kościołów zakonu z jedną wieżą oraz „bazylikową” bryłę nakrytą dachem dwuspadowym i dachami pulpitowymi po bokach⁵. Jednocześnie, kościół w Rytwianach wyróżniał się elewacjami z autonomicznymi szczytami manierystycznymi „według nieba i zwyczaju polskiego”, odpowiednio do spadków dachu (i więźby storczykowej miejscowego warsztatu).

• Wartości artystyczne wnętrza kościoła - materialne i niematerialne:

Kościół w Rytwianach wyróżnia się jednorodnością stylową - oryginalną dekoracją wnętrza o północno-włoskim rodowodzie – ze stiukami warsztatu Giovanniego Battisty Falconiego i malarstwem o. Wenantego z Subiaco, wbrew zaleceniom kapituły generalnej (1610 r.), „absolutnie zakazującej zdobień [...] sprzeciwiających się prostocie pustelniczej... i ze względu na wysokie koszty”. Według o. Placyda (sprzed 1652 r.) o bogactwie wystroju zdecydowała „wola fundatora”, co aprobeowały władze zakonu, ze względu na program i treści ikonograficzne świątyni, zredagowane przez kamedułów o. Sylvano Boselli i o. Wenantego z Subiaco, zapewne przy udziale fundatora Jana Magnusa Tęczyńskiego⁶. Obecnie w dawnym kapitułarzu znajduje

⁵ Brykowska M., Z badań nad więzami dachowymi w kościołach kamedułów pustelników – w Rytwianach i Monte Rua. *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 3 (ss. 581-602).

⁶ MNK, BKCK, rkps, (przed 1652) sygn. 3146, Opus P.P. Placidi Perusini... *da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium*[...] (k.42v-43v). BNW, MfI. Miłobędzki A. (1980). *Architektura Polska XVII wieku* (ss. 166-169, 219-223, Fot. 25-92). *Dzieje Sztuki Polskiej* T.4. *Sztuka polska XVII wieku* (cz. 1). Warszawa: PWN; Małkiewicz A. (2005). Twórczość malarza-kameduły o. Wenantego z Subiaco w świetle najnowszych badań. *Folia Historica Cracoviensia*, vol.11 (ss. 118-120, 124-125).

się od 2015 r. miejsce adoracji św. Jana Pawła II.

Wnętrze posiada też znakomite barokowe wyposażenie, jak ołtarze z obrazami o. Wenantego z Subiaco (np. ołtarz główny Zwiastowania NMP), oryginalne stalle, kamienne grobowce, rzeźby, portale, lavabo i posadzki.

2. Stan zachowania zespołu i prace konserwatorskie do 2000 r.:

Po skasowaniu Pustelni przez władze rosyjskie w 1819 r., kościół przyłączono do parafii w Połańcu, a w 1848 r. - w Staszowie. Opuszczony przez kamedułów w 1825 r. klasztor, stopniowo ulegał zniszczeniu; o jego stanie technicznym informowały urzędowe pomiary i opisy (np. Jana Suheckiego z 1835 r., Chmielowskiego z 1845 r. z 12 eremami w czterech rzędach). W tym okresie kościół był ogólnie w dobrym stanie, ale wymagał remontu. W latach 1860-1864 użytkowali dawną pustelnię franciszkanie-reformaci z Sandomierza (stan zabudowy w 1867 r. po rozebraniu eremów w środkowych rzędach pokazuje plan Jana Lasoty)⁷. 28 grudnia 1933 r., kościół decyzją władz konserwatorskich wpisany został do rejestru zabytków, a w 1935 r. z inicjatywy księcia Artura Radziwiłła erygowano parafię w Rytwianach, która funkcjonowała do 2002 r.

Stan techniczny kościoła i zabudowań klasztornych pogarszał się z roku na rok; w okresie międzywojennym zespół w Rytwianach znany był dzięki publikacji Adama Bochnaka nt. sztukaterii Giovanniego B. Falconiego, a po wojnie z opracowania przez Bohdana Urbanowicza dotyczącego fresków i obrazów w kościele⁸. Prace te uzasadniały wybór Rytwian przez prof. Jana Zachwatowicza (ZAP), jako miejsca praktyki inwentaryzacyjnej studentów Wydziału Architektury PW w 1954 r.⁹ W końcu lat 50-tych wzrosło naukowe zainteresowanie założeniami i architekturą kamedułów w środowisku krakowskim i warszawskim¹⁰; w 1962 r. ukazały się w druku dzieje i opis pustelni, wystroju i wyposażenia kościoła w Rytwianach, a w 1974 r. analiza architektury i jej związki z budowlami włoskimi (oparte na własnych badaniach autorki)¹¹.

W 1961 r. Andrzej Michałowski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach, zlecił konserwację obrazów, a w 1966 r. – prace konserwatorskie przy tzw. Eremie Tęczyńskiego, które z przerwami prowadziły różne oddziały Pracowni Konserwacji Zabytków (do 1977). Po wykonaniu analizy konserwatorskiej kościoła (1974,1975), dzięki interwencji proboszcza ks. kanonika Adama Łęckiego, odnowiono elewacje (oddz. PKZ w Kielcach), a po wykonaniu

⁷ Brykowska M. (1974). (ss. 227-237, il. 7, 8, 9).

⁸ Bochnak A. (1925). *Giovanni Battista Falconi* (ss.13-14). Kraków; Urbanowicz B. (1952). *Malarstwo Wenentego da Subiaco w Rytwianach. Przegląd Artystyczny*, nr 6, ss. 29-39.

⁹ W 1954 r. uczestniczyłam w pomiarach zespołu i w badaniach kościoła pod kier. Z. Tomaszewskiego i Z. Bobrowskiego. Odwiedził wówczas Rytwiany J. Zachwatowicz.

¹⁰ Por. przypis 3; Kret W. (1967). *Problematyka artystyczna kościoła oo. Kamedułów na Bielanych pod Krakowem. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, z. 3-4, ss. 25-26, 33, 36-38,45-46; Brykowska M., Brykowski R. (1959), *Studium naukowo-historyczne do prac konserwatorskich przy tzw. Eremie Tęczyńskiego w klasztorze pokamedulskim w Rytwianach* (mps). Warszawa: PKZ, oddz. Warszawa.

¹¹ Por. przypis 3 i 7; Łoziński J. Z., Przytkowski T. (1962). *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. III, województwo kieleckie. Łoziński J. Z., Wolff B. (Ed.), z.11, *powiat sandomierski* (ss. 41-47), Warszawa: IS PAN Warszawa; [rys. planu eremu M. Brykowska].

badania (1977), rozpoczęto w świątyni prace konserwatorskie. Jednak dopiero po uzupełnieniu dokumentacji pomiarowej (1983-1984), historycznej (1986) i badań, wykonano konserwację stali w chórze zakonnym i rozpoczęto większy program zabezpieczenia stiuków i malowideł w kościele, zakończony w 2000 r.¹² Warto podkreślić, że trudności finansowe i organizacyjne, jak np. brak jednego kierownictwa i koordynacji prac konserwatorskich oraz zmiany wykonawców, mimo udziału wielu specjalistów nie mogły przynieść zadowalającego rezultatu. Zabudowania klasztorne ulegały dalszej dewastacji, a kościół nadal wymagał remontu.

3. Nowe, kompleksowe zadania i organizacja prac od 2001 r.:

Od 2001 r. po utworzeniu przez bpa sandomierskiego prof. dra hab. Wacława Świerżawskiego w dawnej Pustelni Złotego Lasu Diecezjalnego Ośrodka Kultury i Edukacji „Źródło”, nastąpiła istotna zmiana w zarządzaniu terenem i budowlami. Gospodarzem został dyrektor ks. Wiesław Kowalewski. Zaplanowano ogromne i kompleksowe prace konserwatorskie, połączone z adaptacją budowli do współczesnych funkcji. Założono, że wszelkie prace mają zachować *sacrum* kościoła i tradycję miejsca – ideę pustelni kamedulskiej, a jednocześnie spełniać standardy użytkowe XXI w. Dobrą prognozą była doskonała współpraca z wojewódzkimi konserwatorami zabytków w Kielcach - historykiem sztuki Anną Piasecką i z architektem Januszem Cedro oraz z pracownikami Delegatury WUOZ w Sandomierzu (Jerzym Zubem i Leszkiem Polanowskim).

W 2001 r. zorganizowano konferencję naukową, na której uzasadniono odnowę sakralnego zespołu, jako „czerpanie ze źródła” (bp Wacław Świerżawski) i wskazano ogrom prac konserwatorskich i budowlanych oraz „zamiar przywrócenia do życia cennego zabytku na miarę XXI w.” (Władysław Zalewski). Ponadto, przedstawiono „ideał życia pustelniczego w zakonie kamedułów” (ks. Kazimierz Stawiński), „wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego” (Maria Brykowska), „bogactwo zabytków ruchomych” i wartość dekoracji stiukowych i malarskich w kościele (Krystyna Borkowska-Niemojewska) oraz „stan badań, konserwacji i dokumentacji” (Jerzy Zub)¹³.

Po zapoznaniu się ze stanem wiedzy o pustelni, ze względu na katastrofalny stan zabudowy klasztoru (poza skrzydłem północnym, użytkowanym w 2001 r. przez Ośrodek) i zawilgocenie murów kościoła, najpilniejsze było wykonanie prac ratowniczych. Z tego względu zlecono niezbędne opracowania techniczne¹⁴, a przede wszystkim podjęto starania o zabezpieczenie funduszy na zamierzoną rewitalizację klasztoru i kontynuację konserwacji sztukaterii i fresków

¹² Zub J. (2001), Sprawozdanie z prac konserwatorskich PSOZ, [w:] ks. W. Kowalewski (Ed.). *Idźcie do źródła. Materiały z sympozjum* (ss. 66-88). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu.

¹³ Tamże (2001): opublikowano wszystkie wymienione w tekście referaty, z ilustracjami.

¹⁴ Grudzień A. (2014). Ekspertyza budowlana. Ekspertyza techniczna z analizą zagrożeń i oceną stanu technicznego krypty Opalińskich w kościele pw. Zwiastowania NMP w Rytwianach. Konstrukcja (mps). Kielce: zb. Arch. Pustelni; Masternak F. (2014). Dokumentacja z wyników badań georadarowych wykonanych na terenie „Pustelni Złotego Lasu” w Rytwianach (mps). Wszachów: zb. Arch. Pustelni; Śpiewak A., Masternak Z. (2014). Opinia geotechniczna określająca warunki gruntowo-wodne rejonu budynku kościoła zlokalizowanego na terenie „Pustelni Złotego Lasu” (mps), w m. Rytwiany ul. Klasztorna 25, gm. Rytwiany, pow. staszowski, woj. świętokrzyskie, Kielce: zb. Arch. Pustelni.

oraz zabytków ruchomych w kościele. Nadzwyczajne zdolności ks. dyrektora (który otrzymał dodatkowe uprawnienia od Wojewody w Kielcach i Diecezji Sandomierskiej) sprawiły, że do sfinansowania budowy przyczyniły się instytucje państwowe (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzki Urząd Konserwatorski i samorządy), unijny Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, ZPORR i EFRR oraz wielu sponsorów. Starania inwestora wspierało Stowarzyszenie Miłośników Pustelni (od 2002 r., z pierwszym prezesem Wiesławem Woszczyną) i osoby prywatne, jak np. potomek ostatnich właścicieli – Artur Radziwiłł.

Uzupełnienia wymagały też stratygraficzne badania terenowe. W 2010 r. architekt Waldemar Niewalda (z Krakowa) wykonał badania architektoniczne południowego skrzydła klasztoru, a w latach 2013-2014 Agnieszka Książczyńska i Monika Łyczak – badania archeologiczne przy fundamentach kościoła w sąsiedztwie krypt - Opalińskiego i Radziwiłłów oraz wykopaliska szerokopłaszczyznowe za kościołem na terenie eremitorium [Ryc.3]¹⁵.

Fot.1 Rytwiany, Relaksacyjno-Kontemplacyjne Centrum Terapeutyczne SpeS, widok od wschodu; badania archeologiczne na terenie eremitorium. Fot. M. Brykowska, 2014

¹⁵ Polanowski L. (2003). *Sprawozdanie z rozpoznania architektonicznego murów fundamentowych i piwnicznych w południowo-zachodnim narożniku zespołu klasztornego w Rytwianach* (mps). Sandomierz: zb. Arch. WUOZ; Niewalda W. (2010). *Pustelnia Złotego Lasu, dom konwersów i infirmeria – badania architektoniczne* (mps). Kraków: zb. Arch. WUOZ w Sandomierzu; Łyczak M., Książkiewicz A. (2014). *Raport z przebiegu archeologicznych badań wykopaliskowych na terenie „Pustelni Złotego Lasu”* (mps). Kraków: zb. Arch. Pustelni (złożony do druku).

Dokonane odkrycia miały wielkie znaczenie dla decyzji projektowych i budowlanych (zabezpieczenia fundamentów kościoła przed zaleganiem w kryptach wód opadowych), a odkryte w wykopach zabytki archeologiczne znacznie poszerzyły wiedzę o życiu kamedułów.

Doskonała organizacja i zakres merytoryczny prac przedprojektowych zleconych przez dyrektora Ośrodka i konsekwentnie realizowany program, miały decydujący wpływ na przebieg rewaloryzacji dawnego klasztoru oo. kamedułów z jednoczesnym zachowaniem i ochroną zabytków sztuki oraz jego wartości architektoniczno-przestrzennych wraz z krajobrazowym otoczeniem¹⁶.

4. Zrealizowana rewaloryzacja i adaptacja Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach z zachowaniem idei życia kamedułów i oryginalnych wartości zabytkowych zespołu i kościoła; stan w 2017 r. – tj. w rocznicę 400-lecia powstania eremu:

Kamień węgielny pod nową inwestycję – rewaloryzację Pustelni poświęcono 5 sierpnia 2003 r. Prace według projektu arch. Władysława Markulisa nadzorowane przez inż. Józefa Kondka (+2014) i inż. Andrzeja Bracha, prowadzono etapami w latach 2003-2014¹⁷, zachowując – według dyr. ks. Rektora Wiesława Kowalewskiego – „kamedulską tradycję i duchowość, aby dawna Pustelnia mogła pełnić funkcję religijną, społeczną i kulturotwórczą”¹⁸. Obecnie, jak i dawniej, zespół architektoniczny dawnej Pustelni położony jest zgodnie z regułą zakonu kamedułów na terenie zamkniętym murem klauzurowym i w otoczeniu lasu (gdzie przy źródle postawiono w 2004 r. nową, drewnianą kaplicę pw. Matki Bożej Fatimskiej), będącym miejscem spacerów i kontemplacji. 1 maja 2008 r. zostało otwarte i poświęcone Relaksacyjno-Kontemplacyjne Centrum Terapeutyczne SpeS (*Salus per Silentium*).

Osiowe rozplanowanie Pustelni pozostało niezmienione; zachowano strefę dojazdową przez szczyt z dwiema bramami i placykiem przed trzecią bramą klauzurową z oryginalnym brukiem i nowym napisem: „*tu odnajdziesz ciszę i święty spokój*”. W drugiej strefie klauzurowej z dominantą kościoła, odbudowano klasztor: narożnik południowo-zachodni i wyremontowano zbudowane „w podkowie” trzy skrzydła, zgodnie z historyczną bryłą i funkcją; północne skrzydło z refektarzem gościnnym przy Eremie Tęczyńskiego przeznaczono na mieszkanie ks. dyrektora i biura, skrzydło zachodnie – na pokoje hotelowe (dawniej gościnne) z recepcją w miejscu izby furtian i apteką w sąsiedztwie, a południowe – w części zachodniej – zgodnie z tradycją, na refektarz z kuchnią (i oryginalną studnią). Odtworzono według planów z XIX w. podział placu przed fasadą na dwie części: frontową, objętą niegdyś klauzurą zakonną oraz część za murami – dawniej niedostępną dla osób świeckich (klauzura papieska).

W zespole dominuje, jak dawniej, bryła kościoła. Przy nim od północy odbudowano dwa domki eremickie z ogródkami, a od południa wyremontowano Nowicjat Braci Konwersów, odtwarzając

¹⁶ Wg wpisu do rej. zab. 17.10.2011; różne części zespołu zostały wcześniej wpisane do rej. zabytków.

¹⁷ Prace prowadziło konsorcjum firm, którym przewodziło ZRB „ADMA” – M. Adamczyka i M. Maciasa.

¹⁸ Brykowska M. (2015). Zakres i metody adaptacji zabytków z zachowaniem ich wartości, [w:] B. Szygmin (Ed.). *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków* (ss. 53-57). Warszawa: PKN ICOMOS, Muzeum w Wilanowie, Politechnika Lubelska.

jedną celą z drewnianym sklepieniem i sprzętami z okresu użytkowania przez mnichów. Pozostawiono układ przestrzenny domu z sienią przelotową i celami od strony ogrodu oraz odkryte szafki podawcze. Wyeksponowano relikty pierwotnego, niższego poziomu użytkowania wnętrza i dawnych okien od ogrodu, wprowadzając współczesną funkcję: salę od strony kościoła z freskiem „ołtarzowym” przeznaczono na spotkania i sympozja, a dawne cele na Galerię Kamedulską (wystawę zabytków ruchomych i archeologicznych). W przedsionku urządzono sklepik z pamiątkami.

Od zachodu przylegała infirmeria z oddzielnym wejściem, w której zachowano dawny układ przestrzenny, także z nową funkcją - biblioteki i archiwum (które w zespole kamedułów lokalizowano zawsze w kościele na I. p., ale tu były łatwiej dostępne), z czytelnią (w dawnej sali chorych), skomunikowaną z pomieszczeniami hotelowymi w przestrzeni dachu, dostępnymi windą i schodami przy refektarzu. W sąsiedztwie przewidziano zejście do piwnicy, gdzie znajdują się sale rekreacyjne, sauna i siłownia.

W skrzydle południowym na osi wieży kościelnej zachowano bramę do ogrodu, ale na dawnym miejscu zaprojektowano nowy ogród, podzielony jak kiedyś na dwie części – wschodnią rekreacyjną z nową Kalwarią oraz na zachodnią użytkową - ogród warzywny i ziołowy, przylegający do części kuchennej¹⁹. Zrezygnowano na razie z odtworzenia sadu na terenie północno-zachodnim, ale dyrektor Pustelni powierzył dalsze plany urządzenia ogrodów klasztornych architektowi, prof. Zbigniewowi Myczkowskiemu z Politechniki Krakowskiej. Obszar z łąką, wzdłuż muru północnego przeznaczono na imprezy plenerowe.

Obecnie teren eremitorium po badaniach archeologicznych został tylko uporządkowany. Planowana jest odbudowa dalszych 6 eremów z ogródkami według odkrytych fundamentów wzdłuż murów klauzurowych od południa i północy. Natomiast w miejscu 4 domków w dwóch środkowych rzędach, przewidziano tylko uczynienie fundamentów i ogród ziołowy.

W kościele, od 2002 r. – rektoralnym, po wykonaniu generalnego remontu (wzmocnienia konstrukcji murów i sklepień ankrami, wymiany poszycia dachowego, założenie izolacji wokół kościoła, co powstrzymało zalewanie krypt), prowadzone są nieprzerwanie prace konserwatorskie stiuków i fresków [Ryc.4] oraz zabytków ruchomych. Po wyremontowaniu nad kaplicami i zakrystią dawnej biblioteki, archiwum, skarbcza i składu, pomieszczenia na I. p. służą na stałą ekspozycję Muzeum Serialu „Czarne chmury” i wystawy okolicznościowe, jak np. *theatrum funebris* ukazujący pogrzeb magnata.

Nowe, niezbędne dla funkcjonowania Pustelni inwestycje, jak parking i garaże, zlokalizowano poza murem klauzurowym równoległe do skrzydła zachodniego, m.in. na miejscu drewnianej wozowni.

Zrealizowany projekt spełnia wymagania Ustawy o Ochronie Zabytków, Prawa Budowlanego

¹⁹ Współczesna koncepcja funkcjonalna i użytkowa dawnej Pustelni według własnych studiów autorki, uwzględnia ostatnie publikacje: Koralewski J. W. (2012). *Pustelnia Złotego Lasu* (ss.34-100). W. Kowalewski (Ed.). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu; Opr. zb. (2013). *Prace konserwatorskie w woj. świętokrzyskim w latach 2001-2012* (ss. 73-75, 172-173. J. Cedro (Ed.). Kielce: WKZ w Kielcach; Opr. zb. (2017). *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017*. Ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek (Ed.). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu.

i Międzynarodowej Unii Architektów (UIA). Nie ma wątpliwości, że dzięki sprawnemu od początku zarządzaniu w procesie rewaloryzacji, konserwacji i adaptacji zachowano najważniejsze oryginalne wartości zabytkowe, architektoniczno-przestrzenne i artystyczne zespołu, jednocześnie zapewniając użytkownikom atrakcyjny program funkcjonalny i standardy współczesne²⁰.

Fot.2 Rytwiiany, kościół, wnętrze nawy, widok sklepienia podczas prac konserwatorskich. Fot. W. Kowalewski, ks., 2018

²⁰ Ostatnio przeprowadzona kontrola połączonych służb Straży Pożarnej, Konserwatora Zabytków i Kurii Diecezjalnej dnia 13 maja 2019 r. potwierdziła prawidłowość działania wszystkich systemów zabezpieczających oraz sprawność instalacji. Poprzez System Monitorowania Alarmów i sygnalizacji ppoż. zabytek jest na stałe połączony ze Strażą Pożarną. Obiekt jest objęty asekuracją firmy ubezpieczeniowej.

5. Promocja Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach – jako zabytku oraz jako miejsca odnowy duchowej i wypoczynku:

Dawna Pustelnia stanowi dziś atrakcję turystyczną regionu, podniesioną ostatnio do rangi pomnika historii. W sezonie dla sprawnej obsługi turystów i pielgrzymów pracuje ponad 20 osób - wliczając wolontariuszy. Zorganizowane jest zwiedzanie z przewodnikiem: Kościoła Rektoralnego, Galerii Kamedulskiej i całego założenia, a tablice przy wjeździe, w bramie klauzurowej i w bramie do ogrodu informują o historii innych zakonów kontemplacyjnych, dziejach Rytwian i zasługach fundatorów. W 2005 r. Pustelnia została włączona do „Europejskiego dziedzictwa kamedułów – Szlaku kamedułów w Polsce”.

Od początku zadbano, by wiadomości historyczne o Pustelni zostały udostępnione w publikacjach: w przewodnikach, naukowo-popularnych opracowaniach z uwzględnieniem regionu i w folderach (w kilku językach), które można nabyć w kiosku i w refektarzu²¹.

Ważne było zaprezentowanie na stronie internetowej nowej atrakcyjnej funkcji dawnej, położonej w lesie Pustelni wraz z informacją o możliwościach dojazdu, kosztach pobytu oraz dla kogo jest przeznaczona i co oferuje²². Współczesna Pustelnia przeznaczona jest dla osób w różnym wieku, samotnych, duchownych, małżonków, rodzin z dziećmi i większych grup, na krótsze i dłuższe pobyty (konferencje, sympozja), dla poszukujących odnowy duchowej, miejsca pracy w ciszy i samotności, bądź relaksu i wypoczynku. Przewidziano pokoje z łazienkami oraz zabiegi relaksacyjne i terapeutyczne (sauna, siłownia, rowery). Zawarto też informacje nt. stałych uroczystości klasztornych (rekolekcje i odpust Zwiastowania NMP - 25 marca, święto św. Romualda - przed 26 czerwca i odpust klasztorny Wniebowzięcia NMP - 15 sierpnia) oraz o imprezach plenerowych, takich jak: Klasztorna Majówka, Europejski Festiwal Smaków Klasztornych i Leśna Apteka.

Na zakończenie warto podkreślić, że w ostatnich latach znacząco zwiększyła się nasza wiedza o architekturze zakonu, dzięki publikacjom naukowym Matthiasa Mulitzera (z Wiednia), obejmującym dzieje całej Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona i monografiom klasztorów włoskich. Podejmowano też dalsze studia i badania zespołów kamedulskich w Polsce, w tym w Rytwianach²³.

Okazją do podsumowania wiedzy o Rytwianach stał się jubileusz 400-lecia uzyskania zgody od władz generalnych zakonu we Włoszech na budowę Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach. Uroczystości zainauguowała Odpustowa Droga Jubileuszowa (26 marca 2017). Z okazji Jubileuszu wydano nowy przewodnik pt.: „Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach, 1617-2017”

²¹ Autorem adaptacji dawnego klasztoru i koncepcji promocji Pustelni jest ks. W. Kowalewski; E. Graboś, A. Sikora (2002). *Pustelnia Złotego Lasu, przewodnik*. Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu; por. też przypis 18: Koralewski J. W. (2012).

²² <http://www.pustelnia.com.pl/> ; https://pl.wikipedia.org/wiki/Pustelnia_Złotego_Lasu.

²³ Por. przypis 4; znaczący postęp w badaniach nad architekturą kamedułów kongregacji Monte Corona, zawiera: Opr. zb. (2016). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat fundacji eremu na Bielkach*. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa [w tym: eremy we Włoszech, Austrii, na Węgrzech, w Hiszpanii i w Wenezueli (wg Mulitzer M.) oraz w Krakowie, Rytwianach, Warszawie, Wigrach i Pożajściu + pełna bibliografia].

oraz księgę opisującą dzieje Rytwian na tle regionu²⁴.

Fot.3 Rytwiany, uczestnicy Sympozjum Jubileuszowego i honorowi goście: przeor eremu w Monte Rua i przeor pustelni na Bielanych w Krakowie - przed fasadą kościoła. Fot. E. Brykowska-Liniecka, 2017

Na zakończenie obchodów jubileuszowych w dniach 23-24 września 2017 r. odbyło się naukowe, międzynarodowe sympozjum, z udziałem badaczy architektury i sztuki kamedułów oraz gości honorowych: bpa sandomierskiego dra Krzysztofa Nitkiewicza i bpa seniora Edwarda Frankowskiego, kamedułów – przeora eremu w Monte Rua don Winifrieda Leipolda E.C. i przeora pustelni krakowskiej o. Marka Szeligi OSB [Ryc.5]²⁵.

Obecność kamedułów potwierdziła symbolicznie 200 lat związków Rytwian z Kongregacją Pustelników Monte Corona.

Dotąd nie został ukończony proces rewaloryzacji Pustelni. Planowana jest odbudowa 6 domków pustelniczych i uporządkowanie obszaru eremitorium, a przede wszystkim zabiegi konserwatorskie we wnętrzu kościoła (stiuki, malarstwo, posadzki, ołtarze itd.). Obecnie rozpoczyna się trzeci etap konserwacji sklepienia nawy głównej kościoła. Prace wspiera minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz sponsorzy.

²⁴ Opr. zb. (2017). *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017. Przewodnik Jubileuszowy*. Ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek (Ed.). Rytwiany: Wyd. Diecezjalne w Sandomierzu; Kalina D. (2017). *Gmina Rytwiany, dziedzictwo kulturowe*. Rytwiany-Kielce: wyd. Światowid. Por. przypis 16.

²⁵ Program sympozjum obejmował: I. Duchowość w zakonie kamedułów i dzieje Pustelni Złotego Lasu (6 ref.); II. Wartości historyczne i artystyczne kościoła (4 ref.); III. Współczesne problemy Pustelni Złotego Lasu (3 ref.); dyskusja, podsumowanie (w druku). Sympozjum organizował ks. W. Kowalewski, przy współpracy M. Brykowskiej.

Wnioski i postulaty do wykorzystania w przygotowaniu dokumentu promującego zabytki architektury do wpisu na listę pomników historii:

I. Wysoka wartość zabytku – jako kryterium klasyfikujące:

1. wartość historyczna zespołu - w tym m.in.- jako fundacji królewskiej lub rodów magnackich, o znaczeniu ponadregionalnym;
2. udział w pracach wybitnych twórców - architektów, artystów i rzemieślników - z kraju i zza granicy;
3. wartość krajobrazowa obszaru i kompozycji założeń ogrodowych;
4. wartość zrealizowanego niegdyś programu i architektoniczno-przestrzennego założenia z otoczeniem oraz poszczególnych budowli;
5. wyróżniająca się wartość artystyczna - materialna i niematerialna: opracowanie architektoniczne, rzeźbiarskie i malarskie – z zewnątrz i wewnątrz budowli;
6. pozycja zabytku w grupie pokrewnych realizacji polskich i europejskich;
7. wartość artystyczna i historyczna zabytków ruchomych;
8. strategia wyboru – oparta na materiałach źródłowych (kartografii, pomiarach, ikonografii, badaniach stratygraficznych – architektonicznych i archeologicznych) oraz naukowych studiach i opracowaniach promujących zabytek jako wybitne dzieło krajowe i europejskie.

II. Analiza stanu zachowania zespołu i jego części:

1. skala autentyczności układu przestrzennego i poszczególnych budowli oraz zachowanie pierwotnych relacji z otoczeniem;
2. ocena wartości innowacji i struktury pierwotnej (niekiedy według określonego modelu), technicznych oraz późniejszych nawarstwień;
3. analiza wcześniej prowadzonych prac konserwatorskich i remontów, chroniących oryginalne wartości zabytku i ocena utraconych wartości.
4. ocena stanu technicznego i wyboru właściwych metod zabezpieczenia.

III. Ocena kompleksowych prac konserwatorskich, zmierzających do utrzymania oryginału i adaptacji zabytku do współczesnych funkcji i standardów:

1. warunek wstępny dokumentacji: uregulowane akta prawne (własnościowe - gruntu i otoczenia, wpisy do rejestru zabytków – całości i poszczególnych części);
2. zalecenie jednoosobowego kierownictwa i pełnomocnictw (w zależności od rodzaju obiektu i inwestycji) uprawnionych do prowadzenia prac na obszarze zabytkowym, przy stałej współpracy z miejscowym Urzędem Konserwatorskim; ocena realizacji atrakcyjnego programu bez zmiany oryginału;
3. ocena pozyskania funduszy na wieloetapowe działania (udział instytucji państwowych, dotacje z programów unijnych, wsparcie sponsorów itp.);
4. świadome zatrudnianie przy rewitalizacji obszaru, adaptacji i do prac konserwatorskich

wybitnych specjalistów (architektów, historyków sztuki, konstruktorów, konserwatorów dzieł sztuki) na wszystkich etapach - badań, ekspertyz, opracowania dokumentacji i realizacji;

5. niezbędny dokument dotyczący wykonania analizy o utrzymaniu oryginalnych wartości zabytku i wartości dodanych (po zakończeniu prac).

IV. Ocena zarządzania zespołem i promocji – podczas planowania prac konserwatorskich kompleksowych, w trakcie realizacji i użytkowania:

1. wymagana strona internetowa założona przez inwestora, zawierająca informacje historyczne m.in. o randze obiektu, jego wartości muzealnej, o aktualnej funkcji, kontakcie i dostępności (oferta dla turystów, możliwość dłuższego pobytu - atrakcje i warunki) itd.;

2. ocena działalności wydawniczej prowadzonej na każdym etapie prac: naukowej, popularno-naukowej i informującej o atrakcjach turystycznych zabytkowego zespołu i regionu (także w językach obcych);

3. ocena promocji zespołu przed wpisaniem na listę pomników historii i projektu zorganizowania atrakcyjnej działalności: muzealnej, stałych uroczystości (w tym kościelnych), spotkań okolicznościowych i imprez plenerowych, warunków pobytu - odnowy duchowej i relaksu.

Bibliografia

- Adamczyk A., Modras J., Polanowski L. (2014). Prace przy zabytkach architektury sakralnej i zabudowie miejskiej [w:] J. Cedro (Ed.). *Prace konserwatorskie w woj. Świętokrzyskim w latach 2001-2012* (ss. 73-75). Kielce: WUOZ w Kielcach.
- Brykowska M. (2001). Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego - Eremus Silvae Aureae w Rytwianach. [w:] ks. W. Kowalewski (Ed.). „*Idźcie do źródła*”. *Materiały z sympozjum* (ss.39-62). Rytwiany: Pustelnia Złotego Lasu
- Brykowska M. (2015). Zakres i metody adaptacji zabytków z zachowaniem ich wartości [w:] B. Szmygin (Ed.). *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków* (ss. 53-64). Warszawa-Lublin: Muz. w Wilanowie, PL .
- Brykowska M. (2016). Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w pierwszej połowie XVII wieku w świetle nowych badań [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (ss. 75-97). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.
- Brykowska M. (2018). Z badań nad więźbami dachowymi w kościołach kamedułów pustelników – w Rytwianach i Monte Rua /From the Research into in the Roof Structures of the Camaldolese Hermits Churches at Rytwiany and Monte Rua. *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 3 (ss. 581-604).
- Croce G. M. (2015). *La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e suoi Eremi in Italia* [w:] Hogg J., Excoffon S., Girard A., Le Blévec D. *Analecta Cartusiana*, 311. *Monasticon Coronese I*. Salzburg: FB Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg.
- Graboś E., Sikora A., ks. Kowalewski W., Curyło K. (2017). *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017. Przewodnik Jubileuszowy*. K. Curyło, ks. W. Kowalewski, (Ed.). Rytwiany.
- Kalina D. (2017). *Gmina Rytwiany, dziedzictwo kulturowe*. Rytwiany-Kielce: Światowid.
- Koralewski J. W. (2012). *Pustelnia Złotego Lasu* (ss. 34-100). Ks. W. Kowalewski (Ed.). Rytwiany.
- Małkiewicz A. (2005). Twórczość malarza-kameduły o. Wenantego z Subiaco w świetle najnowszych badań. *Folia Historica Cracoviensia*, vol.11. (ss. 118-120, 124-125).
- Miłobędzki A. (1980). *Architektura Polska XVII wieku* (ss. 166-169, 219-223, il. 25-92, 94-96). *Dzieje Sztuki Polskiej* T.4, *Sztuka polska XVII wieku*, cz. 1. Warszawa: PWN
- Mulitzer M. (2014). *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa*. W J. Hogg, S. Excoffon, A Girard., D. Le Blévec (Ed.). *Analecta Cartusiana*, 311. *Monasticon Coronese II*. Salzburg: FB Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg.
- Mulitzer M. (2016). Einheit und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kamaldulenser von Monte Corona /Jedność i różnorodność architektury klasztorów kamedułów kongregacji Monte Corona. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (pp. 27-56) (ss. 57-74). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.
- Opr. zb. (2017).*Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach 1617-2017*. Ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek (Ed.). Rytwiany.

Witkowski R. (2016). Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. [w:] K. Guttmejer, A. S. Czyż (Ed.). *Kameduli w Warszawie 1641-2016. 375 lat eremu na Bielanych* (ss. 11-26). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa.

Wojtasik Z., Zub J. (2014). Konserwacja tzw. zabytków ruchomych. [w:] J. Cedro (Ed.). *Prace konserwatorskie w woj. Świętokrzyskim w latach 2001-2012* (ss. 172-173). Kielce: WUOZ w Kielcach.

POMNIKI HISTORII – SPOJRZENIE KRYTYCZNE

DĄBROWSKI Jacek¹

¹ Jacek Dąbrowski, Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIH
<https://orcid.org/0000-0002-2146-976X>

ABSTRAKT: Pomnik historii jako pojęcie pojawiło się w *Ustawie z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach*. W obecnym akcie prawnym: *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* pomnik historii jest formą ochrony zabytków. Od 1962 r. nie wprowadzono żadnych zasad obejmujących kryteria wyboru zabytków oraz sposobów przygotowywania i procedowania wniosków o uznanie za pomnik historii. Powoduje to, że uznawanie zabytków nieruchomości za pomniki historii jest obarczone dużą uznaniowością. Lista obejmująca 105 pomników historii nie jest reprezentatywna ani ilościowo, ani jakościowo w stosunku do całego zasobu zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Konieczne jest wprowadzenie przepisów regulujących ten stan, a także jasne zasady finansowania prac konserwatorskich zabytków uznanych za pomniki historii.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik Historii, ochrona zabytków, prawo ochrony zabytków

Określenie „Pomnik Historii” pojawiło się w polskim prawodawstwie ochrony zabytków w *Ustawie z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach*¹. W myśl art. 6 ust. 1 tej ustawy przyjęto, że: *Zabytki nieruchome o szczególnej wartości dla kultury narodowej mogą być na wniosek Ministra Kultury i Sztuki uznane przez Radę Państwa za pomniki historii*. Ustanowienie pomników historii było związane z realizacją ratyfikowanej przez Polskę *Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze w dniu 14 maja 1954 r.*² i wprowadzonego przez nią Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kulturalnych Objętych Ochroną Specjalną (art. 18 ust. 6 Konwencji). W ust. 3 przywołanego artykułu Minister Kultury i Sztuki otrzymał zadanie wydania rozporządzenia regulującego organizację i sposób ochrony pomników historii.

Pierwsze oceny *Ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach* pojawiły się po około 10 latach jej funkcjonowania.

¹ T.j. – Dz.U. z 1999 Nr 98, poz. 1150.

² Dz. U z 1957 r. Nr 46, poz. 212.

Władysław Sieroszewski – ówczesny konsultant prawny w Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków, w tekście opublikowanym w „Ochronie Zabytków”³, zawarł następującą ocenę uregulowań dotyczących pomników historii: *Każdego, kto rozumie znaczenie naszej spuścizny kulturalnej musi przykro uderzyć fakt, że w ciągu blisko 10 lat ani jeden z czołowych polskich zespołów zabytkowych nie został uznany za pomnik historii. Stworzenie tego pojęcia uważaliśmy słusznie za duże osiągnięcie polskiej myśli konserwatorskiej. Ma ona znaczenie prekursorskie, gdyż obecnie UNESCO, przystępując do opracowania konwencji o ochronie dóbr kultury o znaczeniu ogólnoludzkim, podejmuje analogiczną koncepcję.*

Jeżeli jednak dotąd „pomniki historii” nie weszły w stadium realizacji, stało się to skutkiem samej dyspozycji art. 6. Artykuł ten bowiem w 2 ustępie nakazuje zgłaszać pomniki historii do Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kultury pod Ochroną Specjalną. Otóż wpis do tego rejestru jest obwarowany nie tylko zastrzeżeniem, że obiekt nie może służyć celom wojskowym, ale także, iż nie może być położony w pobliżu lotnisk, zakładów przemysłowych pracujących dla produkcji wojennej, a nawet dworców kolejowych, mostów i arterii o znaczeniu strategicznym. W tych warunkach ani Wawel, ani Łazienki i Wilanów, Malbork, Główne Miasto w Gdańsku, czy wiele innych czołowych świadectw naszej kultury nie mogą być wpisane do tego rejestru [...].

Tak więc przepis, który miał na celu podniesienie rangi pomników historii, przyczynia się w praktyce do uniemożliwienia ich realizacji⁴.

Oprócz analizy przyczyn braku działań na rzecz ustanowienia pomników historii, W. Sieroszewski sformułował wnioski *de lege ferenda* dotyczące kwestii sprawowania ochrony pomników historii: [...] *Ponadto jeżeli chcemy poddać pomniki historii specjalnemu reżimowi, np. wyłączyć je spod kompetencji wojewódzkich konserwatorów zabytków, to koncepcja taka powinna znaleźć swe odbicie w Ustawie. Na podstawie powyższych rozważań proponujemy skreślić dotychczasową treść art. 6 ust. 2 i 3 i na jego miejsce wstawić:*

„2. Ochronę pomnika historii sprawuje konserwator pomnika historii powołany przez Ministra Kultury i Sztuki, który w stosunku do tego pomnika ma uprawnienia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Może być powołany jeden wspólny konserwator dla dwóch lub więcej pomników historii.

3. Szczegółowy zakres czynności konserwatora pomnika historii oraz zasady i organizację ochrony tego pomnika określa statut nadany przez Ministra Kultury i Sztuki”⁵.

Podobnie negatywną ocenę dla niewykorzystania przepisów art. 6 wyraził prof. Kazimierz Malinowski: [...] *artykuł 6 dopuszczający nazwanie niektórych obiektów „pomnikami kultury”. Autorom chodziło o to, aby wyróżnić takie obiekty jak Wawel, Wilanów, a nawet Malbork czy Oświęcim i nadać im specjalny status, otworzyć możliwości powołania odrębnego konserwatora itd. Ponadto chodziło o to, aby do tej kategorii zaliczyć wszystkie obiekty, które będą zgłoszone do Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kulturalnych Objętych Ochroną Specjalną (Konwencja Haska). Ponieważ do wysłania listy takich obiektów nie doszło i nikt nie starał się, aby uzyskać ten tytuł – to*

³ Sieroszewski W. (1971). Czy ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach dojrzała do nowelizacji: artykuł dyskusyjny, *Ochrona Zabytków*, nr 3, s. 163–172.

⁴ *Ibidem*, s. 164.

⁵ *Ibidem*, s. 164–165.

piękne zamierzenie pozostało martwą literą prawa⁶.

Ten stan prawny, oceniany krytycznie w odniesieniu do pomników historii, trwał w sposób niezmienny aż do 1990 r., kiedy to na podstawie *Ustawy z dnia 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach*⁷, dokonano korekty wynikającej z faktu ratyfikowania przez Polskę *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, przyjętej w Paryżu w dniu 16 listopada 1972 r.⁸ W art. 6 ust. 1 Radę Państwa zastąpił Prezydent RP, zaś w ust. 2 tego samego artykułu, Międzynarodowy Rejestr Dóbr Kultury Objętych Ochroną Specjalną został zastąpiony przez Komitet Dziedzictwa Światowego w celu wpisania na „Listę dziedzictwa światowego” i objęcia ich [PH] ochroną na podstawie *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*. Na marginesie warto dodać, że owe zmiany nastąpiły 14 lat po ratyfikowaniu Konwencji przez Polskę...

Na podstawie przepisu art. 6 ust. 3 *Ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach* na Ministra Kultury nałożony został obowiązek wydania rozporządzenia regulującego organizację i sposób ochrony pomników historii. Minister Kultury nigdy tego zadania jednak nie wypełnił...

Pierwsze pomniki historii ustanowione zostały dopiero w 1994 r., czyli 32 lata po uchwaleniu *Ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach*. Na mocy Rozporządzeń Prezydenta RP pomnikami historii zostało wówczas 15 obiektów i obszarów zabytkowych. Wśród nich znalazły się wpisane już wcześniej na Listę Światowego Dziedzictwa: kopalnia soli w Wieliczce (1978), historyczny zespół miasta w Krakowie (1978), historyczny zespół miasta w Warszawie (1980), historyczny zespół miasta w Zamościu (1992) oraz wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa trzy lata później (1997): zespół zamku krzyżackiego w Malborku i zespół staromiejski w Toruniu.

Potem, aż do 2003 r., kiedy to weszła w życie nowa *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* znowu mamy do czynienia ze swoistą „zapaścią” pomników historii. Wyjątkiem był rok 2000, kiedy za PH uznano zespół manierystycznego parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej oraz kopalnię soli w Bochni. Ale i w tym przypadku związane to było z wpisaniem Kalwarii Zebrzydowskiej rok wcześniej na Listę Światowego Dziedzictwa i zamierzeniem poszerzenia wpisu kopalni soli w Wieliczce o kopalnię soli w Bochni, co ostatecznie zostało sfinalizowane w 2013 r.

Dalsze poszerzanie liczby obiektów i obszarów zabytkowych obdarzonych mianem pomników historii, odbywało się pod rządami nowych przepisów o ochronie zabytków. Na ich podstawie – art. 15 *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, pomnik historii stał się nową formą ochrony zabytków – można więc uznać, że w ten sposób ustawodawca chciał podnieść ich rangę. Szczegółowe uregulowania odnośnie pomników historii umieszczono w art. 15. Na ich podstawie:

1. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek

⁶ Malinowski K. (1973). *Dziesięciolecie Ustawy o Ochronie Dóbr Kultury i o Muzeach*, Ochrona Zabytków, nr 2, s. 87.

⁷ Dz.U. z 1990 r Nr 56, poz. 322.

⁸ Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190 i 191.

nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice.

2. Minister [...] może złożyć wniosek, o którym mowa w ust. 1, po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. [...]

4. Minister [...] może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu [...].

W znacznym stopniu przepisy te były – z pewnymi „unowocześnieniami” – powtórzeniem przepisów art. 6 *Ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach*. Przy tym, ustawodawca uznał za zbędne jakiegokolwiek dodatkowe uregulowania odnośnie zasad ustanawiania pomników historii czy sposobów ich ochrony, zapewne ze względu na to, że pomniki historii jako forma ochrony zabytków są chronione poprzez inne formy ochrony zabytków (!). Bowiernie zgodnie z treścią przywołanego art. 15 ust. 1 pomnikami historii mogą być wyłącznie zabytki wpisane do rejestru zabytków lub będące parkiem kulturowym. Można więc uznać, że ustawodawca przyjął założenie, że pomniki historii mają być (pomimo uznania ich za formę ochrony zabytków) jedynie „honorowym tytułem” podkreślającym prestiż i wagę zabytku, nie niosącym za sobą żadnych praw i obowiązków.

Z przepisu art. 15 ust. 2 wynika, że minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może złożyć wniosek do Prezydenta RP o uznanie zabytku nieruchomego za pomnik historii. Dla wypełnienia luki, jaką jest niewątpliwie brak przepisów wykonawczych regulujących kwestie kryteriów wyboru obiektów mających być pomnikami historii oraz sposobów przygotowania, procedowania i oceny wniosku, na polecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (ob. Narodowy Instytut Dziedzictwa) przygotował kryteria i procedury uznawania za pomnik historii, które następnie przyjęła i zaakceptowała Rada Ochrony Zabytków⁹.

Potwierdzono w tym dokumencie, że pomnik historii choć jest formą ochrony zabytków, to przede wszystkim „jest szczególną formą nobilitacji” i „trudnym i niezwykłym uprzywilejowaniem”¹⁰, choć wszelkie rygory ochrony biorą się stąd, że zabytki te są chronione poprzez inne formy ochrony zabytków.

Zgodnie z przyjętymi – choć zupełnie nieformalnymi kryteriami – pomniki historii mają być zabytkami nieruchomymi o znaczeniu ponadregionalnym, o dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, **mającymi znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturalnego, utrwalonymi w świadomości społecznej i stanowiącymi źródło inspiracji dla kolejnych pokoleń. Ponadto muszą to być zabytki, które:**

– zachowały pierwotną kompozycję przestrzenną lub uległy nieznacznym przekształceniom,

⁹ https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zaradcow/opieka-nad-zabytkami/pomniki-historii/prawa-i-obowiazki/ – dostęp 12.08.2019 r.

¹⁰ https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zaradcow/opieka-nad-zabytkami/pomniki-historii/kryteria-wyboru/ – dostęp 12.08.2019 r.

- są jednorodne stylowo lub o czytelnych i zharmonizowanych ze sobą nawarstwieniach,
- są należycie wyeksponowane w przestrzeni miejskiej lub krajobrazie i zachowały pierwotne relacje z otoczeniem,
- są dziełami wybitnych twórców, np.: architektów, planistów, architektów krajobrazu, ogrodników,
- są dobrze zachowane lub w stanie pozwalającym na ich rewaloryzację,
- są przedmiotem troski konserwatorskiej¹¹.

W szczególności – zgodnie z przyjętymi kryteriami – pomnikami historii mogą być: krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa lub zespoły tych dzieł o wspólnych cechach stylowych, użytkowych lub konstrukcyjnych, dzieła budownictwa obronnego, obiekty dziedzictwa przemysłowego, inżynierii lądowej i wodnej, parki i ogrody, cmentarze, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź związane z działalnością wybitnych osobistości lub instytucji oraz zabytki archeologiczne¹².

Kryteria zostały określone na tyle szeroko, że mogą obejmować prawie wszystkie zabytki nieruchome (np. opozycyjne kryteria: tradycyjne lub unikalne). Ograniczeniem są – na szczęście – zastrzeżenia, iż pomniki historii mają mieć znaczenie ponadregionalne, mają mieć wysokie wartości ustawowe, tj. znaczenie historyczne, naukowe i artystyczne, mają mieć – co ważne – **znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturalnego**, mają trwać w świadomości społecznej i inspirować kolejne pokolenia. Gdyby nie one, pomnikiem historii mógłby zostać w zasadzie każdy zabytek nieruchomy.

W procedurach „regulujących” proces ustanawiania pomników historii pojawił się zapis nie mający żadnego umocowania w prawie – postulowany przez Radę Ochrony Zabytków – wymóg uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszarów (np. miejskie założenia historyczne) zabytkowych pretendujących do miana pomnika historii. Kolejnym nie mającym żadnej podstawy prawnej jest zapis, jaki ma się pojawić w regulaminie Programu MKiDN *Ochrona zabytków*, zobowiązujący zarządców pomników historii ubiegających się o dotację do posiadania Planu zarządzania – na wzór miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa. W ten sposób zarządcy lub właściciele pomników historii zostaną obciążeni nowym, pozaustawowym obowiązkiem.

Analizując proces ustanawiania pomników historii trudno oprzeć się wrażeniu, że są one najbardziej „upolitycznioną” formą ochrony zabytków. Zgłaszanie kolejnych kandydatur do miana pomnika historii ma swoje źródło głównie w inicjatywach władz samorządowych lub kościelnych, dążących do nadania „wyższej, honorowej” rangi swojemu zabytkowi oraz wspieraniu tych inicjatyw przez różnorodne środowiska polityczne. Niestety najmniej daje się dostrzec w tym procesie planową politykę konserwatorską kreowaną i realizowaną na najwyższym szczeblu. Jedynie pomniki historii ustanawiane w latach 2017–2019 wynikają wprost z inicjatywy ministerstwa – zgodnie z przepisami *Ustawy o ochronie zabytków i opiece*

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

nad zabytkami, jedynie minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego jest uprawniony do składania wniosków o ustanowienie pomnika historii. To – czy mają one reprezentatywny charakter wobec całego zasobu zabytkowego i na ile wynikało to z przyjętej długofalowej polityki konserwatorskiej jest już zupełnie inną kwestią.

Konsekwencją jest wysoce problematyczna reprezentatywność pomników historii wobec całego zasobu zabytkowego (wpisanego do rejestru zabytków i będącego parkami kulturowymi).

W momencie powstawania niniejszego tekstu mamy w naszym kraju 105 pomników historii, co stanowi ok. 0,13% zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Najliczniej reprezentowaną kategorią zabytków wśród pomników historii są obiekty i zespoły sakralne, należące w ogromnej większości do kościoła rzymskokatolickiego – jest ich 46¹³, co daje prawie 44% wszystkich PH, podczas gdy wszystkie obiekty sakralne w rejestrze zabytków stanowią 16%. Jedynie pojedyncze obiekty sakralne uznane za pomniki historii należą do innych wyznań – np. dwie świątynie ewangelicko-augsburskie (Kościół Pokoju w Jaworze i Świdnicy) czy dwa meczety wraz z mizarami w Kruszynianach i Bohonikach. Ciekawostką jest to, że wśród uznanych za pomnik historii rzymskokatolickich obiektów sakralnych znalazło się aż 13 benedyktyńskich i cysterskich zespołów klasztornych. Choć jak dotąd uznania wśród konserwatorów nie znalazły wybitne założenia klasztorne SS. Benedyktynek w Staniątkach i Żarnowcu.

Istotną, choć z pewnością jeszcze nie zamkniętą grupą wśród pomników historii są historyczne założenia miejskie – obecnie jest ich 18 (ponad 17% wszystkich PH). Jednym z kolejnych kandydatów mogłoby być np. miasto Gniew na Pomorzu. Jest to miasto lokowane na prawie chełmińskim w 1297 r. charakteryzujące się w pełni zachowanym układem przestrzennym, z relikdami średniowiecznych murów obronnych, XIV-wiecznym kościołem św. Marcina, zachowaną w ogromnym stopniu historyczną zabudową oraz monumentalnym krzyżackim zamkiem.

O swego rodzaju „nadreprezentacji” można mówić w stosunku do zabytków techniki, obiektów inżynierskich czy przemysłowych. Obecnie aż 13 tego typu obiektów i zespołów zostało uznanych za pomniki historii, co daje imponującą proporcję wynoszącą 12,3%, podczas gdy w rejestrze zabytków jest ich zaledwie ok. 4,5%. A warto tu także wymienić dwa, ściśle związane z rozwojem przemysłu zespoły mieszkaniowej zabudowy robotniczej – Katowice-Nikiszowiec i Żyrardów. Biorąc pod uwagę ogólną niechęć środowisk konserwatorskich do tej – uznawanej za „brudną” – kategorii zabytków, taka ich liczba w gronie najbardziej prestiżowych polskich zabytków napawa optymizmem.

Analiza rozkładu terytorialnego pomników historii jasno pokazuje dążenie do równomiernego „nasylenia” województw tą formą ochrony zabytków. Nie ma to oczywiście nic wspólnego z rzeczywistym rozkładem ilościowym i jakościowym zabytków chronionych wpisami do rejestru zabytków. Ale dzięki temu miejscem najbogatszym w „prestiżowe” zabytki jest miasto Gdańsk, w którym znajduje się już 5, w pełni zasłużonych pomników historii (prawie 4% wszystkich

¹³ W tej liczbie ujęte są zarówno obiekty i zespoły sakralne uznane indywidualnie za pomniki historii, jak również te, które są wymienione w nazwie części pomnika historii. Np. katedra w Kielcach (razem z dawnym pałacem biskupów) czy zespół katedralny w Katowicach (razem z gmachem Województwa i Sejmu Śląskiego).

PH). Należą do nich: miasto w zasięgu obwarowań z XVII wieku, zespół pocystersko-katedralny w Oliwie, pole bitwy na Westerplatte, Twierdza Wisłoujście i Stocznia Gdańska.

Najbardziej specyficzną kategorią spośród pomników historii są trzy pola bitew: pod Grunwaldem w 1410 r., pod Raclawicami w 1894 r. oraz na Westerplatte w 1939 r. Lista ta mogłaby być z pewnością dłuższa, a wśród propozycji nie mogłoby zabraknąć miejsca wyjątkowego zwycięstwa oręża polskiego – jedynej zwycięskiej bitwy morskiej pod Oliwą z 26 listopada 1627 r.

Wnioski

Regulacje dotyczące pomników historii funkcjonują w polskim prawie ochrony zabytków od 1962 r. – zarówno w *Ustawie z 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach*, jak i w *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Pomnik historii – w założeniach ustawodawców – miał wyróżniać te spośród zabytków nieruchomych, które mają „szczególną wartość dla kultury”. Nigdy nie przyjęto jakichkolwiek przepisów wykonawczych, które regulowałyby kryteria i sposób ustanawiania pomników historii oraz zasady ich ochrony. Upoważnienie do wydania stosownego rozporządzenia na podstawie przepisów ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach miał Minister Kultury i Sztuki, jednak nigdy z niego nie skorzystał. W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami już takiej delegacji zabrakło. W zamian pomniki historii „podniesiono” do rangi formy ochrony zabytków, w sposób tak kuriozalny, że ich ochrona wynika z tego, że są chronione poprzez inne formy ochrony zabytków (!).

Skoro więc nie ma żadnych kryteriów wyboru oraz zasad przygotowania i procedowania wniosków o uznanie za pomnik historii, utworzone zostały swego rodzaju pozaprawne narzędzia, jakimi są wytyczne i zalecenia opracowane przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa), a zaakceptowane i rekomendowane przez Radę Ochrony Zabytków. Pomimo tego, że nie mają żadnej podstawy prawnej są stosowane do dziś.

Rozszerzanie listy zabytków uznanych za pomniki historii nie opiera się na dobrze zaplanowanej polityce konserwatorskiej, wypracowanej wspólnie przez administrację konserwatorską przy udziale środowisk konserwatorskich i naukowych. Jest to efekt – za wyjątkiem (jak wspomniano wcześniej) lat 2017–2019 – inicjatyw przede wszystkim środowisk samorządowych i kościelnych przy wsparciu środowisk konserwatorskich.

Sporym niebezpieczeństwem dla przyszłych pomników historii mogą być zapisy procedowanego obecnie projektu Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030¹⁴. W dokumencie umieszczono zapis: *Zwiększenie liczby Pomników Historii w regionach słabszych ekonomicznie powinno przynieść rozwój turystyki kulturowej, a w konsekwencji stworzyć warunki do szybszego niż do tej pory zmniejszania wskaźnika bezrobocia, większej zamożności mieszkańców i przewyższenia*

¹⁴ <http://bip.mkidn.gov.pl/pages/posts/ogloszenie-konsultacji-publicznych-projektu-uchwaly-rady-mini-strow-2998.php>.

negatywnych tendencji migracyjnych, zarówno na poziomie regionalnym, jak i również w obrębie poszczególnych województw.

Jak wynika z powyższego tekstu, podstawowym kryterium ustanawiania pomników historii nie miałyby być ich wartości kulturowe, a ich "przydatność" w rozwoju ekonomicznym regionów i hamowaniu procesów migracyjnych. Przyjęcie takiego sposobu postępowania przyczyniłoby się z pewnością do degradacji obecnego prestiżu pomników historii.

Brak jasnych zasad, opartych o konkretne przepisy prawne, powoduje dużą uznaniowość w typowaniu zabytków do uznania za pomniki historii i częstym stosowaniu zasady „kto pierwszy ten lepszy”.

Sytuacji nie poprawia także brak poszanowania obecnie obowiązujących przepisów, które jednoznacznie określają drogę postępowania: najpierw rejestr zabytków lub park kulturowy, potem uznanie za pomnik historii, a w końcu ewentualny wniosek o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa. Odstępstwem od tej zasady określonej w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami są przypadki m.in. Kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy, które najpierw – w 2001 roku – zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, a dopiero 15 marca 2017 r. zostały uznane za pomniki historii, czy Stoczni Gdańskiej, której część (Stocznia Cesarska) została wpisana do rejestru zabytków w 2017 r., następnie 10 grudnia 2018 r. została uznana za pomnik historii¹⁵, by w końcu we wniosku z 2019 r. zostać zgłoszoną do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. Tyle, że wniosek o wpis na tę listę dotyczy znacznie większego obszaru, którego znaczna część nie tylko nie jest jeszcze pomnikiem historii, ale także nie jest objęta wpisem do rejestru zabytków.

Pomniki Historii na trwale wpisały się w krajobraz polskiej ochrony zabytków, choć nie wynikają z planowej polityki ochrony zabytków, a raczej ze sporej przypadkowości. Konieczne jest jednak – dla ugruntowania uznanej już, wysokiej rangi pomników historii – opracowanie i wdrożenie – najlepiej w formie rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – jasno określonych kryteriów wyboru, sposobu przygotowywania i procedowania wniosków oraz roli różnych podmiotów w tym procesie. Uregulowania, a właściwie ustanowienia, wymagają także zasady ochrony pomników historii. Tu powinno znaleźć się miejsce m.in. na postulowany przez Radę Ochrony Zabytków obowiązek uchwalania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów zabytkowych już będących i planowanych jako pomniki historii, a także konieczność opracowywania planów zarządzania, jako jednego z narzędzi polityki konserwatorskiej.

Nowe przepisy powinny obejmować także wprowadzenie, postulowanego przez różne środowiska, systemu finansowania pomników historii. System finansowania winien obejmować w pierwszej kolejności prace konserwatorskie przy zabytkach będących pomnikami historii, a także proces dostosowywania istniejących pomników historii do nowych wymogów (mpzp oraz plany zarządzania) i wsparcie w przygotowywaniu nowych wniosków.

¹⁵ W granicach pomnika historii znalazły się: Stocznia Cesarska, Sala BHP oraz Plac Solidarności z Pomnikiem Poległych Stoczniovców Grudnia 1970 r.

Konieczne jest także dokonanie weryfikacji ustanowionych już pomników historii pod kątem prawidłowości wyznaczenia granic czy zgodności treści zarządzenia z załącznikami graficznymi. Przykładem może być pomnik historii *Gniezno – katedra p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Wojciecha*. Granica zespołu zabytkowego, wyznaczona na załączniku graficznym obejmuje wyłącznie katedrę wraz z najbliższym otoczeniem. Zaś granice określone w § 3 ust. 1 zarządzenia, obejmują całą działkę nr 50 o powierzchni 5,4 ha (czyli katedrę, kościół św. Jerzego, siedzibę Muzeum i Archiwum Archidiecezjalnego oraz ogrody), co potwierdza analiza danych katastralnych na portalu geoportal.pl, z tym, że tam działka ma numer 50/1.

Jesteśmy zobowiązani, aby podjąć wszelkie niezbędne działania, aby pomniki historii w końcu rzeczywiście – pod każdym względem – stały się elitarną kategorią lub formą ochrony zabytków.

Bibliografia

Frączak K., *Skuteczność ochrony pomników historii w prawie polskim* [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk 2014.

Malinowski K., *Dziesięciolecie Ustawy o Ochronie Dóbr Kultury i o Muzeach*, *Ochrona Zabytków* 1973, nr 2, s. 85–88.

Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury, pod. red. A. Jagielskiej-Burduk, Gdańsk–Warszawa 2016.

Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I–II, Kraków 2001.

Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989, red. J. Purchla, Kraków 2008.

Sieroszewski W., *Czy ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach dojrzała do nowelizacji: artykuł dyskusyjny*, *Ochrona Zabytków* 1971, nr 3, s. 163–172.

Sieroszewski W., *Ochrona prawna dóbr kultury w Polsce*, Warszawa 1971.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury Dz.U. z 1999 r. Nr 98, poz. 1150 z późn. zm.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – Dz.U. z 2018 r. poz. 2087 z późn. zm.

Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Warszawa 2010.

MODERNISTYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY ŚRÓDMIEŚCIA GDYNI, JAKO POMNIK HISTORII

HIRSCH Robert ¹

¹ dr hab. inż. arch. Robert Hirsch, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej
<https://orcid.org/0000-0002-5427-3202>

ABSTRAKT: W 2015 roku układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni został uznany przez Prezydenta RP za Pomnik Historii. Kilka lat wcześniej, w 2007 r. zespół ten został wpisany do rejestru zabytków. Śródmieście zostało zaprojektowane i zrealizowane w znacznej części w latach 20. i 30. XX wieku. Wyjątkowym walorem jest unikatowy w skali europejskiej zespół zabudowy modernistycznej o różnych funkcjach. Jest to przez cały czas, tętniąca życiem centralna dzielnica miasta, w której nieuniknione są różne przekształcenia. Wprowadzenie ochrony konserwatorskiej sprawiło, że rozwój i modernizacja tej części miasta, musi się odbywać w harmonii z zachowaniem walorów dziedzictwa kulturowego. Polskie prawo nie przewiduje specjalnych procedur dotyczących ochrony i zarządzania terenami Pomników Historii. Jednakże w celu zaplanowania zrównoważonego rozwoju i ochrony walorów tego szczególnego obszaru, planuje się wykorzystać rekomendację UNESCO, w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego.

SŁOWA KLUCZE: Modernizm, architektura, zabytki, dziedzictwo kulturowe, Gdynia

Wstęp

Liczba Pomników Historii w Polsce przekroczyła w ostatnim czasie sto pozycji i zapewne będzie dalej rosła. Zabytki zaliczone do tej grupy stanowią niewątpliwie bardzo ważną część dziedzictwa kulturowego, a z chwilą uznania ich za Pomniki Historii zostały formalnie zaliczone do grupy o najwyższej randze, przynajmniej nominalnie.

Grupa Pomników Historii jest bardzo zróżnicowana pod wieloma względami. Zabytki te różnią się od siebie pod względem powierzchniowym, przestrzennym, strukturalnym, stylowym, własnościowym, czasu powstania, nawastrzeń chronologicznych, intensywności i problemów współczesnego użytkowania a nawet poziomu społecznej akceptacji i jeszcze zapewne innymi. W niektórych przypadkach, nawet w obrębie jednego Pomnika Historii, jest duże zróżnicowanie poszczególnych jego części, zwłaszcza jeśli w skład pojedynczego Pomnika Historii wchodzi

kilka odrębnych obszarów. Tak jest np. w przypadku Łodzi, gdzie za Pomnik Historii uznano wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego¹. Z tego wynikają odmienne problemy konserwatorskie i w związku z tym niemożliwe wydaje się sformułowanie bardzo precyzyjnych, jednolitych zasad ochrony, opieki i zarządzania. Natomiast potrzebne jest sformułowanie przynajmniej ogólnych, jednolitych wymogów, które będą podstawą do praktycznej ochrony, odpowiedniej do krajowej rangi zabytków. Obecnie z uznania za pomnik historii nie wynikają żadne istotne konsekwencje poza skutkami prestiżowymi i promocyjnymi. Jediną wymierną korzyścią jest możliwość otrzymania dodatkowych punktów przy ocenie wniosku przy ubieganiu się o dofinansowanie z funduszy, którymi rozporządza Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Punkty te zwiększają szanse, ale nadal wymagane jest konkurowanie z innymi zabytkami wpisanymi do rejestru. Ponadto zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami pomniki historii mogą być zgłaszane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO².

Ograniczenia, przywileje i zobowiązania dla pomników historii nie różnią się więc istotnie od regulacji dotyczących wielotysięcznej grupy zabytków wpisanych do rejestrów wojewódzkich. Kwestie dotyczące konieczności wprowadzenia odpowiednich regulacji prawnych związanych z pomnikami historii poruszane są od dawna przez specjalistów zajmujących się ochroną dziedzictwa w Polsce. Już w *Raporcie na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989 z 2008 roku*, zwrócono uwagę, że z uznania za pomnik historii nie wynikają niemal żadne skutki zapisane w prawie wewnątrz krajowym, a jak stwierdzili autorzy „Obszar uznany za pomnik historii dla państwowych służb konserwatorskich powinien jednak być terenem szczególnego monitoringu konserwatorskiego, wpisów do rejestru zabytków i ograniczeń inwestycyjnych”³. Pomimo upływu czasu i włączenia na listę pomników historii kolejnych zabytków, nie nastąpiły żadne zmiany systemowe.

Śródmieście Gdyni jako Pomnik Historii

Wśród 105 zabytków uznanych do tej pory za pomniki historii jest kilkanaście zespołów miejskich, do których należą: Chełm, Gdańsk, Gdynia, Kazimierz Dolny, Kraków, Lublin, Paczków, Poznań, Przemyśl, Sandomierz, Stary Sącz, Toruń, Warszawa, Wrocław i Zamość. Jednym ze szczególnych Pomników Historii jest układ urbanistyczny Śródmieścia Gdyni, wyróżniony tym tytułem w 2015 r.⁴, który charakteryzuje się nieodległym czasem powstania, przypadającym na lata 20. i 30. XX w. oraz specyfiką architektoniczną miasta z dominującą zabudową modernistyczną.

¹ Rozporządzenie Prezydenta RP z 16 lutego 2015 r. (Dz.U. 2015, poz. 315).

² Zgodnie z art. 15 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami: „Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972r. (Dz.U. z 1976 r. poz.190 i191)”.

³ Böhm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szmygin B. (2008), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków, s. 69

⁴ Rozporządzenie Prezydenta RP z 23 lutego 2015 r. (Dz.U. RP z 16 marca 2015 r., poz. 356).

Śródmieście Gdynia to założenie przestrzenne o znacznej powierzchni – około 88 hektarów, bardzo intensywnie zabudowane. Jest tu około 450 budynków, w tym większość ma od 5 do 6 kondygnacji. Obszar zamieszkuje wiele tysięcy mieszkańców, a ponieważ jest to dzielnica śródmiejska dużego miasta, znaczna liczba osób przybywa także każdego dnia na czasowy pobyt np. do pracy lub w celach turystycznych. Na obszarze Pomnika Historii jest 25 zabytków wpisanych indywidualnie do rejestru i jest to pod tym względem obszar w Gdyni, na którym występuje ich najwięcej.

Wpisanie śródmieścia Gdyni na listę Pomników Historii było przedsięwzięciem zainicjowanym przez lokalne środowisko w Gdyni. Podobnie jak przeprowadzone kilka lat wcześniej i zakończone w 2007 r. wpisanie śródmieścia do rejestru zabytków, które także odbyło się w wyniku działań samorządu lokalnego i społeczności Gdyni.

Ponadlokalne znaczenie śródmieścia Gdyni, wykraczające znacznie ponad rangę wpisu do rejestru zabytków, było początkowo podkreślane tylko w środowisku ekspertów, np. przez badaczkę architektury Gdyni Marię Jolantę Sołtysik⁵. Stopniowo jednak zyskiwało coraz szerszy oddźwięk. Kiedy po wpisaniu śródmieścia do rejestru zabytków, realne stało się ubieganie o status Pomnika Historii, Urząd Miasta Gdyni rozpoczął intensywne działania formalne i organizacyjne. Miały one prowadzić do wypełnienia warunków, opracowanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa i przyjętych przez Radę Ochrony Zabytków przy MKiDN dla zgłaszanych wniosków. Jednym z najpoważniejszych wymogów, niemożliwych do spełnienia w krótkim czasie, był obowiązek objęcia zgłaszanego obszaru miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. Przy obszarze o wielohektarowej powierzchni i wielotysięcznej liczbie mieszkańców, było to poważne wyzwanie⁶. Decyzją władz miasta przystąpiono do sporządzania kilku miejscowych planów zagospodarowania, pokrywających praktycznie cały zespół zabytkowy śródmieścia. Przy sporządzaniu mpzp wykorzystano sprawdzone w planowaniu przestrzennym w Gdyni kategorie ochrony konserwatorskiej budynków historycznych⁷. Procedury te, pomimo priorytetowego potraktowania trwały kilka lat. Równocześnie przystąpiono do opracowania dokumentacji zgłoszenia układu urbanistycznego śródmieścia Gdyni do uznania za Pomnik Historii, którą ukończono w 2012 r.⁸ i w tym samym roku, formalnie złożono wniosek.

Wpisanie śródmieścia Gdyni na listę Pomników Historii jako sześćdziesiątego zabytku w Polsce, było sposobnością do promocji i spopularyzowania ochrony śródmieścia i tę okazję wykorzystano. 21 kwietnia 2015 r. została zorganizowana w Gdyni ogólnodostępna uroczystość, w trakcie której Prezydent RP Bronisław Komorowski przekazał rozporządzenie Prezydentowi

⁵ Sołtysik M. J. (2006), *Śródmieście Gdyni jako Pomnik Historii*, „Rocznik Gdyni” nr 18, s. 16-30.

⁶ Procedury planistyczne i realizację projektów pod kątem ubiegania się o uznanie za PH, zainicjował i nadzorował Wiceprezydent Gdyni dr inż.arch. Marek Stępa.

⁷ Szerzej na ten temat w artykule: Hirsch R. (2012), *Praktyczne zastosowanie wartościowania zabytków, czyli kategorie ochrony konserwatorskiej budynków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin: wyd. PKN ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Fundacja Pol. Lub., 67-74.

⁸ Hirsch R., Lewicki J., Sołtysik M. J. (2012), *Układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni. Dokumentacja zgłoszenia zabytku do uznania za Pomnik Historii*, red. R. Hirsch, Gdynia.

Gdyni Wojciechowi Szczurkowi. Odsłonięto także pamiątkową tablicę na budynku Urzędu Miasta Gdyni, która ukazuje obszar uznany za Pomnik Historii i ma istotne znaczenie edukacyjne (il. 1). W wydarzeniu uczestniczyły setki osób. Wydane zostały też specjalne informatory na temat nowego Pomnika Historii. Za Pomnik Historii uznany został zespół w granicach analogicznych do granic wpisu do rejestru zabytków (il. 2). Jest to więc obszar, na którym obowiązują trzy różne formy ochrony: wpis do rejestru zabytków, pomnik historii oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

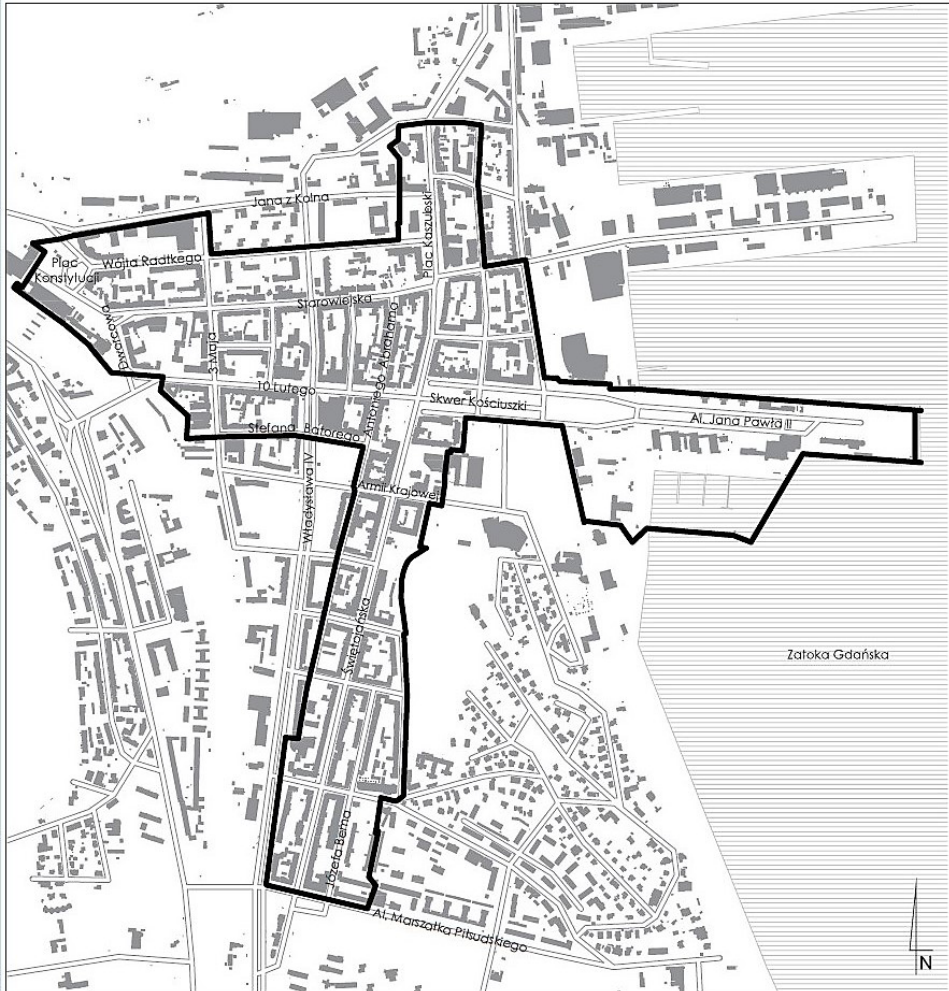

Fot. 1 Tablica informacyjna na budynku Urzędu Miasta Gdyni przy ul. Świętojańskiej, upamiętniająca nadanie statusu Pomnika Historii, projekt: Marek Kaliński

Ponieważ czas wpisania do rejestru zabytków (2007 r.) i uznania za Pomnik Historii (2015 r.) nie były zbyt odległe, wyraźnie można było stwierdzić, że wpisanie do rejestru zabytków śródmieścia wprowadziło bardzo konkretną ochronę prawną. Z chwilą wpisu, zaczęły obowiązywać regulacje ustawowe, które dotyczą zabytków w tej grupie ochrony. Natomiast uznanie za Pomnik Historii uzyskało większy rozgłos w mieście, ale nie miało znaczenia dla kwestii ochrony prawnej.

Uznanie za Pomnik Historii nie przyniosło w Gdyni praktycznie żadnych zmian, ale celowe jest rozważenie jakie zmiany byłyby pożądane, np. w takich aspektach jak kwestie administracyjne, finansowe i związane z zarządzaniem i partycypacją społeczną.

MAPA POMNIKA HISTORII „GDYNIA – HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY ŚRÓDMIEŚCIA”

Gdynia - historyczny układ urbanistyczny śródmieścia

— granica pomnika historii

▒ zabudowa miejska

0 250 500 m

Ryc. 1 Granice Pomnika Historii określone w Rozporządzeniu Prezydenta RP

Obecnie kompetencje administracyjne, czyli działania organów ochrony zabytków opiniujących i wydających decyzje na temat różnych przedsięwzięć na terenie śródmieścia wydawane są na podstawie decyzji z 2007 r. o wpisaniu śródmieścia do rejestru zabytków. W przypadku nowych inwestycji istotne znaczenie mają regulacje obowiązujące w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, które zostały opracowane i uchwalone przed uznaniem śródmieścia za Pomnik Historii. Bez zmian pozostaje podział kompetencji administracyjnych obowiązujący w Gdyni od 2000 r., ustalony na podstawie porozumienia o przekazaniu części kompetencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku Gminie Gdynia⁹. Podział polegający w pewnym uproszczeniu na tym, że działania na obszarze zabytkowego śródmieścia uzgadnia Miejski Konserwator Zabytków w Gdyni, natomiast uzgodnień dotyczących zabytków na tym terenie (obecnie 25), wpisanych odrębnie do rejestru, dokonuje Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku. W praktyce powoduje to niekiedy brak spójności przy rozstrzygnięciu spraw oraz utrudnienie w przepływie i gromadzeniu informacji.

W przypadku zabytku najwyższej rangi celowe byłoby określenie wymogu, aby to jeden organ był odpowiedzialny za wszelkie uzgodnienia. W związku z wyjątkową rangą zabytków uznanych za pomniki historii, celowa też byłaby możliwość powołania specjalnego ciała opiniodawczego, w rodzaju rady ochrony zabytków, która powinna się składać ze specjalistów i przedstawicieli mieszkańców. Byłby to jeden ze sposobów realizowania partycypacji społecznej, co jest nieodzowne szczególnie w przypadku zespołów licznie zamieszkiwanych. Pewnym wzorem może być Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, w którym zasiadają osoby różnych profesji, reprezentujące także lokalne środowisko.

Kwestie finansowania i ochrony pomników historii

Istotnym elementem ochrony pomnika historii musi być specjalny system finansowania. W Gdyni od kilkunastu lat funkcjonuje program dotowania prac przy zabytkach miasta, który opiera się wyłącznie na budżecie samorządu. Na podstawie uchwały Rady Miasta Gdyni, o dotacje ubiegać się mogą właściciele wszystkich zabytków wpisanych do rejestru, położonych w granicach miasta. Uprawnienie do uzyskania dofinansowania mają także wszystkie budynki (zbudowane przed 1989 r.) położone na obszarach zabytkowych, w tym na terenie śródmieścia – Pomnika Historii¹⁰. Regulamin przyznawania dotacji nie preferuje w szczególności sposób obiektów z Pomnika Historii, ale planowane jest wyodrębnienie środków budżetowych na budynki leżące w jego granicach.

Obecnie dla pomników historii brak jest możliwości uzyskania specjalnego dofinansowania z budżetu państwa, poza normalnym trybem dotacji dla wszystkich zabytków, w którym przy

⁹ Obowiązuje obecnie Porozumienie z dnia 12 czerwca 2012 r. w sprawie prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku przez Gminę Miasta Gdyni, (Dz.Urz.Woj.Pom. z 12 czerwca 2012 r. poz. 2034), ale pierwsze porozumienie, które wprowadziło taki podział zawarto w 2000 r.

¹⁰ Uchwała Rady Miasta Gdyni nr XXXIX/861/10 z 27 stycznia 2010 r. w sprawie: przyjęcia zasad i trybu udzielania i rozliczania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru, znajdujących się na terenie administracyjnym Gminy Miasta Gdyni.

ocenie wniosków pomniki historii otrzymują tylko dodatkowe punkty.

Uzasadnione i niezwykle potrzebne jest wprowadzenie systemu oddzielnego finansowania pomników historii z budżetu państwa. Skoro grupę tę wyróżniono nominalnie, jako zabytki o walorach szczebla ogólnopolskiego, to nie powinny pozostawać w grupie wspólnego finansowania z wielotysięczną grupą zabytków wpisanych do rejestru na poziomie wojewódzkim. Pewnym wzorcem i źródłem doświadczeń może być funkcjonowanie finansowania Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa poprzez Kancelarię Prezydenta RP, którymi dysponuje SKOZK, i które przyniosło w ciągu kilkudziesięciu lat wymierne efekty konserwatorskie¹¹.

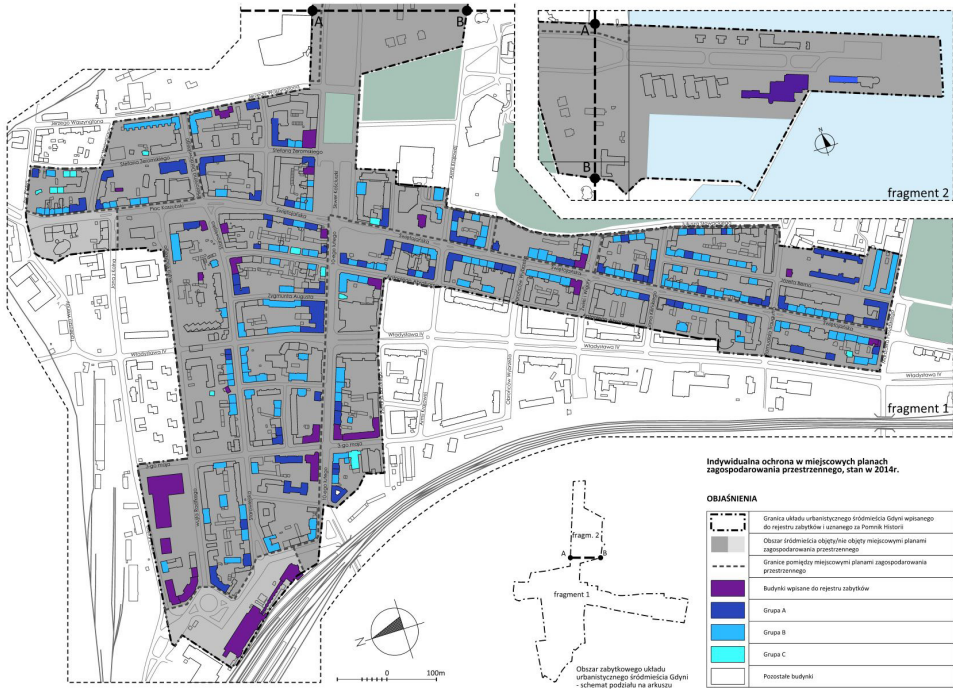
W funkcjonowanie miasta historycznego i procesy planowania, realizacji i kontroli powinni być włączeni różni interesariusze, w tym szczególnie mieszkańcy i użytkownicy tego obszaru. Obecnie aktywność społeczna na terenie śródmieścia Gdyni, które jest Pomnikiem Historii, jest doraźna i dotyczy na ogół spraw interwencyjnych lub odosobnionych zamierzeń. Brakuje kompleksowego spojrzenia na cały zespół i jego otoczenie, uwzględniającego walory kulturowe i kwestie funkcjonowania miasta. Konsultacje społeczne dotyczą wybranych, wąskich zagadnień, albo odbywają się w procedurze planistycznej związanej z mpzp.

W Gdyni na etapie ubiegania się o status Pomnika Historii zostały sporządzone mpzp dla zgłaszanego terenu. Plany miejscowe, przy założeniu ich dobrej jakości, są niewątpliwie przydatne dla rozległych zespołów przestrzennych, szczególnie miejskich. W przypadku Gdyni zawierają one wiele istotnych regulacji dotyczących układu urbanistycznego, np. dopuszczalne funkcje oraz parametry i charakter nowej zabudowy. Przykładowe zapisy brzmią następująco: „nową zabudowę należy dostosować skalą do istniejącej zabudowy sąsiedniej, wymagane jest nawiązanie wysokością budynków projektowanych w zwartych pierzejach zabudowy, do poziomu gzymsu, attyki budynków istniejących (...); ochrona jednorodnej formy architektonicznej budynków tworzących zespół zabudowy; dla projektowanej zabudowy, dopuszczonej zgodnie z ustaleniami zawartymi w kartach terenów, ustala się wymóg dostosowania form i wyrazu architektonicznego do tradycji modernistycznej architektury Gdyni oraz zastosowanie podstawowej kolorystyki elewacji w odcieniach bieli, szarości, beżu; zaleca się użycie w elewacjach tradycyjnych materiałów ceramicznych i kamiennych (wapienia, piaskowca)”¹².

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego są też zapisy chroniące poszczególne budynki (il. 3) i istotne elementy zagospodarowania np. historyczne nawierzchnie ulic. Plany zagospodarowania są jednak typowymi narzędziami urbanistycznymi i nie są wystarczające w przypadku obszarów zabytkowych o wysokich walorach kulturowych. Nie ma w nich miejsca na wiele regulacji, istotnych z punktu widzenia ochrony dziedzictwa i zrównoważonego funkcjonowania miasta.

¹¹ Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa, (Dz. U. z 1985 r., nr 21, poz. 90).

¹² Uchwała Nr XXXVII/839/09 Rady Miasta Gdyni z dnia 25 listopada 2009 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Śródmieście w Gdyni, rejon Skweru Kościuszki oraz ulic Jana z Kolna i 10 Lutego, §5 ust. 1 pkt 2, lit. b i c.

Ryc. 2 Obszar śródmieścia Gdyni uznany za Pomnik Historii z zaznaczonymi kategoriami ochrony budynków, ustalonymi w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (oprac. autor)

Niektóre miasta w Polsce w celu lepszej ochrony przestrzeni historycznej wykorzystują regulację wynikającą z obowiązującej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworząc na terenie zabytkowym parki kulturowe. Do miast tych należą m.in. Kraków, Wrocław oraz ostatnio Poznań, w którym utworzono w 2018 r. park kulturowy Stare Miasto w Poznaniu. Ta forma ochrony może być przydatna w regulacji niektórych kwestii przestrzennych na obszarze także pomnika historii, ale nie jest to wprost powiązane z tym najwyższym statusem i nie ma charakteru obligatoryjnego. Ponadto obszary, na których tworzone są parki kulturowe, nie są tożsame z obszarami uznanymi za pomniki historii.

Jakie w takim razie rozwiązania i standardy mogłyby być wdrożone dla lepszej ochrony? W przypadku pomników historii, będących historycznymi zespołami miejskimi tak jak Gdynia, bardzo przydatne mogą być doświadczenia różnych miast, które wykorzystują rekomendację UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego (HUL)¹³. Powinien także pojawić się wymóg opracowania planów zarządzania i monitorowania stanu jaki określono dla dóbr na Liście światowego dziedzictwa oraz powołania specjalnego podmiotu zarządzającego, o specjalnym umocowaniu i uprawnieniach. Plan zarządzania pozwoliłby na identyfikację zasobów i określenie walorów zabytku uznanego za pomnik historii. W jednym dokumencie strategicznym możliwe byłoby ujęcie różnych kwestii, istotnych z punktu widzenia ochrony układu urbanistycznego i jego rozwoju, w tym: zabudowy, zieleni, nawierzchni, małej

architektury itp., ale także uwzględnienie zagadnień charakterystycznych dla współczesnego funkcjonowania miasta np. nowych inwestycji, funkcji, kwestii komunikacji itd. Plan taki byłby opracowany w procedurze publicznej.

Dokument taki byłby podstawą do monitoringu obszaru pomnika historii i opracowania raportów na temat jego funkcjonowania i ew. zagrożeń, które powinna gromadzić i analizować instytucja centralna np. Narodowy Instytut Dziedzictwa, który zajmuje się dobrami z terenu Polski na Liście światowego dziedzictwa UNESCO. W Gdyni są obecnie przygotowywane założenia do planu zarządzania układem urbanistycznym śródmieścia, ale jest to wyłącznie lokalna inicjatywa fakultatywna.

Podsumowując obecny status pomników historii można stwierdzić, że jest to tylko z nazwy forma ochrony zabytków. Prawo nie nakłada specjalnych wymogów na użytkowników i nie wiąże się ze zobowiązaniami np. budżetowymi ze strony państwa. Z punktu widzenia ochrony dziedzictwa taki stan jest niewątpliwie ułomny. Można mnożyć pomysły na temat szczegółów systemu ochrony pomników historii i środowisko konserwatorskie ma w tym zakresie wiele przemyśleń i konkretnych propozycji, przedstawionych w licznych publikacjach. Aby jednak stan się zmienił nieodzowne są nowe regulacje ustawowe.

Bibliografia

- Böhm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szmygin B. (2008), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków;
- Frączak K. (2014), *Skuteczność ochrony pomników historii w prawie polskim*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk, 260-270;
- Hirsch R. (2012), *Praktyczne zastosowanie wartościowania zabytków czyli kategorie ochrony konserwatorskiej budynków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin: PKN ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Fundacja Pol. Lub. 67-74;
- Hirsch R. (2011), *Prawna ochrona XX-wiecznych układów urbanistycznych na przykładzie Gdyni*, *Ochrona Zabytków*, nr 1-4/2010, Warszawa, 263-278;
- Hirsch R., Lewicki J., Sołtysik M. J. (2011), *Układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni. Dokumentacja zgłoszenia zabytku do uznania za Pomnik Historii*, red. R. Hirsch, Gdynia;
- Sołtysik M. J. (1993), *Gdynia miasto dwudziestolecia międzywojennego. Urbanistyka i Architektura*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN;
- Sołtysik M. J. (2006), *Śródmieście Gdyni jako Pomnik Historii*, „Rocznik Gdyński” nr 18, 2006, 16-30.

LISTA POMNIKÓW HISTORII¹ W OCENIE STUDENTÓW UCZELNIEKONOMICZNEJ

LASKOWSKI Andrzej¹

¹ dr Andrzej Laskowski, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

<https://orcid.org/0000-0003-2021-675X>

ABSTRAKT: Artykuł przedstawia rezultaty zadania powierzonego studentom kierunku *Towaroznawstwo* na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie wiosną 2018 roku w ramach przedmiotu *Ochrona dóbr kultury z aspektami celnymi*. Na liście PH znajdowało się wówczas 91 miejsc i obiektów, a zadaniem studentów było krytyczne odniesienie się do zawartości listy poprzez wskazanie miejsc i obiektów, których obecność na liście budzi ich zdziwienie lub sprzeciw oraz zaproponowanie takich, które w ich ocenie powinny się na niej znaleźć, a jednak ich nie ma. W tej pierwszej kategorii najwięcej osób (aż 8 z 32 wypowiadających się) wyraziło zdziwienie umieszczeniem na liście stadniny koni w Janowie Podlaskim, z czego 5 uznało, iż obiektu tego nie powinno być na liście w ogóle. Bardzo krytycznie (3 głosy zdecydowanej dezaprobaty) oceniono też Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego. Jeśli chodzi o uzupełnianie listy, to najwięcej osób (5) dostrzegło konieczność wpisania na nią Auschwitz Birkenau - niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady oraz Twierdzy Przemyśl (4), co w tym drugim przypadku stało się już faktem. Realizacja zadania pokazała, iż taka forma ochrony zabytków jest w Polsce potrzebna, a emocje, jakie budzi zawartość listy PH mogą mieć walor edukacyjny i popularyzatorski.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik historii, studenci, dziedzictwo, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie (UEK) od wielu lat przedstawia ofertę edukacyjną związaną z szeroko rozumianą ochroną dziedzictwa kulturowego, skierowaną do osób w różnym wieku i legitymujących się różnym stopniem wykształcenia. Swoistym „okrętem flagowym” jest w tym względzie działająca od 2001 roku – w formule studiów podyplomowych – Akademia Dziedzictwa, firmowana przez Małopolską Szkołę Administracji Publicznej UEK oraz Międzynarodowe Centrum Kultury². Z kolei studenci studiów stacjonarnych i niestacjonarnych

¹ Świadomie używam, tu i dalej, pisowni „Pomnik Historii” zamiast spotykanej (choćby w aktach prawnych) formy „pomnik historii”, w pełni zgadzając się z sugestią wysuwaną w tym względzie w literaturze przedmiotu. Więcej na ten temat zob. Świdrak M., *Krytyczne uwagi do instytucji pomnika historii*, [w:] P. Dobosz, M. Biliński, W. Górny, A. Mazur, M. Hadel, A. Kozień (red.), *Problemy ochrony prawnej sportowego dziedzictwa kulturowego i mechanizmy prawa sportowego*, Kraków 2018, s. 60).

² Zob. np. *Akademia Dziedzictwa 2001-2013*, red. B. Szyper, M. Wiśniewski, Kraków 2013 oraz <http://www.akademia.mck.krakow.pl/> [ostatni dostęp: 16.07.2019].

wybranych kierunków działających na UEK mają możliwość zapoznawania się z tajnikami zarządzania dziedzictwem kulturowym (*Turystyka i rekreacja*), zasadami ochrony dóbr kultury (wybrane specjalności *Towaroznawstwa*), a od najbliższego roku akademickiego także zarządzaniem dziedzictwem kulturowym miast historycznych (nowo utworzone *Studia miejskie*). Ofertę edukacyjną z tego zakresu przygotowują i prezentują pracownicy Zakładu Dziedzictwa Kulturowego i Studiów Miejskich (Katedra UNESCO), współtworzącego Katedrę Historii Gospodarczej i Społecznej UEK, od jesieni 2008 roku kierowaną przez prof. Jacka Purchłę (zarazem od 1993 roku stojącego na czele wspomnianego Zakładu)³.

Niniejszy tekst powstał na bazie zajęć prowadzonych przez autora, pracownika przywołanej Katedry UNESCO, ze studentami *Towaroznawstwa* UEK w semestrze letnim (obejmującym okres od lutego do czerwca, a w zasadzie do września) roku akademickiego 2017/2018. Studenci uczestniczyli w wykładzie *Ochrona dóbr kultury z aspektami celnymi*, prowadzonym na studiach stacjonarnych w wymiarze 15 h lekcyjnych, w ramach studiów drugiego stopnia (magisterskich) na specjalności handlowo-celnej, na ostatnim z trzech semestrów. W programie zajęć, w zestawie generalnych zagadnień dotyczących tematu, znajduje się standardowo omówienie obowiązujących w Polsce form ochrony zabytków, a zatem także podstawowe informacje o Pomnikach Historii (PH). Zadanie powierzone studentom⁴ polegało na dokładnym zapoznaniu się z aktualną listą PH (jej stanem z wiosny 2018 roku)⁵, a następnie na wskazaniu (jednego lub kilku) wpisu, który wydał im się najbardziej zaskakujący oraz na zaproponowaniu takiego, którego brak w zestawieniu był dla nich szczególnie zauważalny. Należało zatem nie tylko wykazać się znajomością obowiązujących wówczas wpisów (w czym szczególnie pomocna okazała się strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa)⁶, ale też z istniejącego i znanego studentom zasobu obiektów wskazać te, których brak uznali za istotne niedopatrzenie, a tym samym mankament tej kategorii zabytków.

Na podstawie informacji uzyskanych w trakcie zajęć można oszacować, iż przeszło połowę autorów zadania (18) stanowiły osoby z województwa małopolskiego (w tym 5 z Krakowa) [przy inicjałach oznaczono je odpowiednio, po ukośniku, symbolami: M, MK], a wśród pozostałych przeważali studenci z województwa podkarpackiego (7) [P]. Ponadto kilka osób (2) reprezentowało województwo śląskie [Ś], a po jednej – województwa: opolskie [O] i świętokrzyskie [ŚW]. W kilku przypadkach (3) miejsca pochodzenia studentów nie zdołano

³ Na temat historii wspomnianej katedry zob. Laskowski A., *Jubileusz 50-lecia Katedry Historii Gospodarczej i Społecznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVII, 2009, nr 3-4, s. 474-475. W 2019 roku katedra obchodziła swój kolejny jubileusz, związany z 60-leciem jej działalności.

⁴ W zadaniu uczestniczyły 32 osoby.

⁵ Po wręczeniu 10 nowych nominacji w dniu 20 kwietnia 2018 roku lista PH liczyła 91 pozycji i z takim właśnie jej stanem zapoznawali się studenci. Kolejne poszerzenie listy nastąpiło wraz z wręceniem kolejnych 10 nominacji w dniu 10 grudnia tegoż roku. Odtąd liczy ona 105 pozycji.

⁶ Zob. https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/; [ostatni dostęp: 22.07.2019].

ustalić [N]⁷.

W poniższym tekście, celem przedstawienia argumentacji i/lub motywów wyboru, sięgnięto niejednokrotnie do wypowiedzi studentów. Cytując je, podano każdorazowo inicjały autorki lub autora wypowiedzi oraz – po ukośniku – województwo (z ewentualnym dopełnieniem o sam Kraków), z którego dana osoba się wywodzi. Korygowano ich formę w minimalnym stopniu, wyłącznie z uwagi na pojawiające się błędy konstrukcyjne lub językowe, a bardzo często padające w nich (jak również w dalszej części niniejszego tekstu) sformułowanie „Pomnik Historii” zastępowano konsekwentnie skrótami (PH).

Realizując zadanie, niektórzy studenci odnieśli się do definicji PH. Chociaż wszyscy znali ją z zajęć, niektórzy odczuli potrzebę powrócenia do niej po zapoznaniu się z pełną listą wpisów⁸. Jak przyznała jedna z uczestniczek zadania, „nigdy nie zastanawiałam się czym tak naprawdę może być PH, a na pewno nie sądziłam, że może to być np. całe miasto. Moje wyobrażenie na temat tego było zupełnie inne, za PH uważałam zawsze pojedyncze obiekty lub place oraz wyjątkowe miejsca” [KT/P]. Inna stwierdziła: „W moim wyobrażeniu PH zawsze były [to] budynki lub obiekty przyrodnicze [sic!]” [KG/P]. Wielu z uczestników zadania podkreślało istotną wagę i doniosłe znaczenie wykreowania tej kategorii zabytków, posiadających status „najważniejszych i najcenniejszych obiektów zabytkowych w państwie” [MK/ŚW]. Nie brakowało jednak głosów, iż niektóre propozycje są kontrowersyjne z uwagi na ich niestandardowy charakter (o czym dalej).

W pierwszej części zadania, dotyczącej wskazania PH kontrowersyjnych lub zaskakujących, jedna z osób poczyniła – słuszne skądinąd – zastrzeżenie, iż „Lista PH jest zbiorem zabytków, których uznanie za obiekty najwyższej wartości poprzedzone jest odpowiednią procedurą, dlatego trudno też kwestionować obecność któregośkolwiek z obiektów na liście. Można jedynie wyodrębnić element, który we własnym odczuciu ma najmniejszą wartość na tle pozostałych” [JH/M].

Po wytypowaniu wpisu (-ów) zaskakującego lub wywołującego zdziwienie, starano się zgłębić uzasadnienia konkretnych decyzji, po czym – na ogół – ponownie zajmowano stanowisko w kwestii oceny zasadności danego wpisu. Wśród znajdujących na liście PH obiektów i zespołów najwięcej kontrowersji wzbudziły:

- **Janów – stadnina koni** – spośród 8 osób wyrażających wątpliwości aż 5 pozostało nieprzekonanych co do słuszności nadania stadninie tak wysokiej rangi. Argumentowano m.in. tak: „Rozumiem ideę promowania Polski na arenie międzynarodowej i na pewno dzięki stadninie koni w Janowie Podlaskim niejedna osoba usłyszała o naszym kraju, lecz wydaje mi się, że stadnina odstaje trochę od innych obiektów znajdujących się na liście” [JT/O]; „Niewątpliwie jest to unikalny zespół architektoniczno-krajobrazowy, ale [...] nie ma aż tak szczególnego

⁷ Podobna struktura, pomijając coraz liczniejszych ostatnio studentów z Europy Wschodniej (zwłaszcza z Ukrainy), występuje na innych kierunkach studiów na naszej uczelni. W opisywanej grupie nie było obcokrajowców, rocznik ten bowiem rozpoczynał studia, kiedy boom na studiowanie na UEK wśród przybyszów z zagranicy nie miał jeszcze miejsca.

⁸ Na zajęciach możliwe było zaprezentowanie tylko niektórych wpisów z, coraz obszerniejszej, listy.

znaczenia dla kultury naszego kraju” [AD/MK]; „[...] są ważniejsze budynki, które mają większe znaczenie dla historii Polski niż stadnina, która w głównej mierze zasłynęła z hodowli koni czystej krwi arabskiej” [AS/Ś].

• **Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego [Ryc. 1]** – pozycję tę wskazały jako wątpliwą 3 osoby i wszystkie pozostały wobec niej sceptyczne. Argumentowano tak: „Miast przemysłowych w Polsce jest wiele, podobnie jak wielokulturowych. Każde z nich ma swoją historię i kulturę, ale według mnie Łódź w żadnym stopniu nie wyróżnia się spośród nich ani walorami historycznymi, ani estetycznymi” [KG/P]; „Krajobraz taki kojarzy się przeważnie z fabrykami, ich kominami oraz wieloma „chmurami” dymu, jak również zanieczyszczeń, co w moim przekonaniu jest dość kontrowersyjnym wyborem” [KS/P].

Fot. 1 Łódź – przykład PH trudne do zaakceptowania dla studentów. Fot. A. Laskowski: II 2008

• **Kanał Augustowski – droga wodna** – wpis ten wskazało aż 5 osób, ale jako zdecydowani oponenty zadeklarowały się ostatecznie 2 osoby. Argumentowano m.in., iż ”mimo urokliwej lokalizacji powinien być uważany jako atrakcja turystyczna, a nie PH. Za [jego] budowę [...] nie odpowiadali wybitni architekci, lecz jedynie inżynierowie wojskowi” [AK/P]. Drugi, podobny wpis – **Kanał Elbląski** – wskazały jako zaskakujący 2 osoby, przy czym 1 uznała go za nieakceptowalny.

• **Gliwice – radiostacja** – wpis tego obiektu wskazało jako zaskakujący aż 5 osób, ale tylko 1 pozostała nieprzekonana do idei nadania mu tak wysokiej rągi. Jej zdaniem, „mimo powiązania historycznego jest to [...] miejsce przypominające obecne budynki” [BK/N].

• **Ozimek – żelazny łańcuchowy most wiszący na rzece Mała Panew** – wpis ten uznali za kontrowersyjny 4 osoby, z których 2 pozostały nieprzekonane. Jedna z nich wyraziła opinię, iż most „nie posiada aż tak dużej wartości historycznej dla naszego kraju, jak np. Zamek Królewski na Wawelu. [...] jedynie ukazuje nam, jak wyglądała kultura przemysłowa w XIX wieku, poza tym nie jest związany z żadnymi ważnymi wydarzeniami historycznymi czy kulturowymi”.

• **Wrocław – Hala Stulecia** – zaskoczenie zakwalifikowaniem tego obiektu do PH wyraziły aż 3 osoby, z czego aż 2 zdecydowanie pozostały przy swym stanowisku. Jedna z nich konstatowała, iż „można by ją zastąpić wieloma innymi pozycjami, które powstały w podobnym okresie [...], a swoim wyglądem oraz historią zachęcają do odwiedzin i poznania ich historii. Dla mnie osobiście jest to tylko zwykła owalna hala, których w Polsce mamy sporo” [BK/P].

• **Bohoniki i Kruszyniany – meczety i mizary** – wpis ten zaskoczył 2 osoby i obie pozostały wobec niego sceptyczne. Jedna z nich, powołując się na definicję PH, uznała, iż „meczety i mizary stanowią dziedzictwo kulturowe innej kultury oraz innych krajów [sic!], innej religii. Fakt, że znajdują się na terenie naszego kraju niekoniecznie oznacza, że ma ważną wartość dla Polski. Uważam, że nie do końca słusznie ta pozycja znajduje się na liście PH oraz że znalazłoby się kilka innych miejsc na terenie naszego kraju, które mogłyby w tym kontekście mieć większe znaczenie” [MW/M]. Stanowiska tego nie poparła jednak żadnymi konkretnymi propozycjami.

• **Katowice – osiedle robotnicze Nikiszowiec [Ryc. 2]** – zespół ten zakwestionowano w tych samych proporcjach, co Bohoniki i Kruszyniany. Jeden z oponentów uzasadnił swe stanowisko krótko: „[...] moim zdaniem osiedle robotnicze nie jest PH” [GT/MK].

Fot. 2 Nikiszowiec – przykład PH trudne do zaakceptowania dla studentów. Fot. A. Laskowski: XII 2016

• **Inne** pozycje na liście PH wskazywały już tylko pojedyncze osoby. Na 8 takich wskazaniach 3 (Srebrna Góra – Twierdza Srebrnogórska, Szalowa – kościół parafialny św. Michała Archanioła, Świdnica – katedra) spotkały się z ostateczną akceptacją, a 5 (Gościkowo-Paradyż – pocysterski zespół klasztorny, Krzeszów – zespół dawnego opactwa cystersów, Lublin – historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny, Warszawa – Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya i Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna) uznano za uhonorowanie na wyrost. Wysuwano przy tym różne argumenty, np. uważano, iż stację filtrów wystarczyło chronić wpisem do rejestru zabytków [LK/M], osada fabryczna jest nie dość „zakorzeniona w pamięci Polaków” (inaczej niż przywołane przykładowo: zespół miejski Krakowa czy pole bitwy pod Grunwaldem), a zespół miejski Lublina dyskwalifikuje wielokrotne i niedbałe restaurowanie oraz liczne, pospieszne przeróbki [JK/MK].

Na tle wahań i wątpliwości związanych z zaakceptowanymi przez gremia decyzyjne nominacjami nie mniej ciekawie przedstawia się lista studenckich propozycji dotycząca tego, czego brakuje i – w związku z tym – co należy umieścić wśród PH. Tym, co przede wszystkim uderza w przedstawionych propozycjach, jest ich lokalizacja w różnych zakątkach kraju oraz typologiczna różnorodność. Ten drugi aspekt owych propozycji z jednej strony podważa słuszność mogącego się nasuwać domniemania, iż studenci chętnie zawężiliby repertuar obiektów na liście PH do przykładów najbardziej oczywistych (np. obiektów sakralnych, rezydencji czy zespołów staromiejskich), a z drugiej strony pokazuje, iż zapoznanie się z obiektami już obecnymi na liście ewidentnie poszerzyło ich horyzonty myślowe i wyobrażenie o tym, jakiego rodzaju obiekty mogą dostąpić tego zaszczytnego miana.

Fot. 3 Auschwitz Birkenau – w oczach studentów najbardziej widoczny brak na liście PH. Fot. A. Laskowski, VI 2008

Najwięcej głosów (5) odnośnie braków na liście zebrał **Auschwitz Birkenau – niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady** [Ryc. 3]. Studenci wyrażali dezaprobatę wobec faktu, iż ten tak ważny symbol o znaczeniu międzynarodowym, od dawna widniejący na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO (dalej: LŚD), nie figuruje na liście PH. Spośród obiektów z LŚD, których wciąż nie ma wśród PH, wskazano również Dębno Podhalańskie – kościół p.w. św. Michała Archanioła (wpisany w ramach grupy z innymi, wybranymi kościołami drewnianymi południowej Małopolski)⁹.

Niewiele mniej wskazań od Auschwitz Birkenau, bo 4, otrzymał **Przemysł – Twierdza Przemysł**, a ponadto jedna z osób wskazała też osobno **Przemysł – zespół staromiejski**. Sugestie te okazały się prorocze, bowiem jeszcze pod koniec tego samego roku Prezydent RP uznał oba te zespoły za PH. Podobnie potoczyły się losy, wskazanej przez jedną osobę, kandydatury: **Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin „Solidarności”**. Zdaniem osoby nominującej stocznia „powinna znaleźć się na niej [tj. liście PH] dużo wcześniej, gdyż jest miejscem przemian ważnym dla Polski, Europy i całego świata” [BK/N].

Po 2 osoby postulowały, by wśród PH znalazły się: **Modlin – Twierdza Modlin** („z uwagi na historię, rozmiar oraz „niesamowitość” kompleksu fortyfikacji” [KG/M]) oraz **Niepołomice – Zamek Królewski** („określa się [go] jako >>drugi Wawel<<, wybudowany z rozkazu króla Kazimierza Wielkiego [...] był miejscem ważnych spotkań politycznych i dyplomatycznych. Stamtąd wyruszali królowie na myśliwskie wyprawy do pobliskiej Puszczy Niepołomickiej. [...] w ciągu wieków zamek przebudowywano kilkukrotnie [...] dziś prezentuje się niesamowicie po pracach renowacyjnych. I jest dostępny dla zwiedzających”). Obie te propozycje, jak się wydaje, zasługują w tym kontekście na rozważenie¹⁰.

Inne potencjalne kandydatury zgłoszone zostały przez pojedyncze osoby, niemniej jednak znalazło się wśród nich co najmniej kilka takich, które – zdaniem piszącego te słowa – powinny znaleźć się w orbicie zainteresowania osób podejmujących decyzje, a ich opiekunowie powinni poważnie rozważyć podjęcie konkretnych kroków celem złożenia odpowiedniej aplikacji. Zaliczam do nich następujące propozycje (w kolejności alfabetycznej wg nazw miejscowości):

- **Choczołów – wieś (jej część)** – podnosząc znaczenie drewnianej, góralskiej zabudowy mieszalnej i fakt ciągłego spełniania przez nią pierwotnej funkcji oraz zwracając uwagę na jej rolę odegraną w czasie Powstania Chochołowskiego w 1846 roku puentowano, iż „spełnia ona wszystkie główne kryteria, które musi spełniać obiekt wyróżniony mianem Pomnika Historii” (EZ/M). Warto dodać, iż kolejnym ważnym argumentem byłyby tu niewątpliwie, niedopowiedziana w propozycji studenckiej, kwestia układu przestrzennego, w ramach którego funkcjonuje wspomniana zabudowa.

⁹ Przez przeoczenie zapewne spośród obiektów tej kategorii jedna z osób domagała się też wpisu sanktuarium maryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej, obecnego już zarówno na LŚD, jak i na liście PH.

¹⁰ Problematyczny w przypadku twierdzy wydaje się stan jej zachowania. Jeśli chodzi o zamek, to zasadne wydaje się potraktowanie ewentualnego wpisu szerzej, przynajmniej z uwzględnieniem zespołu miejscowego kościoła parafialnego.

- **Kłodzko – Twierdza Kłodzko** – w kontekście tej propozycji podnoszono przede wszystkim jej, sięgające średniowiecza, walory historyczne [AS/N], które warto podbudować również aspektami krajobrazowymi i – nie zawsze jednoznacznymi – kwestiami miastotwórczymi.

- **Pszczyna – zamek [Ryc. 4]** – oprócz strictly historycznych wysunięto w tym przypadku również argumenty dotyczące autentyzmu, związane ze świetnie zachowanym pierwotnym wystrojem i wyposażeniem neobarokowej, ale mającej wielowiekową tradycję, rezydencji, jak również wysokie walory otaczającego ją, rozległego parku krajobrazowego [AS/Ś].

Fot. 4 Zamek w Pszczynie jako przykład sugerowanych przez studentów wpisów na listę PH. Fot. A. Laskowski, III 2007

- **Szczyrzyc – opactwo cystersów** – jak argumentowano, „ma [ono] bardzo długą i barwną historię. [...] W okresie zaborów wychowankiem przyklasztornej szkoły elementarnej był Władysław Orkan. Podczas okupacji hitlerowskiej opactwo było schronieniem dla uchodźców z różnych miejsc z Polski. Opactwo odznaczono Krzyżem Virtuti Militari za męstwo podczas II wojny światowej” [JK/M].

- **Wadowice – bazylika Ofiarowania NMP oraz Dom Rodzinny Ojca Świętego Jana Pawła II** – nominacja wskazana ze względu na bezpośredni związek obu obiektów „z osobą urodzonego w Wadowicach papieża Jana Pawła II”, co czyni z niej miejsce „ważne dla każdego Polaka” [PS/M].

- **Zakopane – „budynki wybudowane w stylu zakopiańskim z willą Kolibą na czele”** – nominacja wysunięta nie tylko z uwagi na posiadane różnorodne walory (styl narodowy, propagowanie motywów regionalnych, Stanisław Witkiewicz jako twórca), ale też w związku

z faktem, iż na liście „brak jakichkolwiek zabytków z Podhala” [AK/M].

• **Żywiec – park zamkowy w Żywcu** – jak argumentowano, „założony w XVIII w. jest miejscem uwielbianym przez mieszkańców Żywca i pobliskich miejscowości” [BK/N]. Dodać warto, iż park – o niewątpliwych walorach krajobrazowych i historycznych – tworzy wspólny kompleks z ważną rezydencją, dlatego potencjalna kandydatura może i powinna zawierać oba te elementy.

Oprócz wymienionych, wśród zgłoszonych przez jedną osobę, kandydatur znalazły się również dwa zabytki techniki. Kategoria ta, z tak wielkim oporem akceptowana (lub wręcz odrzucana) przez wielu studentów oceniających istniejące wpisy, u innych znajdowała zrozumienie do tego stopnia, iż proponowali oni, aby umieścić wśród PH:

• **Giżycko – most obrotowy na Kanale Giżyckim (obecnie: Łuczańskim)** – obiekt z końca XIX wieku usytuowany na drodze wodnej przekopanej w 3. ćwierci XVIII stulecia. Zdaniem osoby nominującej, za wpisem przemawia oryginalność konstrukcji mostu i fakt praktykowania jego tradycyjnej, ręcznej obsługi oraz unikatowość obiektu w skali Polski i na tle Europy [AK/P].

• **Solina – zaporę wodną** – betonowa konstrukcja piętrząca wody Sanu w Bieszczadach, zaprojektowana w pierwotnej wersji jeszcze w okresie międzywojennym, oddana do użytku (po modyfikacji dawnych planów) w 1968 roku. Wedle studenckiego uzasadnienia obiekt ten zasługuje na miano PH z uwagi na wartości historyczne (fakt budowy w 1968 roku) oraz wyjątkowość („najwyższa w Polsce”) i oryginalność konstrukcji (fakt wybudowania „na naturalnych fundamentach z kamieni”) [AS/P].

Wbrew obawom prowadzącego zajęcia, wynikającym z zauważalnej liczby uczestników zajęć związanych z Krakowem, wysuwając propozycje potencjalnych nominacji nie koncentrowano się na obiektach krakowskich. Wśród tak powiązanych terytorialnie, stosunkowo nielicznych kandydatur, po 1 wskazaniu otrzymały: pozostałe **kopce krakowskie** (poza wpisanym stosunkowo niedawno, bo pod koniec 2017 roku, kopcem Kościuszki), rozległa łąka o średniowiecznym rodowodzie usytuowana w ścisłym centrum miasta, tj. **Błonia krakowskie** [Ryc. 5] (w 2000 roku umieszczone w rejestrze zabytków; wedle studentki są one „ważnym elementem Krakowa dla jego mieszkańców. [...] przyjęły wiele imprez i wydarzeń” [MT/MK]) oraz **stara (tzn. socrealistyczna) część Nowej Huty** („jest miejscem szczególnym, długo zakorzenionym [sic!] w Krakowie” [MT/MK]).

W kilku innych przypadkach również kierowano się lokalnym (tym razem: pozakrakowskim) patriotyzmem, wskazując te obiekty, które w rodzinnych stronach wypowiadających się studentów cieszą się uznaną sławą i są prezentowane jako ważne elementy lokalnego bądź regionalnego dziedzictwa, względnie istotne atrakcje turystyczne, nie są jednak bliżej znane szerokiej publiczności. Jako przykłady takich kandydatur wskazać można: **Chroberz – pałac Wielopolskich** [MK/ŚW], **Grodków – kościół pw. św. Michała Archanioła** (tu, dla przykładu, argumentowano: „przez wzgląd na piękno świątyni oraz brzmienie niedawno wyremontowanych organów <renomowanej firmy Berschdorf z Nysy>” [JT/O]), **Jarosław – zespół kościelno-klasztorny Franciszkanów-Reformatów** [AC/N] czy **Tarnobrzeg – sanktuarium Matki Boskiej**

Dzikowskiej [KS/P]¹¹.

Fot. 5 Krakowskie Błonia jako przykład sugerowanych przez studentów wpisów na listę PH. Fot. A. Laskowski, III 2007

Podsumowanie

Opisany w niniejszym artykule stan świadomości i dokonane oceny dotyczą młodych (w chwili wykonywania zadania na ogół 24-letnich) mieszkańców Polski (głównie jej południowo-wschodniej części), kończących właśnie swoją edukację na poziomie studiów magisterskich. Obecnie większość tych osób współtworzy już przypuszczalnie rynek pracy, a niebawem będą one współdecydować o losach wielu aspektów naszego codziennego życia i publicznie formułować oceny określonych zjawisk. Stosunkowo młoda forma ochrony prawnej, jaką są PH – choć dalece niedoskonała i wymagająca wielu ulepszeń – domaga się i zasługuje na popularyzację oraz silniejsze zakorzenienie w świadomości społecznej. Warto kształtować tę świadomość na różnych poziomach edukacji, w tym na poziomie uniwersyteckim, wskazując blaski i cienie systemu ochrony zabytków w Polsce, mając na uwadze fakt, iż to do następnych pokoleń należeć będzie jego modyfikacja bądź zmiana. Rzeczywistość polityczna ostatnich dziesięcioleci w Polsce pokazuje, iż los nadzorowania i modelowania systemu ochrony zabytków nie zależy tylko i wyłącznie od osób o przygotowaniu specjalistycznym, stąd powszechność owej

¹¹ Oficjalne nominowanie tych obiektów, niewątpliwie znaczących w skali lokalnej czy nawet regionalnej, wydaje się bardzo mało prawdopodobne.

świadomości jest czymś ze wszech miar pożądanym.

Z przeprowadzonego i opisanego tu zadania wynika wyraźnie, iż dla studentów najtrudniejsze do akceptacji okazały się te PH, które dotyczą zabytków techniki i nowatorskich rozwiązań konstrukcyjnych (most w Ozimku, radiostacja w Gliwicach, wrocławska Hala Stulecia, warszawska stacja filtrów), w tym tworzące rozległe terytorialnie kompleksy o charakterze użytkowym (oba kanały wodne), nie dość okazałe architektonicznie i/lub o funkcji postrzeganej jako zbyt pospolita (stadnina w Janowie, osiedle Nikiszowiec) czy też odnoszące się do kultury nielicznej w Polsce mniejszości (tatarskie meczety i mizary). Jak się okazało, negatywną konotację niosą też dla tej grupy odbiorców skojarzenia zabytków z wysokoemisyjnym, XIX-wiecznym przemysłem (Łódź, Żyrardów). Co chyba najbardziej zaskakujące, kilka osób wskazało wśród kwestionowanych wpisów obiekt znajdujący się od kilkunastu już lat na LŚD (Hala Stulecia we Wrocławiu, wpisana w 2006 roku).

Biorąc pod uwagę wszystkie wpisy funkcjonujące w chwili wykonywania zadania (91), w znikomym stopniu (lub wcale) sprzeciw wśród studentów wzbudziło umieszczenie na liście ważnych obiektów sakralnych (katedr, zespołów klasztornych czy pojedynczych kościołów, także jednoznacznie związanych z wyznaniem innymi niż dominujące w Polsce rzymskokatolickie), zespołów staromiejskich, budowli obronnych i rezydencji, zespołów przemysłowych o ugruntowanej sławie (jak np. kopalnie soli w Bochni i Wieliczce czy tężnia w Ciechocinku), pól bitew, parków i ogrodów, nekropolii czy obiektów o znaczeniu symbolicznym (jak np. kopce).

Równocześnie dał się zauważyć negatywny wpływ chaosu, jaki wynika z braku konsekwencji w umieszczaniu na liście PH obiektów wpisanych na LŚD¹². Niestety, zasada, aby przedstawiać UNESCO polskie kandydatury będące wcześniej PH nie była stosowana od początku istnienia PH jako formy ochrony zabytków w Polsce, a co więcej, inicjatywa, jaką swego czasu podjął Narodowy Instytut Dziedzictwa, aby wśród PH znalazły się wszystkie polskie miejsca i obiekty z LŚD, zapewne w wyniku ustaleń na wyższym szczeblu, straciła swój impet. Rezultatem tego jest brak spójności obu list, chaos informacyjny i *de facto* niezrozumiała dla odbiorców deprecjacja części najcenniejszych miejsc i obiektów w wymiarze krajowym. Jak się wydaje, głównym problemem wymagającym uregulowania jest w tym przypadku istnienie na LŚD wpisów grupowych, współtworzonych przez kilka obiektów o zróżnicowanej lokalizacji (*notabene* wpisanych wraz z innymi, podobnymi obiektami z krajów ościennych), które – wedle dotychczasowej praktyki, nie przewidującej wpisów grupowych obiektów położonych w różnych lokalizacjach¹³ – należałoby wpisać na listę PH indywidualnie, poszerzając ją tym samym aż

¹² Więcej na ten temat zob. Świdrak M., *op. cit.*, s. 56-60.

¹³ Pewnym, uzasadnionym, wyjątkiem są tu, dokonane odpowiednio w 2012 i 2017 roku, wpisy Bohonik i Kruszynian oraz Nieborowa i Arkadii. W obu przypadkach są to jednak lokalizacje niezbyt od siebie odległe, umiejscowione w obrębie jednego powiatu (odpowiednio: sokólskiego i łowickiego).

o kilkanaście nowych pozycji¹⁴.

Z przedstawionego przeglądu studenckich opinii, subiektywnych i w wielu przypadkach niewątpliwie intuicyjnych czy momentami może nawet infantylnych, wyłania się niewątpliwie ważna rola PH jako kategorii, która – przy chęci bliższego poznania ze strony odbiorcy – pełni doniosłą funkcję edukacyjną. Wynika ona z faktu, iż PH w swej ogromnej, typologicznej i funkcjonalnej różnorodności poszerzają horyzonty myślowe, zwracając uwagę nie tylko na miejsca czy obiekty oczywiste dla każdego Polaka, jak np. Wawel, Grunwald czy Westerplatte, ale też uwrażliwiając na piękno towarzyszącej architekturze techniki bądź natury czy skupiając uwagę na infrastrukturze pomocnej przeszłym pokoleniom w wykonywaniu wielu, często prozaicznych, codziennych czynności. Charakter listy PH jako zbioru otwartego prowokuje przy tym do refleksji nad zasobem naszego dziedzictwa kulturowego i pobudza do dyskusji nad jego częścią przeoczoną, niedocenioną lub jeszcze niedostrzeżoną¹⁵.

¹⁴ Dotyczy to w szczególności drewnianych, średniowiecznych kościołów drewnianych (6) oraz cerkwi (8) usytuowanych w południowo-wschodniej Polsce, wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa – odpowiednio – w 2003 i 2013 roku. Spośród tych obiektów na liście PH znalazła się – i to dopiero pod koniec 2017 roku – wyłącznie cerkiew w Radrużu. W tym samym czasie na listę PH trafił również kościół w Szalowej, który brany był pod uwagę do wpisu na LŚD w 2003 roku, nie został jednak pozytywnie zweryfikowany przez delegata UNESCO. Z kolei Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy, wpisane na LŚD w 2001 roku, stały się PH dopiero w 2017 roku.

¹⁵ Należy żałować, iż kategoria ta nie stała się elementem prowadzonych niedawno badań społecznych na temat dziedzictwa w Polsce. Por. Chabiera A., Dąbrowski A., Fortuna-Marek A., Kozioł A., Lubaś M., Nowak P., Skaldawski B., Stępnik K., *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, Warszawa 2017.

Bibliografia

Czuba M., *Pomniki historii. Stan prawny i zasady ochrony*, [w:] B. Szmygin (red.), *Rola samorządowych służb konserwatorskich w systemie ochrony zabytków w Polsce. I Ogólnopolskie Spotkanie Opiekunów Pomników Historii*, Lublin-Warszawa 2011, s. 159-163.

Chabiera A., Dąbrowski A., Fortuna-Marek A., Kozioł A., Lubaś M., Nowak P., Skaldawski B., Stępnik K., *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, Warszawa 2017.

Frączak K., *Skuteczność ochrony pomników historii w prawie polskim*, [w:] K. Zeidler (red.), *Prawo ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk, 2014, s. 260-270.

Konopka M., *Pomniki historii – nie wykorzystana szansa*, „Ochrona Zabytków” 52, 1999, nr 4 (207), s. 414-417.

Marcinek R., *Pomniki historii. Najcenniejsze obiekty i zespoły zabytkowe w Polsce*, [Narodowy Instytut Dziedzictwa; kilka wydań, m.in.:] wyd. III, Warszawa 2014.

Piotrowska K., *Aspekty prawne zarządzania dziedzictwem na przykładzie pomników historii i miejsc światowego dziedzictwa*, [w:] K. Zeidler (red.), *Prawo ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk 2014, s. 271-284.

Pomniki Historii – źródło dziedzictwa kultury, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej”, nr 10, 2012 [numer w całości dedykowany omawianej tematyce].

Świdrak M., *Krytyczne uwagi do instytucji pomnika historii*, [w:] P. Dobosz, M. Biliński, W. Górny, A. Mazur, M. Hadel, A. Kozień (red.), *Problemy ochrony prawnej sportowego dziedzictwa kulturowego i mechanizmy prawa sportowego*, [Uniwersytet Jagielloński] Kraków 2018, s. 49-64.

Pruszyński J., *Pomniki historii jako kategoria prawna*, „Ochrona Zabytków” 52, 1999, nr 4 (207), s. 418-422.

Purchla J. (red.), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, Kraków 2008.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [z późniejszymi zmianami – tekst jednolity], Dz.U. 2018, poz. 2067.

Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Warszawa 2010.

POMNIK HISTORII – PROCEDURY UZNANIA I KRYTERIA WYBORU NA PRZYKŁADZIE MIASTA TRZEBIATÓW, PRETENDENTA DO TYTUŁU

LATOUR Agnieszka ¹

¹ Agnieszka Latour, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie
<https://orcid.org/0000-0002-7940-6681>

ABSTRAKT: Wniosek Burmistrza Trzebiatowa w sprawie uznania zespołu staromiejskiego w Trzebiatowie za pomnik historii został przekazany Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego w kwietniu 2011 r. Do tej pory nie nastąpiło rozstrzygnięcie w tej sprawie. Trzebiatów to miasto położone w powiecie gryfickim, w województwie zachodniopomorskim. Podstawą do złożenia wniosku o przyznanie tytułu Pomnika Historii były:

- Zachowany średniowieczny układ urbanistyczny zespołu staromiejskiego z czytelnym podziałem katastralnym;
- Zachowana historyczna zabudowa w obrębie murów obronnych,
- Wpis terenu Starego Miasta do rejestru zabytków;
- 40 obiektów w granicach Starego Miasta wpisano do rejestru;
- Na terenie Starego Miasta obowiązuje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w formie planu rewaloryzacji, uchwalony przez Radę Miasta Trzebiatowa w 1996 r.

Przywołano procedury uznania i kryteria wyboru pomnika historii. Przedstawiono zarys historii miasta oraz działania konserwatorskie i planistyczne, wskazując przy tym jego wartości materialne i niematerialne. W konkluzji wyrażono przekonanie, że wymienione wartości spełniają kryteria wyboru postawione przez MKiDN.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik Historii, stare miasto, Trzebiatów, zabytki

Tytułem wstępu

Wniosek Burmistrza Trzebiatowa, opracowany przez Oddział Terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Szczecinie, w sprawie uznania zespołu staromiejskiego w Trzebiatowie za pomnik historii został przekazany Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego za pośrednictwem Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w kwietniu 2011 r.¹ Do tej pory nie nastąpiło rozstrzygnięcie w tej sprawie. Na pytania wystosowane przez Burmistrza, przesyłane

¹ Pismo ZWKZ z dnia 11.04.2011 r., znak: ZN.512.01.2011.MD.

w kolejnych latach, przychodziły odpowiedzi niezbyt precyzyjne i niewiele wyjaśniające.

W 2014 r. poinformowano, że: „wniosek dotyczący Trzebiatowa jest obecnie jednym z najstarszych spośród oczekujących (...) rozpatrywanie wniosków o uznanie za pomniki historii założeń miejskich jest niezwykle czasochłonne i skomplikowane”².

W 2015 r. poinformowano, że: „prace nad przygotowaniem opinii merytorycznej co do zasadności w/w propozycji (wpisu) są zaawansowane i w normalnym trybie procedura powinna być na ukończeniu. Opóźnienie wynika z faktu, że na ostatnim posiedzeniu w grudniu 2014r. Rada Ochrony Zabytków podjęła decyzję o potrzebie modyfikacji kryteriów i procedur uznawania obiektów za pomniki historii i o nierozpatrywaniu wniosków do momentu przyjęcia nowego regulaminu”³.

Nie określono jednak, kiedy ta modyfikacja nastąpi.

W 2018 r. odpowiedź brzmiała: „uprzejmie informujemy, że prowadzone są prace nad pogłębioną, czasochłonną analizą wniosku potrzebną w przypadku problematyki historycznych założeń miejskich. Przewidziana jest również wizja lokalna z udziałem przedstawicieli NID, która będzie stanowiła końcowy etap oceny”⁴.

Pod koniec 2018 r., z okazji stulecia odzyskania niepodległości, uznano za pomniki historii kolejnych 14 obiektów, jednak nie znalazł się wśród nich zespół staromiejski w Trzebiatowie. Nie pojawiła się też żadna informacja ze strony MKiDN w sprawie postępowania dotyczącego Trzebiatowa.

Procedury uznania i kryteria wyboru⁵

Aby uzyskać miano pomnika historii należy spełnić kryteria, które są weryfikowane według określonych procedur. Poniżej zestawiono oba te elementy.

Procedury uznania:

- Propozycję uznania za pomnik historii, wraz z właściwą dokumentacją, zgłaszający składa do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego za pośrednictwem i po zaopiniowaniu przez wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- Departament Ochrony Zabytków MKiDN kieruje zgłoszenie do NID w Warszawie w celu weryfikacji danych zawartych w dokumentacji i wydania opinii co do zasadności propozycji uznania obiektu za pomnik historii;
- Zaopiniowane przez NID zgłoszenie MKiDN przedkłada Radzie Ochrony Zabytków;
- Po wyrażeniu pozytywnej opinii przez Radę Ochrony Zabytków, Departament Ochrony Zabytków przekazuje dokumentację zgłoszenia do NID, który przygotowuje projekt rozporządzenia Prezydenta RP wraz z uzasadnieniem i załącznikiem graficznym;

² Pismo MKiDN z dnia 7.08.2014 r., znak: DOZ/3906/14, DOZ-SK. MFW-6611/1-4/14.

³ Pismo MKiDN z dnia 25.03.2015 r., znak: DOZ/1266/15, DOZ-SK.MFW-6611/1-4/14.

⁴ Pismo NID z dnia 29.01.2018 r., znak: NID-SBOD/806/111/18/AW.

⁵ Na podstawie informacji dostępnych na stronie internetowej NID.

- Po dokonaniu analizy projektu rozporządzenia Departament Ochrony Zabytków przekazuje go Ministrowi KiDN do ostatecznej akceptacji;
- MKiDN kieruje do Prezydenta RP wnioski o uznanie obiektu za pomnik historii;
- Po akceptacji Prezydent RP w drodze rozporządzenia uznaje obiekt za pomnik historii określając jego granice;
- Rozporządzenie Prezydenta RP jest ogłaszane w Dzienniku Ustaw.

Kryteria wyboru:

- Uznanie zabytku za pomnik historii jest szczególną formą nobilitacji. Zgłaszać można zabytek nieruchomy:
 - o znaczeniu ponadregionalnym,
 - o dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych,
 - mający znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego,
 - utrwalony w świadomości społecznej,
 - stanowiący źródło inspiracji dla kolejnych pokoleń.

Obiekt, zespół, układ przestrzenny lub obszar proponowany do uznania za pomnik historii musi być wpisany do rejestru zabytków lub objęty statusem parku kulturowego. Dla układów przestrzennych i obszarów winny być uchwalone miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

Ponadto muszą to być zabytki, które:

- zachowały pierwotną kompozycję przestrzenną lub uległy nieznacznym przekształceniom,
- są jednorodne stylistycznie lub o czytelnych i zharmonizowanych ze sobą nawarstwieniach,
- są należycie wyeksponowane w przestrzeni miejskiej lub krajobrazie i zachowały pierwotne relacje z otoczeniem,
- są dziełami wybitnych twórców,
- są dobrze zachowane lub w stanie pozwalającym na ich rewaloryzację,
- są przedmiotem troski konserwatorskiej.

Trzebiatów pomnikiem historii

Trzebiatów to miasto położone w powiecie gryfickim, w województwie zachodniopomorskim, w zakolu rzeki Regi, nieopodal wybrzeża Bałtyku, 10 km od portu i letniskowej nadmorskiej osady Mrzeżyno.

Podstawą do złożenia wniosku o przyznanie tytułu pomnika historii były:

- Zachowany w niemal nienaruszonym stopniu średniowieczny układ urbanistyczny zespołu staromiejskiego;
- Czytelny dawny podział katastralny oparty na module pręta lubeckiego (4,5 m), niezatarty

przy powojennych odbudowach lub uzupełnianiu pierzei (fot. 1);

- Zachowana w dużej części historyczna zabudowa w obrębie murów obronnych, co jest ewenementem na Pomorzu Zachodnim;
- Ochrona konserwatorska w formie wpisu terenu Starego Miasta do rejestru zabytków⁶;
- Oprócz terenu Starego Miasta istnieje 40 obiektów w jego granicach wpisanych do rejestru zabytków⁷;
- Na terenie Starego Miasta obowiązuje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w formie planu rewaloryzacji Starego Miasta, uchwalony przez Radę Miasta Trzebiatowa w 1996r.⁸

Teren proponowany do tytułu Pomnika Historii pokrywa się z granicami wpisu do rejestru zabytków.

Fot. 1 Trzebiatów. Dawny podział katastralny (ryc. z 1730 r.) w zestawieniu z widokiem współczesnym z lotu ptaka, od strony zachodniej (fot. archiwum miasta Trzebiatowa)

Fot. 2 Trzebiatów. Ratusz staromiejski z widocznymi średniowiecznymi relikami murów (fot. C. Dubiel)

Zarys historii Trzebiatowa^{9,10}

Szczególne nasilenie osadnictwa na Pomorzu Zachodnim nastąpiło w okresie wczesnego średniowiecza. Korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa w dolinach rzek Odry, Iny, Regi i Parsęty stanowiły podstawę szybkiego rozwoju osad, szczególnie w rejonie Pyrzyc, Trzebiatowa, Kołobrzegu, Białogardu, Nowogardu, Stargardu i Kamienia Pomorskiego.

Badania archeologiczne przeprowadzone w Trzebiatowie, odkrywające osadę rzemieślniczo-handlową w miejscu usytuowania późniejszego klasztoru Norbertanek, a dzisiejszego pałacu z siedzibą Trzebiatowskiego Ośrodka Kultury, wskazują na osadnictwo okresu od połowy XI do połowy XIII w.

⁶ Nr rej. 72, znak Kl.V.-0/54/55 z dnia 1955-10-29.

⁷ Karta obiektu zabytkowego zawiera listę obiektów zabytkowych indywidualnie wpisanych do rejestru zabytków usytuowanych w granicach Starego Miasta w Trzebiatowie.

⁸ Uchwała Nr XXIX/210/96 Rady Miejskiej w Trzebiatowie z dnia 30 grudnia 1996 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Trzebiatowa w formie planu rewaloryzacji Starego Miasta, Dziennik Urzędowy Województwa Szczecińskiego nr 3, z dnia 12 marca 1997 r.

⁹ Latour S., 1981 r., s. 66.

¹⁰ Wniosek o przyznanie tytułu pomnika historii złożony do MKIDN.

Wzmiankowana historia grodu (castrum) *Tribetov* sięga roku 1170, kiedy to książę dyمیński Kazimierz wystawił dokument fundacyjny dla zakonu norbertanów przybyłych do nieodległych Białoboków z Lund¹¹. Około 1187 r. Trzebiatów z okolicznymi wioskami otrzymała jako wdowie uposażenie księżna Anastazja, córka księcia polskiego Mieszka III Starego, żona księcia Bogusława I, matka Kazimierza II i Bogusława II. W 1224 r. księżna wydała dokument przekazujący Trzebiatów z karczmą i kościołem żeńskiemu klasztorowi norbertanek. Do przejścia grodu jednak nie doszło, a zakonnice osiedliły się wówczas w pobliskim Wyszkowie, gdzie przebywały do 1285 r. Wnuk Anastazji, Wacław III sprzedaje Trzebiatów norbertanom w 1242 r.¹² Było tam wówczas obszerne targowisko z kościołem i karczmą. Miasto dysponowało wówczas wodami rzeki Regi aż do ujścia, co miało niebagatelne znaczenie dla jego rozwoju. W 1277 r. Barnim I i jego syn Bogusław IV nadają Trzebiatówowi lubeckie prawo miejskie. W 1281 r. potwierdzono tę lokację, przy czym mieszkańcy otrzymali wolności celne i uprawnienia handlowe. Obok pełnionych funkcji rolniczych i handlowych Trzebiatów spełniał znaczącą rolę w systemie obronnym Księstwa Zachodniopomorskiego zarówno w XII w., jak i po jego podziale na Księstwo Szczecińskie i Wołogosko-Słupskie. Sprzyjały temu doskonale naturalne warunki obronne, utworzone przez rozlewiska rzeki Regi i rozległe bagniska w jej sąsiedztwie. Ze znaczeniem obronnym miasta wiąże się zezwolenie udzielone w 1299 r. przez księcia Bogusława IV na wzniesienie przez mieszczan systemu obronnego o murowanej konstrukcji, który miał zastąpić przypuszczalnie dotychczasowe obwałowania drewniano-ziemne¹³. W I połowie XIV w. powstał pełny pierścień murów z czterema bramami, wzmocniony systemem baszt i czatowni. Zapewniały one ochronę przed napadami „rycerzy – rabusiów” lub zawistnych mieszkańców sąsiednich Gryfic i Kołobrzegu, które organizowano na tle zatargów gospodarczo-handlowych. Dzięki obwarowaniom tym zostały dwukrotnie odparte oblężenia wojsk brandenburskich – w 1631 i 1637 roku. Na znaczny wzrost zamożności mieszczan od XIV (w tym czasie miasto należało już do Hanzy) do XVI w. składały się dochody z uprawy ziemi, hodowli, browarnictwa i rybołówstwa (też morskiego). Szczególną rolę miał handel zbożem prowadzony na międzynarodową skalę. Uzyskane w 1303 r. prawo składu dla spławianych Regą towarów, własna flota morska licząca 22 statki, własny port w Redzeujściu oraz uzyskane w 1309 r. zwolnienie z cła z połowów na pobrzeżu Bałtyku na obszarze od ujścia Świny do ujścia Regi sprawiło, że Trzebiatów stał się silnym ośrodkiem utrzymującym kontakty handlowe z Gdańskiem, Rugią, Bornholmem, Lubeką i Kopenhagą. Wzrost zamożności mieszkańców odznaczył się w budownictwie. Powstały wówczas ratusz (fot 2), jako siedziba władz miejskich, kościół farny, trójnawowy halowy, budynki szpitalne z kaplicami, liczne murowane domy mieszczkańskie. Obszar miasta w granicach średniowiecznych fortyfikacji wynosił 35 ha. Zyskało ono regularny, czytelny do dziś układ szachownicowy (fot.1), o kwartałach podzielonych na wąskie, głębokie

¹¹ Dokument fundacyjny wydany przez ks. Kazimierza I. W dokumencie wymieniono m.in. patronat nad kościołem w Trzebiatowie. Ślaski K., *Podziały terytorialne na Pomorzu w XII-XIII w.*, Poznań 1960, s.109.

¹² Wacław III sprzedał klasztorowi w Białobokach: „*vicum Trebetove cum taberna et villam in Stresko et villam Cricuz, et aquam liberam usque ad potrum maris [...]*”, Pommersches Urkundenbuch, Szczecin, t.I, s. 322.

¹³ Wynika to z treści dokumentu „*Libertarimas civitatem nostram Treptov ...*”, Pommersches Urkundenbuch, Szczecin, t.I, s. 358.

działki, zabudowane od frontu murowanymi kamienicami, usytuowanymi często szczytami do ulicy. Dwa kwartały zostały przeznaczone pod budynki użyteczności publicznej tj. ratusz i kościół, miejsce trzeciego zajął klasztor, późniejszy pałac. Rynek o wymiarach 96x105 m przesunięty został do środka założenia w kierunku południowo-zachodnim. Relikty XV-XVI-wiecznej zabudowy są nadal widoczne w niektórych elewacjach oraz w piwnicach istniejącej zabudowy.

W 1534 r. w Trzebiatowie odbył się sejm, podczas którego decyzją książąt Barnima XI i Filipa I uchwalono przyjęcie w Księstwie Pomorskim reformacji. Miało to swoje konsekwencje w postaci konfiskaty dóbr kościelnych i klasztornych na rzecz domu książęcego. Także dobra klasztorów w Białobokach i Trzebiatowie zastały przejęte przez panujących. Norbertankom z klasztoru trzebiatowskiego zezwolono na dożywotnie użytkowanie zabudowań. W 1618 r. budynki poklasztorne zajęła księżna Zofia, która jako wdowa po Filipie II wyjechała ze Szczecina i w 1619 r. przeprowadziła adaptację budowli na swoją rezydencję. Mieszkała w niej do 1658 r.

W latach 1618-1648 wojna trzydziestoletnia, okupacja szwedzka, a potem brandenburska przyczyniły się do regresu gospodarczego i znacznego zubożenia mieszkańców. W 1679 r. pożar dokonał ostatecznych zniszczeń. Od tamtej pory miasto nie wróciło do dawnego znaczenia.

W 1725 r. król pruski Fryderyk I ustanowił Trzebiatów miastem garnizonowym. Od tego czasu w zabudowaniach poklasztornych stacjonował pułk dragonów.

Kolejny wielki pożar strawił miasto w 1747 r., po którym do końca XVIII w. trwała powolna odbudowa. Jednak nowa zabudowa była już uboższa, o skromniejszej architekturze. Konstrukcja budynków, niegdyś murowana, powstaje jako ryglowa, nawet w budynkach frontowych. Rozebrano wówczas średniowieczne bramy, które utraciły swoją funkcję obronną, splantowano wały i fosy, zamieniając je w ogrody warzywne. W XIX w. nastąpił rozwój przemysłu w postaci fabryki ceramiki budowlanej i fajansu, fabryki mebli, opakowań staniolowych. Rozwojowi przemysłu towarzyszyło poprowadzenie linii kolejowej oraz sieci dróg bitych. Nie odnotowano jednak wówczas silniejszego rozwoju zabudowy, która w XX w. do II Wojny Światowej sięgnęła jedynie przedmieść Gryfickiego i Kołobrzeskiego. Wiek XX to jednocześnie czas odkrycia zdrowotnego działania kąpeli morskich, co spowodowało rozwój miejscowości nadmorskich i pośrednio wpłynęło na rozwój turystyczny Trzebiatowa. Z działań wojennych miasto wyszło obronną ręką i jako jedyne w tym obszarze zachowało niemal wszystkie cenne obiekty o charakterze publicznym oraz znaczną ilość mieszczkańskiej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. Zabudowa ta jako całość stanowi do dziś wartościowy zespół urbanistyczny, o wyraźnych walorach kompozycyjnych, wzbogacony dominantami, z zachowanymi obiektami będącymi świadectwem kształtowania poziomu kultury materialnej na terenie Pomorza. Z powyższej przyczyny w 1955 r. zespół Starego Miasta w Trzebiatowie został uznany za zabytek.

3 4

Fot. 3 Trzebiatów. Pałac, pierwotnie klasztor, obecnie siedziba Trzebiatowskiego Ośrodka Kultury (fot. C. Dubiel)

Fot. 4 Rynek Starego Miasta w Trzebiatowie, w głębi kościół pw. Macierzyństwa NMP (fot. C. Dubiel)

W granicach proponowanego wpisu jest 40 zabytków wpisanych indywidualnie do rejestru, wśród których znajdują się: kościół pw. Macierzyństwa NMP (fot. 4), obwarowania miejskie, kaplica św. Ducha, ratusz, pałac, domy i kamienice mieszczańskie, XVII-wieczne sgraffito na elewacji kamienicy przyrynkowej, zabytki techniki: elektrownia wodna i młyn gospodarczy. Ponadto jest tam ponad 100 obiektów objętych ochroną poprzez ujęcie w gminnej ewidencji zabytków.

Zniszczenia wojenne i odbudowy miast Pomorza Zachodniego

Trzebiatów jest wyjątkowym przykładem północnoeuropejskiego średniowiecznego miasta średniej wielkości zachowanego w swej autentycznej strukturze w tak dużym stopniu. Na Pomorzu Zachodnim zniszczenia wielu miast poniesione zarówno w trakcie działań wojennych jak i po II Wojnie Światowej, zatarły ich pierwotny obraz. Zniszczenia sięgające od 75 do 100% dotknęły centra miejskie m.in. w Szczecinie, Goleniowie, Kamieniu Pomorskim, Stargardzie, Nowogardzie, Pyrzycach, Gryfinie¹⁴. Po wojnie miasta te ulegały przeobrażeniu na podstawie sporządzanych planów urbanistycznych, których cechą charakterystyczną było odstąpienie od zasady odbudowy i preferowanie zabudowy nowej, podporządkowanej obowiązującym rygorom formalnym i ekonomicznym. Ich nadrzędnym celem było dążenie do stałego obniżania kosztów budowy, co uzyskiwano poprzez wprowadzanie szczegółowych rozporządzeń i normatywów zmieniających się cyklicznie w kolejnych pięciolatkach. Głównie polegało to na obowiązkowym stosowaniu projektów typowych, katalogowych, o normatywnych wielkościach i strukturze, sytuowanych zgodnie ze współczesnymi wymaganiami dotyczącymi doświetlenia i przewietrzania mieszkań, wzajemnej odległości budynków, zieleni towarzyszącej oraz terenów rekreacyjnych. Niezbędny program usług podstawowych należało realizować na wydzielonych działkach w formie pawilonów¹⁵. Jako przykłady realizacji powyższych zasad można podać Stare Miasto w Pyrzycach, które na skutek działań wojennych praktycznie przestało istnieć, podobnie Kamień Pomorski, w którym zachował się ratusz staromiejski i jedna kamienica przyrynkowa lub Gryfice, które zachowały w swoim obrębie, obok kościoła i znacznej części

¹⁴ Latour S., 2005 r., s.12.

¹⁵ Latour S., 2005 r., s.16.

murów obronnych, wiele domów mieszkalnych w pierzejach przyrynkowych i wzdłuż ciągów ulicznych. W Pyrzycach z dawnej zabudowy pozostał jedynie pierścień murów obronnych, korpus kościoła św. Maurycego oraz kościół św. Ducha. Odbudowa miasta polegała na wprowadzeniu na odgruzowany teren starego miasta nowej zabudowy o formach współczesnych i typowych rozwiązaniach, tworząc osiedle mieszkaniowe nie respektujące dawnych podziałów na kwartały i w ich obrębie podziałów katastralnych oraz pierzejowej zabudowy. W Kamieniu Pomorskim również powstała nowa zabudowa z form typowych. Podjęto tu jednak próbę przywrócenia pierzei rynekowych usytuowanych wokół zabytkowego ratusza, jednak jedną pierzeję pozostawiono niezabudowaną, otwierając od strony północnej widok na Zalew Kamieński. W Gryficach natomiast nastąpiła sytuacja zgoła odmienna, gdyż zachowały one sporą część zabudowy pierwotnej, ta jednak nie poddawana bieżącym remontom i zaniedbana, chyliła się ku upadkowi. Jako że miasto to stanowiło powiatowy ośrodek administracyjny nastąpiła konieczność jego szybkiej rewaloryzacji. Na skutek przyjętych w latach 60-tych projektów, w obliczu opinii, że restauracja istniejącej zabudowy jest nieopłacalna, całkowicie usunięto z terenu starego miasta historyczną zabudowę wprowadzając w to miejsce typowe budynki klatkowe i punktowe z płaskim dachem, sytuowane w sposób przypadkowy. Stare miasto stanowi w konsekwencji zbiór budynków rozsianych na jego terenie, które nie tworzą żadnej spójnej kompozycji, a jedna z pierzei przyrynkowych została rozebrana i wypełniona współczesnym budynkiem administracyjnym przeznaczonym na siedzibę władz powiatowych¹⁶.

Rewaloryzacja Trzebiatowa

Powyżej opisane działania nie ominęły w pewnym stopniu również Trzebiatowa, którego część starego miasta, choć niewielka w porównaniu z innymi ośrodkami, uległa destrukcji. Dotyczy to czterech skrajnych kwartałów (spośród wszystkich 23 w obrębie murów obronnych), które począwszy od roku 1970 wypełniono nową zabudową blokową. Na szczęście po zrealizowaniu pierwszych dwóch budynków 5-cio kondygnacyjnych z płaskim dachem odstąpiono od tego typu zabudowy na korzyść niższych obiektów z wysokim dachem, sytuowanych równoległe do murów obronnych. Dzięki temu, choć zaburzony został podział katastralny w obrębie kwartałów, nie ucierpiała na skutek tej realizacji panorama miasta. Obiekty nie są również widoczne z rynku starego miasta. Równoległe prowadzone były planowe prace remontowe, uwzględniające wytyczne konserwatorskie, wykonywane w oparciu o indywidualne projekty. Odremontowano pierzeje rynekowe, kilka kamienic przy ul. Wojska Polskiego, mury obronne, pałac (fot. 3) i ratusz (fot. 2).

Odbudowano zachodnią pierzeję przyrynkową, z której pozostała jedna narożna kamienica. Zdecydowano odbudować ją, zachowując dawny podział własnościowy zgodny ze średniowiecznym podziałem katastralnym oraz formę pierwotnej zabudowy w postaci szczytowo usytuowanych kamienic wysokości 2,5 kondygnacji, przykrytych stromym dwuspadowym dachem. W przeciwieństwie do rozwiązań w innych miastach odbudowa ta spowodowała przywrócenie rynkowi jego pierwotnej skali i ogólnej formy urbanistycznej.

¹⁶ Latour S., 1981 r., s. 54.

Współpraca z Politechniką Szczecińską

Trzebiatów, jak i inne miasta regionu, znalazł się w kręgu zainteresowań zarówno służb konserwatorskich, jak i Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Szczecińskiej. Dzięki porozumieniu uczelni z władzami miasta w pracowni projektowej Zakładu Teorii Architektury, Historii i Konserwacji Zabytków powstawały projekty rewaloryzacji miasta jako całości oraz poszczególnych kwartałów czy obiektów (fot. 5).

Fot. 5 Trzebiatów. Projekt kolorystyki pierzei od strony ul. Wojska Polskiego kwartału poddanego rewaloryzacji w latach 70-tych XX w. (archiwum rodziny Latour)

Stał się też Trzebiatów polem doświadczeń dla studentów architektury, którzy w ramach praktyk przedmiotowych organizowanych w latach 70-tych, przeprowadzali inwentaryzacje budynków położonych w granicach Starego Miasta, co stanowiło pomoc w ocenie ich stanu i przygotowaniu opracowań konserwatorskich¹⁷. Zadania z zakresu rewaloryzacji kwartałów staromiejskich były również przedmiotem projektów dyplomowych.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Trzebiatowa

Plan rewaloryzacji miasta Trzebiatowa został sporządzony w 1996 r. przez zespół projektantów z Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Szczecińskiej pod kierownictwem Stanisława Latoura¹⁸. Opracowanie planu zostało poprzedzone rozpoznaniem wszystkich uwarunkowań, tj. wykonaniem szczegółowej inwentaryzacji urbanistycznej, architektonicznej, studium krajobrazu, studium ochrony i kształtowania panoram, fizjografii za szczegółową inwentaryzacją zieleni, oceną stanu technicznego zabudowy, rozpoznaniem struktury własności gruntów, studium komunikacji. Opracowano szczegółowe wytyczne konserwatorskie, ustalono funkcje dominujące dla poszczególnych obszarów, sformułowano sposób zagospodarowania poszczególnych fragmentów Starego Miasta, ustalono rygory ochronne oraz nakaz przekształceń rejonów zdegradowanych. Wyznaczono strefy ochrony konserwatorskiej, wskazano obiekty wpisane do rejestru zabytków oraz te, które wytypowano do wpisu. Zaproponowano podział na działki w poszczególnych kwartałach, co umożliwiło Miastu prowadzenie odpowiedniej polityki obrotu gruntami.

Opracowanie to stało się podstawą zmiany miejscowego planu zagospodarowania miasta uchwaloną przez Radę Miasta Trzebiatowa 3 września 1996 r.

¹⁷ Latour S., 2005 r., s.18.

¹⁸ Kulesza-Szerniewicz E., 2016 r.

Główne cele przedstawiono na wstępie:

- 1) ochrona zachowanych walorów kulturowych przestrzeni staromiejskiej i przywrócenie utraconych walorów przestrzeniom zdegradowanym;
- 2) zapewnienie ładu przestrzennego, ochrona walorów krajobrazowych i środowiska przyrodniczego;
- 3) zapewnienie prawidłowych standardów warunków mieszkaniowych;
- 4) dostarczenie miastu instrumentu, służącego prowadzeniu prawidłowej polityki obrotu gruntami.

Wartości niematerialne

W Trzebiatowie daje znać o sobie swoisty genius loci, coś, co sprawia, że to miejsce jest jedyne w swoim rodzaju. Mają na to wpływ wartości niematerialne jako nieodłączne współistnienie wartości materialnych miejsca. Składają się na nie zarówno te historyczne jak i współczesne.

1. Wartości historyczne:

– Obecność znaczących postaci mających wpływ na miasto, do których należą:

– Księżna Anastazja, córka Mieszka III Starego, żona księcia Bogusława I, która sprowadziła do Trzebiatowa norbertanki;

– Książę Barnim I i jego syn Bogusław IV, którzy nadali miastu lubeckie prawo miejskie;

– Jan Bugenhagen, propagator nauk Lutra, rektor trzebiatowskiej szkoły miejskiej, uczestnik sejmiku trzebiatowskiego w 1534 r., na którym decyzją książąt Barnima XI i Filipa I przyjęto w Księstwie Pomorskim reformację;

– Księżna Zofia, wdowa po Filipie II, która przejęła klasztor ponorbertański i przebudowała go na swoją rezydencję;

– Król pruski Fryderyk I, który ustanowił Trzebiatów miastem garnizonowym;

– Księżna Maria Anna Czartoryska, żona księcia Fryderyka Ludwika von Württemberg, którego wujem był król Prus Fryderyk;

– Lionel Feininger, amerykański malarz i grafik, który zachwyił się nadmorskim Mrzeżynem i Trzebiatowem pozostawiając tego ślad w swojej twórczości;

– Stanisław Latour, architekt, profesor Politechniki Szczecińskiej, autor projektu rewaloryzacji Starego Miasta w Trzebiatowie oraz szef zespołu opracowującego raport dotyczący Trzebiatowa na zlecenie Ministerstwa Kultury w ramach programu Ratowanie Miast Historycznych¹⁹;

¹⁹ Raport dotyczący przebiegu procesu rewaloryzacji miasta Trzebiatowa został opracowany w ramach programu resortowego Ministerstwa Kultury i Sztuki na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie przez zespół autorski z Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Szczecińskiej w składzie: Stanisław Latour, Helena Freino, Anna Borkowska-Koniewicz, Agnieszka Latour, Waldemar Marzęcki, Kazimiera Kalita-Skwirzyńska; w zasobach archiwum autorki.

– Szczególne wydarzenia historyczne – 1534 r. Sejm Trzebiatowski, podczas którego decyzją książąt Barnima XI i Filipa I oraz zgromadzonych przedstawicieli stanów pomorskich uchwalono przyjęcie w Księstwie Pomorskim reformacji.

2. Wartości współczesne:

– Spotkania czterech świateł – miejsce spotkań czterech kultur i religii: rzymskokatolickiej, grekokatolickiej, prawosławnej i ewangelickiej odbywających się w Trzebiatowskim Ośrodku Kultury²⁰.

– Spotkania Pomorskie – organizowane corocznie przez Trzebiatowski Ośrodek Kultury spotkania naukowców, historyków sztuki, archeologów, przedstawicieli środowisk kultury i sztuki oraz miłośników Trzebiatowa na konferencjach poświęconych Trzebiatowowi i ziemi trzebiatowskiej²¹.

– Aktywne uczestnictwo mieszkańców w wydarzeniach kulturalnych poszerzających wiedzę na temat historii miasta i regionu, świadczące o utożsamieniu się z nim i głębokiej świadomości jego dziedzictwa.

Pomnik Historii – spodziewane perspektywy dla miasta

– Nobilitacja miasta, podwyższenie jego wartości i znaczenia, co może mieć wpływ na rozwój niektórych jego obszarów np. turystyki;

– Powód do dumy mieszkańców oraz większe zrozumienie dla potrzeby ochrony zabytkowego obszaru i zarazem wzmocnienie wobec niego postawy opiekuńczej;

– Wzmocniona opieka służb konserwatorskich - WUOZ i NID, realizowana poprzez planowany program monitorowania pomników historii;

– Dodatkowa punktacja przy pozyskiwaniu zewnętrznych środków finansowych.

Konkluzja

Należy bezspornie stwierdzić, że osiem lat oczekiwania na decyzję Ministerstwa Kultury, nawet jeżeli wymaga ona dodatkowego postępowania wyjaśniającego, to bardzo długo. Zwłaszcza, że nie jest ono jeszcze zakończone. Wnioskodawca nie jest informowany na jakim etapie jest rozpatrywanie wniosku i z jakiej przyczyny trwa tak długo. Na pytania otrzymuje ogólnikowe odpowiedzi. Z powodu braku komunikacji nie ma możliwości wpłynięcia na rozstrzygnięcie w postaci np. uzupełnienia wniosku. Świadczy to o niedoskonałości procedur przyznawania tytułu, które być może powinny zostać zrewidowane i skorygowane.

W przekonaniu autorki miasto Trzebiatów z racji swoich szczególnych walorów spełnia kryteria stawiane pomnikom historii. Nie ustępuje takim miastom – pomnikom historii jak Paczków czy Stary Sącz, choć to porównanie nie może być traktowane dosłownie ze względu na inny charakter oraz genezę wymienionych zabytków. Wartość Trzebiatowa polega na jego zachowanym

²⁰ <https://kultura.trzebiatow.pl/>.

²¹ <https://kultura.trzebiatow.pl/trzebiatow-spotkania-pomorskie/>.

w nieomal nienaruszonym stopniu średniowiecznym układzie urbanistycznym, czytelnym podziale katastralnym oraz zachowanej na niespotykaną skalę na Pomorzu Zachodnim historycznej tkance miejskiej. Z tych to powodów warte jest tej szczególnej nobilitacji.

Bibliografia

Latour S., 1981 r., *Rewaloryzacja zabytkowych miast na Pomorzu Zachodnim*, wyd.: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Poznań 1981.

Latour S., 2005 r., *Przemiany w przestrzeni miast zabytkowych na Pomorzu Zachodnim po II Wojnie Światowej*, [w:] *Sztuka XX wieku w Szczecinie i na Pomorzu Zachodnim. Przemiany i kontynuacje*, Materiały z Seminarium Naukowego Szczecińskiego Oddziału SHS, Szczecin 18-19 listopada 2005 r., wyd.: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2008 r.

Kulesza-Szerniewicz E., 2010 r., *Zagospodarowanie dziedzictwa kulturowego Trzebiatowa - problemy i perspektywy*, [w:] *Trzebiatów - spotkania pomorskie 2009*, red. J. Kochanowska, Pruszcz Gdański - Trzebiatów, s.231-237.

Kulesza-Szerniewicz E., 2016 r., *Ochrona krajobrazu kulturowego w planowaniu przestrzennym na przykładzie gmin powiatu gryfickiego*, [w:] *Trzebiatów - spotkania pomorskie 2015*, wyd.: Trzebiatowski Ośrodek Kultury, 2016 r.

Kulesza-Szerniewicz E., 2018 r., *Stare Miasto w Trzebiatowie - ochrona zabytkowych wartości a planowanie przestrzenne*, [w:] *Trzebiatów - spotkania pomorskie 2017*, red. J. Kochanowska, Trzebiatów, s.175-191.

Ślaski K., 1960 r., *Podziały terytorialne na Pomorzu w XII-XIII w.*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, t. 18, z. 4.

Klempin R., 1868 r., *Pommersches Urkundenbuch*.

Karta obiektu zabytkowego – Stare Miasto w Trzebiatowie, 2014 r.; w zasobach WUOZ w Szczecinie.

Wniosek o przyznanie tytułu Pomnika Historii złożony do MKiDN za pośrednictwem ZWKZ.

Miejscowy plan zagospodarowania miasta w formie planu rewitalizacji Starego Miasta, Dz. Urz. Województwa Szczecińskiego nr 3, z dnia 12 marca 1997 r.

Strona internetowa NID: https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/pomniki-historii

Strona internetowa Trzebiatowskiego Ośrodka Kultury: <https://kultura.trzebiatow.pl/>

ROLA KONSERWATORA WOJEWÓDZKIEGO W OCHRONIE I ZARZĄDZANIU POMNIKIEM HISTORII NA PRZYKŁADZIE WARSZAWY I MAZOWSZA

LEWICKI Jakub¹

¹ prof. Jakub Lewicki, Zakład Konserwacji Zabytków i Ochrony Krajobrazu UKSW
<https://orcid.org/0000-0003-1766-659X>

ABSTRAKT: W tekście omówiono rolę Konserwatora Wojewódzkiego w ochronie i zarządzaniu pomnikiem historii na przykładzie działań w Warszawie i na Mazowszu. Najważniejszą rolą Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków jest pełnienie nadzoru konserwatorskiego nad zabytkami znajdującymi się na terenie pomnika historii. W ten sposób WKZ może upowszechniać wysokie standardy prowadzonych prac konserwatorskich i tworzyć wzorce ochrony i konserwacji na tym obszarze, a także prowadzić działania promocyjne. Omówiono wszystkie obiekty będące pomnikami historii z terenu Mazowsza, a także złożone wnioski i wymieniono te zabytki, które zasługują na rangę pomnika historii. Mimo narzuconych prawnie ograniczeń Wojewódzki Konserwator Zabytków może aktywnie działać na rzecz ochrony pomników historii i być wykonawcą polityki państwa dotyczącej narodowego dziedzictwa. Może też bardzo sprawnie łączyć zrównoważony rozwój obszarów pomników historii z ochroną konserwatorską i z rozwojem oraz z przystosowaniem ich do zmieniających się potrzeb życia.

SŁOWA KLUCZE: Pomniki historii, Warszawa, Żyrardów, Płock, Pułtusk, Czersk, Opactwo koło Sieciechowa, Krasne, Brochów, Sulejówek, Czerwińsk nad Wisłą, Radom, Węgrów, Iłża, Szydłowiec, Porzecz Mariańskie

Wojewódzki Konserwator Zabytków może pełnić różne funkcje chroniąc i zarządzając pomnikiem historii. Najważniejszą jego rolą jest pełnienie nadzoru konserwatorskiego nad zabytkami znajdującymi się na tym terenie. Dlatego też może tworzyć wzorce ochrony i konserwacji zabytków na tym obszarze. Może też podejmować prace na rzecz ochrony i konserwacji zabytków pomnika historii oraz inicjować działania na rzecz uznania za pomnik historii. Aby w pełni ukazać rolę Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków najpierw przedstawiono zasób pomników historii na Mazowszu i ich problemy konserwatorskie. Następnie zaprezentowano wykaz wniosków złożonych z inicjatywy MWKZ o uznanie za pomnik historii. Wreszcie zaprezentowano też zespoły, które powinny być uznane za pomnik historii na Mazowszu. Podsumowanie pracy stanowią uwagi na temat roli MWKZ w ochronie i zarządzaniu pomnikami historii. Podkreślono

działania na tych obszarach, które łączą ochronę konserwatorską z rozwojem i przystosowaniem się tych terenów do zmieniających się potrzeb życia.

Pomniki historii na Mazowszu

Według stanu na początek czerwca 2019 roku na Mazowszu znajduje się 6 pomników historii. Są to:

- historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem w Warszawie uznany za pomnik historii 8 września 1994 roku¹. Jak napisano w uzasadnieniu uznania za pomnik historii Zamek Królewski, Stare i Nowe Miasto, Krakowskie Przedmieście były widownią najdonioślejszych wydarzeń historycznych. Założenia przestrzenne cechuje bogactwo rozwiązań architektonicznych, sztuki ogrodowej, rzeźby i rzemiosła artystycznego stosowanego w architekturze, rzeźbie i pomnikach. Dają świadectwo wysokiego poziomu artystycznego działających w stolicy na przestrzeni wieków urbanistów, architektów, artystów i rzemieślników². Cały zespół wymaga nieustannego nadzoru konserwatorskiego, a prowadzone na tym terenie prace remontowe i konserwatorskie musi cechować najwyższy poziom.

- Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna uznana za pomnik historii 4 stycznia 2012 roku³ (Ryc. 1).

Fot. 1 Żyrardów, XIX-wieczna Osada Fabryczna, stan w 2014 roku, domy robotnicze.
Fot. J. Lewicki

¹ Zarządzenie Prezydenta RP z 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii, „Monitor Polski”, 1994, nr 50, poz. 423.

² https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=317, data wejścia 15 V 2019.

³ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna”, Dz. U., 1912, Nr 11, poz. 59.

W uzasadnieniu napisano, że osada fabryczna w Żyrardowie jest niezwykle cennym świadectwem ponad stuletnich lniarskich tradycji tego miasta i przykładem jego związków z przemysłem włókienniczym Królestwa Polskiego. O wyjątkowości założenia urbanistyczno-architektonicznego Żyrardowa stanowi jego autentyczność. Zachowała się pierwotna kompozycja przestrzenna oraz większość zabudowy. Zmiana funkcji obiektów fabrycznych, biorąc pod uwagę najnowszą historię dawnego potentata przemysłu lniarskiego i nieubłagane mechanizmy ekonomii, stała się natomiast sposobem na ochronę tkanki miejskiej Żyrardowa, pozwalającym zachować jego pierwotną strukturę historycznego ośrodka przemysłowego⁴. Cały zespół wymaga kompleksowej ochrony przed przekształceniami, co dotyczy szczególnie zabudowy miasta jak i dawnych zakładów przemysłowych.

- zespół Stacji Filtrów w Warszawie Williama Lindleya uznany za pomnik historii 4 stycznia 2012 roku⁵. Jak stwierdzono w uzasadnieniu, zespół ten jest unikatem w skali Europy ze względu na doskonały stan zachowania i użytkowanie zgodne z pierwotnym przeznaczeniem. Stanowi on wybitny zabytek techniki świadczący o wysokim poziomie nowatorskiej myśli technicznej. Rozwiązania technologiczne i architektoniczne zabudowań Stacji Filtrów, interesująca kompozycja przestrzenna, a przede wszystkim trwałość substancji, zachowanie funkcji oraz perspektywiczny charakter tej realizacji świadczą o jej fenomenie i najwyższych wartościach zabytkowych⁶. Cały zespół wymaga kompleksowej ochrony jak i bardzo starannego prowadzenia prac remontowych i konserwatorskich.

- zespół zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach w Warszawie uznany za pomnik historii rozporządzeniem z 3 lipca 2014 roku⁷. W uzasadnieniu napisano, że cmentarze te odznaczają się wyjątkowymi wartościami historycznymi i artystycznymi. Skupisko historycznych cmentarzy wyznawców chrześcijaństwa, judaizmu i islamu jest zjawiskiem wyjątkowym w skali europejskiej i w sposób jednoznaczny świadczy o bogactwie polskiego dziedzictwa kulturowego. Zespół jest wielką galerią rzeźby odzwierciedlającą w formach znajdujących się na nim nagrobków historię rozwoju sztuk plastycznych od końca XVIII do XX wieku⁸. Wszystkie cmentarze wymagają nieustannego nadzoru konserwatorskiego, a prowadzone prace konserwatorskie musi cechować najwyższy poziom.

⁴ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=324, data wejścia 15 V 2019.

⁵ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawa - Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya”, Dz. U., 18 stycznia 2012, poz. 64.

⁶ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=318, data wejścia 15 V 2019.

⁷ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 3 lipca 2014 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawa - zespół zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach”, Dz. U., 21 lipca 2014, poz. 956.

⁸ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=2398, data wejścia 15 V 2019.

- Wzgórze Tumskie w Płocku uznane za pomnik historii 20 kwietnia 2018 roku⁹.

Jak stwierdzono w uzasadnieniu, Płock należy do najstarszych i najważniejszych ośrodków miejskich w Polsce, określanych w XI w. przez Galla Anonima jako: *sedes regni principalis*, czyli ośrodki, w których rezydowali władcy. Za czasów Władysława I Hermana oraz jego synów Zbigniewa i Bolesława III Krzywoustego Płock stał się główną rezydencją monarszą w kraju, jednocześnie - miejscem fundacji książęcych i kościelnych, a katedra płocka – nekropolią władców. Po podziale dzielnicowym dokonanym testamentem Krzywoustego, Płock utrzymał się jako stolica Mazowsza - księstwa dzielnicowego i był miejscem pochówku kolejnych książąt mazowieckich. Miasto było też siedzibą najwyższych władz kościelnych. W 1075 roku Bolesław Śmiały utworzył tu biskupstwo i ufundował pierwszą katedrę¹⁰. Zespół podlega nieustannie prowadzonym pracom konserwatorskim.

Fot. 2 Płock, Wzgórze Tumskie, stan w 2018 roku. Fot. J. Lewicki

- kolegiata pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Pułtuskach uznana za pomnik historii 10 grudnia 2018 roku¹¹. Jak podkreślono w uzasadnieniu, kolegiata jest zabytkiem o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa polskiego, jednym z najcenniejszych z epoki renesansu w Polsce. Należy do świątyń mazowieckich grupy pułtuskiej i jest jej najlepiej zachowanym przykładem. Szczególną wartość historyczną świątyni potwierdza fakt, że w podziemiach kościoła spoczywa zamożna szlachta i biskupi płocki, o wybitnej wartości artystycznej świadczą natomiast oryginalne rozwiązania architektoniczne i bogaty wystrój malarski. Jej najbardziej

⁹ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Płock - Wzgórze Tumskie”, Dz. U., 24 maja 2018, poz. 1003.

¹⁰ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/List_a_miejsc/miejsce.php?ID=3753, data wejścia 15 V 2019.

¹¹ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Pułtusk - kolegiata pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny”, Dz. U., 29 grudnia 2018, poz. 2462.

charakterystycznym elementem jest oryginalne sklepienie kolebkowe o długości około 60 m ciągnące się przez całą długość nawy i prezbiterium pokryte dekoracją malarską, unikatową pod względem skali i programu treściowo-ideowego (Ryc.3). Jej dopełnieniem są renesansowe, iluzjonistyczne freski we wnętrzu kaplicy wybudowanej w latach 1553-1554 dla biskupa Andrzeja Noskowskiego. Szesnastowieczne polichromie zachowane na sklepieniu oraz w kaplicy są największym na ziemiach polskich i doskonale zachowanym zespołem renesansowych malowideł¹². Kolegiata od szeregu lat jest przedmiotem prac konserwatorskich.

Fot. 3 Pułtusk, kolegiata pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, wnętrze, stan w 2013 roku. Fot. J. Lewicki

Liczba sześciu pomników historii na terenie Mazowsza jest jedną z mniejszych na terenie pozostałych województw. Mniej pomników historii posiada jedynie Województwo Podlaskie i Województwo Zachodniopomorskie. Stoi to w dużej sprzeczności z dużą liczbą zabytków na terenie Mazowsza, gdzie znajduje druga w Polsce, po województwie dolnośląskim liczba zabytków. Dużo więcej pomników historii znajduje się także w sąsiednich województwach: świętokrzyskim, łódzkim i małopolskim. Świadczy to o niedocenieniu rangi miejscowych zabytków i wskazuje na konieczność podjęcia intensywnych starań o uzyskanie statusu pomnika historii dla kolejnych wartościowych budowli na Mazowszu.

¹² https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=3934, data wejścia 15 V 2019.

Pomniki Historii na Mazowszu – złożone wnioski

Z chwilą objęcia stanowiska Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków podjąłem starania na rzecz przygotowania wniosków uznania za pomnik historii wszystkich wyróżniających się zabytków z Mazowsza, które cechuje wysoka wartość zabytkowa. Złożone wnioski zostały przekazane do MKiDN. Są to:

- kościół ewangelicko-augsburski pw. Św. Trójcy w Warszawie. Wniosek z dnia 21 XI 2016 roku został złożony przez Parafię Ewangelicko-Augsburską Św. Trójcy w Warszawie. Wniosek przekazano do MKiDN 5 XII 2016 roku.

Kościół powstał w 4 ćwierci XVIII wieku. 15 stycznia 1777 ewangelicy otrzymali przywilej królewski zezwalający na budowę kościoła, a król Stanisław August Poniatowski osobiście wybrał projekt Szymona Bogumiła Zuga, który został zrealizowany. Inspiracją dla architekta Szymona Bogumiła Zuga był rzymski Panteon oraz kościół Najświętszej Marii Panny w Dreźnie¹³. Mimo zniszczeń wojennych i powojennej odbudowy kościół zachował bryłę i wszystkie wartościowe elementy wystroju. Mimo z pozoru dobrego stanu, budowla wymaga prac konserwatorskich. Konieczny jest remont kopuły i innych elementów wnętrza.

- zamek książąt mazowieckich w Czersku. Wniosek z 1 IX 2017 roku przekazano do MKiDN 21 XI 2017 roku.

Fot. 4 Czersk, zamek książąt mazowieckich, widok ogólny, stan w 2018 roku. Fot. J. Lewicki

Zamek znajduje się w południowej części województwa. Ruiny wpisane są do rejestru zabytków decyzją z dn. 25.01.1958 roku (nr rejestru A-1009/116). Do dzisiaj czytelne są dwie cylindryczne wieże (południowa i zachodnia), wieża bramna (Ryc. 4), północne i zachodnie mury zamkowe

¹³ Kościół ewangelicko-augsburski w Warszawie, Warszawa 1976.

oraz fragmenty zabudowy dziedzińca. Zamek powstał na przełomie XIV i XV wieku¹⁴. Zamek był kilkakrotnie przebudowywany. Jeszcze po połowie XVIII wieku dokonywano jego napraw (1762). W 1904 roku ruiny zamku zostały przekazane na własność Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Przeszłości. W latach 1907-1911 TOnZP przeprowadziło prace konserwatorskie na zamku, którymi kierował architekt i konserwator Kazimierz Skórewicz. Ich celem było zabezpieczenie murów budowli. W okresie międzywojennym w 1927 roku Antoni Karczewski przeprowadził badania archeologiczne, a architekt Jan Łukasik kierował pracami konserwatorskimi przy wieży bramnej. Kolejne badania kilkakrotnie prowadzono w okresie międzywojennym, które już na początku lat 60 XX wieku pozwoliły ustalić chronologię zabytku. Wówczas też kilkakrotnie przeprowadzono prace zabezpieczające mury, jak i nową cegłą przelicowano fragmenty ścian¹⁵. W 2011 roku przeprowadzono remont drogi prowadzącej na zamek. W 2012 i 2013 roku przeprowadzono konserwację murów zamku oraz wieży południowej i zachodniej. Zamek pozostaje w formie trwałej ruiny udostępnionej do zwiedzania. W najbliższych latach konieczne są duże prace zabezpieczające i wzmacniające mury. Ruiny zamku wymagają prac, które zabezpieczą mury budowli i które ostatecznie ukształtują jego udostępnienie i ekspozycję ruin nie naruszając substancji zabytkowej. Niewątpliwie będzie to wymagało szczegółowego nadzoru MWKZ.

- zespół pobenedyktyński w Opactwie koło Sieciechowa. Wniosek z dnia 29 IX 2017 roku złożony przez Starostwo Powiatowe w Kozienicach i Parafię Wniebowzięcia NMP w Opactwie przekazano do MKiDN.

Opactwo benedyktyńskie ufundował w 2. poł. XI wieku król Bolesław II Śmiały. W latach 1739-1748 i 1749-1767 i później do 1770 przeprowadzono przebudowę i odbudowę kościoła i klasztoru¹⁶. Wykonano też polichromię wewnątrz kościoła. Dekoracja obejmuje kompletną artykulację wnętrza z dekoracjami sklepień i poza wątkami religijno-moralnymi

¹⁴ Karczewski A., *Czersk*, Warszawa 1939; Zagrodzki T., *Czersk. Zamek i miasto historyczne*, Warszawa 1988, s. 128-135; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 132-134; *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko i M. Arsyński, Warszawa 1995, T. 2, *Katalog zabytków*, s. 51-52, 304, 371; Kajzer T. L., Kołodziejcki S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 140-143; *Czersk Wzgórze Zamkowe Badania 1974-1983*, P. Urbańczyk (red.), Warszawa 2016.

¹⁵ Opis prac według sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich z Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

¹⁶ Gacki J., *Benedyktyński klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych przez...*, Radom 1872; Wiśniowski E., *Z dziejów opactwa benedyktyńskiego w Sieciechowie (XIII-XVII w.)*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. 7: 1958, z. 2, Lublin 1960, s. 23-120; Brykowska M., *W sprawie architektury zespołu pobenedyktyńskiego w Opactwie-Sieciechowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XV: 1970, z. 2, s. 203-211; Miszczak D., *Późnobarokowy kościół pobenedyktyński w Sieciechowie-Opactwie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, IX: 1975, s. 367-383; Wojciechowski A., *Sieciechów – studium historyczno-urbanistyczne*, PKZ Lublin 1982, mps; Zdon W., *Świątynia jako miejsce na granicy przemijania i wiecznej szczęśliwości, czyli o znaczeniu campanulli w architekturze kościoła opackiego w Sieciechowie*, [w:] *Obraz i przyroda*, red. M. Mazurczak, J. Patyra, M. Żak, Lublin 2005, s. 549-559; Zdon W., *Dydaktyka zbawienia na sklepieniach pobenedyktyńskiego kościoła w opactwie sieciechowskim*, „Arteria – Rocznik Katedry Sztuki Wydziału Nauczycielskiego Politechniki Radomskiej” 2008, nr 6, s. 33-38.

i dydaktycznymi przeznaczonymi dla wspólnoty klasztornej, zawiera rozbudowany program historyczny. Dekoracja malarska powstała w kilku fazach: rokokowej (ołtarz główny i ściana tarczowa fasady z datą 1770) i wczesnoklasycystycznej (sklepienia i ściany boczne wnętrza, parapet chóru muzycznego z datą 1779). Autorem drugiej fazy był prawdopodobnie Szymon Mańkowski (ok. 1724-1788) pracujący w następnych latach głównie jako malarz-dekorator dla króla w Łazienkach i dla elity magnackiej w jej stołecznych rezydencjach¹⁷, brak natomiast danych o autorze fazy rokokowej. Malowidła przechodziły kompleksowe restauracje w 1926 roku i w latach 1943-1946. Wokół kościoła znajdują się zachowane resztki zabudowy klasztornej. Kościół i pozostałości klasztoru będą wymagały kompleksowych prac konserwatorskich (Ryc. 5).

Fot. 5 Sieciechów Opactwo, zespół pobenedyktyński, widok ogólny, stan w 2016 roku. Fot. J. Lewicki

- kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela i Podwyższenia Krzyża w Krasnem. Wniosek z dnia 19 I 2018 roku został złożony przez parafię rzymskokatolicką p.w. Św. Jana Chrzciciela w Krasnem i przekazano do MKiDN.

Krasne było miejscowością rodową Krasińskich herbu Korwin/Ślepowron. Murowany kościół w obecnej formie powstał dopiero w latach 1739-1746 lub w 1749 roku z inicjatywy ówczesnego właściciela Błażeja Jana Krasińskiego, starosty opinogórskiego prawdopodobnie wg projektu warszawskiego architekta Jakuba Fontany (1710-1773)¹⁸ (Ryc. 6). Wówczas pod kierunkiem budowniczego Marcina Wiśniewskiego wzniesiono nowy korpus nawowy artykułowany pilastrami tokańskimi i sklepiony kolebkowo-krzyżowo z lunetami oraz okazałą zakrystię ze

¹⁷ Prószyńska Z., *Mańkowski Szymon*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 5, po red. J. Derwojeda, Warszawa 1993, s. 338-340.

¹⁸ Gawarecki W. H., *Opis kościoła w Krasnem, i w nim będących nagrobków rodziny Krasińskich*, [w:] *idem, Pamiętnik Historyczny Płocki*, t. II, 1830, s. 100-139; Dzierżwicki P., Bieniewska B., Liczbiński A., *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim w latach 1953-1954*, „Ochrona Zabytków”, 8: 1955, z. 1, s. 62.

skarbcem na piętrze. Wnętrze zdobi dekoracja malarska Sebastiana Ecksteina malarza-freskanta z Brna, który wymalował w technice mieszanej podziały architektoniczne ścian i sklepień, a także wielki cykl 11 malowideł związanych z historią Krzyża Św. w nawie głównej i iluzjonistyczne ołtarze w nawach bocznych¹⁹. We wnętrzu znajduje się kilka XVII-wiecznych płyt epitafijnych umieszczonych na filarach międzynawowych, a także pomniki Krasieńskich - m. in. epitafium Jakuba Krasieńskiego (zm. 1737, wyk. 1747) i Marianny z Czarnowskich (zm. 1745). Kościół był odnawiany i modernizowany od 1870 roku, a potem konserwowany w latach 1956–1957 przez zespół prof. Karola Dąbrowskiego z ASP w Warszawie. Od 2010 roku grupa pod kierunkiem prof. Pawła Marka Jakubowskiego z ASP w Warszawie kontynuuje prace konserwatorskie. Po 17 latach pracy, zakonserwowano 40% zachowanych fresków i przygotowano wytyczne do odsłonięcia i restauracji kolejnych ich partii. Zakończenie prac przewidywane jest na rok 2021.

Fot. 6 Krasne, kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela i Podwyższenia Krzyża, stan w 2018 roku. Fot. J. Lewicki

- bazylika św. Jana Chrzciciela w Brochowie (Ryc. 7). Wniosek z 8 III 2018 roku przesłany został od razu do Kancelarii Prezydenta RP, co stanowiło naruszenie dotychczasowej procedury. Do delegatury w Płocku wpłynęła jedynie kopia wniosku, nie złożono żadnych dokumentów w urzędzie Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie. Kościół o charakterze obronnym w stylu gotycko-renesansowym w obecnej formie powstał w latach 1551–1561, a autorem przebudowy był Jan Baptysta z Wenecji (Ryc. 7). Świątynię przebudowano m. in. po 1655 roku i odbudowano po I wojnie światowej. Gruntownie rementowana w latach 2008-10 i wówczas zrekonstruowano renesansowe polichromie sklepienia.

¹⁹ Osiecka-Samsonowicz H., *Freski Sebastiana Ecksteina w kościele w Krasnem*, „Mazowsze”, 1996, nr 1, s. 31–36.

Fot. 7 Brochów, bazylika św. Jana Chrzciciela, stan w 2016 roku. Fot. J. Lewicki

- willa „Milusin”, ul. Oleandrów 5 w Sulejówku. Wniosek z dnia 22 VI 2018 roku został złożony przez Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku. Wniosek przekazano do MKiDN 6 VIII 2018 roku. Dworek „Milusin” zaprojektował Kazimierz Skórewicz. Był to dom dla rodziny Piłsudskich, zakupiony ze składek żołnierzy polskich dla Marszałka. W sąsiedztwie dworku „Milusin” powstaje nowoczesny budynek muzealno-edukacyjny łączący w sobie funkcje wystawiennicze, edukacyjne i animacyjne. Częścią muzeum będzie także dawny ogród.

- Bank Gospodarstwa Krajowego, Al. Jerozolimskie 7 w Warszawie. Wniosek z dnia 11 XII 2018 roku został wykonany przez Departament Logistyki i Administracji BGK. Wniosek przekazano do MKiDN 20 II 2019 roku.

Budynek banku został wzniesiony w latach 1928–1931 według projektu Rudolfa Świerczyńskiego dla Banku Gospodarstwa Krajowego. Został ozdobiony płaskorzeźbami Jana Szczepkowskiego. Przy wystroju plastycznym wewnątrz współpracowali m. in. Wojciech Jastrzębowski (witraże) oraz Felicjan Szczęsny Kowarski, Waclaw Borowski i Romuald Kamil Witkowski (malarstwo). Budynek nie został zniszczony w czasie II wojny światowej. Planowany jest kompleksowy remont wewnątrz z oryginalnym wystrojem, co będzie wymagało szczegółowego nadzoru konserwatorskiego.

- opactwo romańskie w Czerwińsku nad Wisłą, ul. Klasztorna 23. Wniosek z dnia 6 III 2019 roku został złożony przez parafię rzymskokatolicką Bazyliki Zwiastowania N.M.P. Wniosek przekazano do MKiDN 10 IV 2019 roku.

Dawne opactwo kanoników regularnych laterańskich w Czerwińsku nad Wisłą jest największym założeniem klasztorным na historycznym Mazowszu (Ryc. 8). Kościół klasztorный wzniesiony został przed 1155 rokiem, przekształcony częściowo w 1 poł. XIII w., przebudowany po roku 1328, XIV/XV w., ok. 1500 i przed 1538 oraz 1630-1633, remontowany przed 1765

i w latach 1768-1775²⁰. Prace restauracyjne prowadzono pod kierunkiem arch. Stefana Szyllera z inicjatywy TOnZP. Jest najcenniejszą romańską budowlą na Mazowszu, a także największym zespołem malarstwa monumentalnego z epoki średniowiecza i nowożytniej. We wnętrzach romańsko-gotycko-wczesnobarokowego kościoła konwentualnego p. w. Zwiastowania Najśw. Maryi Panny oraz dawnego kapitułarza opackiego i dolnej sali w reprezentacyjnym skrzydle wschodnim zwanym pałacem opatów zachowały się malatury *al fresco* i *al secco* pochodzące aż z dwunastu różnych warstw historycznych od XII do 2. poł. XVIII w. Kościół i klasztor wciąż wymaga kompleksowych prac konserwatorskich.

Fot. 8 Czerwińsk nad Wisłą, kościół klasztorny, widok od strony dziedzińca, stan w 2016 roku. Fot. J. Lewicki

- dzielnica Żoliborz. Wniosek przesłany został do MKiDN z pominięciem Urzędu Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, co stanowiło naruszenie dotychczasowej procedury.
- pomnik - Cmentarz Bohaterów Powstania Warszawskiego. Żoliborz. Wniosek przesłany został do MKiDN z pominięciem Urzędu Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, co stanowiło naruszenie dotychczasowej procedury.

²⁰ Dąbrowski K., *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku: odkrycie romańskiej polichromii*, „Ochrona Zabytków”, 4: 1951, nr 3-4, s. 127-132; Świechowski Z., *Ścienne malowidła romańskie w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 2, s. 64-74; Dąbrowski K., *Problemy konserwatorskie romańskiej polichromii w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 2, s. 75-76; Bieniewska B., Liczbiński A., *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim w latach 1953-1954*, „Ochrona Zabytków”, 8: 1955, z. 1, s. 57-62; Bieniewska B., *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945-1958)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Warszawskiego”, Warszawa 1958, s. 7-64; Mroczko T., *Czerwińsk romański*, Warszawa 1972; Stawski M., *Opactwo czerwińskie w średniowieczu. Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku w średniowieczu*, Warszawa 2007; Omilanowska M., *Architekt Stefan Szyller 1857-1933*, Warszawa 2008; Nowiński J., *Czerwińsk*, Warszawa 2012.

Nie wszystkie wnioski były wykonane na odpowiednim poziomie. Niektóre z nich zawierały błędy świadczące o nieprofesjonalnym wykonaniu. Mylono daty powstania budowli, ich styl, a nawet podawano nieprawidłowe podstawowe nazwy z historii sztuki, mimo że najważniejszym kryterium uznania za pomnik historii miały być wartości artystyczne zabytku.

Ponadto do urzędu Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wpłynęły inne dokumenty lub niekompletne wnioski. Były to:

- zespół bernardyński w Radomiu. Wniosek z 9 II 2018 roku miał zostać poprawiony, co wykonano.

Fundowany w 1468 roku zespół jest jednym z najlepiej zachowanych kompleksów klasztornych w Polsce. Murowany kościół i klasztor zostały wzniesione w kilku fazach²¹. Bernardyni sami wybudowali cegielnię, w której wypalali gotyckie cegły. W pierwszej kolejności wybudowane zostało prezbiterium wraz z zakrystią, która miała pełnić funkcję skarbcza (w chwili obecnej kaplica Matki Boskiej Anielskiej). Następnie wzniesione zostało południowe skrzydło klasztorne. Kolejnym etapem był korpus kościoła wybudowany pod koniec XV wieku. Najpóźniej wzniesione zostały pozostałe skrzydła klasztorne połączone krytym piętrowym krużgankiem z niewysoką wieżyczką w północno-wschodnim narożniku charakterystyczną dla średniowiecznych klasztorów bernardynów. Kościół rozbudowywano i przebudowano po 1506 r., przed 1602, 1630-1633. Świątynię zregotycyzowano w latach 1911-1914 pod kierunkiem Stefana Szyllera²² (Ryc. 9). Od szeregu lat jest przedmiotem kompleksowych prac konserwatorskich.

Fot. 9 Radom, zespół kościoła i klasztoru bernardynów, stan w 2016 roku. Fot. J. Lewicki

²¹ Luboński J., *Monografia historyczna miasta Radomia*, Radom 1907, s. 122–130; Wiśniewski J., *Dekanat Radomski*, Radom 1911, s. 237–368; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Tom III, Województwo Kieleckie, zeszyt 10, powiat radomski, Warszawa 1961.

²² Efrek A. Obruśnik OFM, *Zespół kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Radomiu*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, XXXIX: 2004, z. 1-4, s. 109-128; Krawczyk M., Stan W., *Bernardyni radomscy. Zarys dziejów*, Radom 2013.

- Węgrów, zespół kościoła i klasztoru reformatów. Jest to najlepiej zachowany zespół zabytkowy w Węgrowie i dlatego też namówiłem do złożenia odpowiednich dokumentów. Wniosek został złożony przez parafię rzymskokatolicką p. w. Św. Piotra i Pawła w Węgrowie. Wpłynęła wstępna wersja dokumentu, a pismem z dnia 24.10.2018 przesłano uwagi do wniosku, który miał zostać poprawiony.

Okazały murowany kościół konwentualny franciszkanów - reformatów w Węgrowie Jan Dobrogost Krasieński wznosił w latach 1693-1706²³. Projekt kościoła wykonali Tylman van Gameren i Carlo Ceroni (Ryc. 10). Malowidła wewnątrz wykonał w latach 1707-1711 Michelangelo Palloni i zachowały się one w bardzo dobrym stanie, w przeciwieństwie do kościoła farnego, gdzie zostały znacząco przemalowane. Także w krużgankach klasztornych odkryto przemalowane malowidła ściennie, które wymagają odsłonięcia i konserwacji. W kościele są prowadzone prace remontowe i konserwatorskie, jeszcze szerszy zakres prac w najbliższych latach obejmie klasztor i jego wystrój.

Fot. 10 Węgrów, kościół i klasztor reformatów, stan w 2016 roku. Fot. J. Lewicki

Ponadto skierowano pisma do właściciela kościoła w Mariańskim Porzeczu i do właściciela zespołu osadniczego w Podeblóciu zachęcające do złożenia wniosków o nadanie statusu pomnika historii.

²³ Karpowicz M., *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Warszawa 1967; Karpowicz M., *Sztuka oświeconego sarmatyzmu*, Warszawa 1986; Karpowicz M., *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987; *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944*: praca zbiorowa, pod red. A. Kołodziejczyka i T. Swata, Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Węgrów 1991; Karpowicz M., *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009; Słowiński K., *Bogu i ludziom: parafia i kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Węgrowie w XV-XXI wieku*, Radom 2011.

Propozycje nowych pomników historii na Mazowszu

W związku z wieloletnimi zaniedbaniami dotyczącymi składanych wniosków uznania za pomnik historii podjęto starania w sprawie przygotowania odpowiednich dokumentów. W mojej ocenie na status pomnika historii zasługują:

1. Iłża, zamek i miasto.

Przeprowadziłem rozmowy z Burmistrzem Miasta Przemysławem Burkiem w sprawie przygotowania odpowiedniego wniosku. Uważam, że jest to jeden z najcenniejszych zespołów zabytkowych na terenie Mazowsza. Za pomnik historii powinien zostać uznany zamek, jak i najważniejsze budowle miasta w obrębie murów obronnych.

Fot. 11 Iłża, zamek i miasto, stan w 2018 roku. Fot. J. Lewicki

Iłża w okresie staropolskim była ośrodkiem administracyjnym i miejscem częstego pobytu biskupów krakowskich²⁴. Na górującym nad miastem wzgórze zbudowano zamek, a fundatorem był biskup Jan Grot (ok. 1340) (Ryc. 11). Zamek często gościł kolejnych biskupów krakowskich i wielokrotnie był przebudowywany. Budowla składała się z wieży głównej i nieregularnej zabudowy mieszkalnej, która przylegała do średniowiecznego obwodu warownego. Tam też ulokowano pomieszczenia reprezentacyjno-mieszkalne. Poniżej znajdowały się zabudowania gospodarcze otoczone nowożytnymi fortyfikacjami, które tworzyły zamek niski. Liczne przebudowy zamku i jego wnętrza nastąpiły w 2 połowie XVII i w XVIII wieku. W 1909 r. teren zamku został przekazany Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Przeszłości, które od tej chwili

²⁴ Lewicki J., *Dzieje i architektura zamku w Iłży. Problematyka badawcza i konserwatorska* [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego Województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 57-83; *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubicki, Kielce-Iłża 2011; Nowakowski P., *Iłża miasto kościelne*, Radom 2012; *Miasto w nowej odsłonie. Monografia Iłży*, t. 1, *Od czasów najdawniejszych do 1945 roku*, pod red. S. Piątkowskiego, Warszawa 2014.

prowadziło prace konserwatorskie. Wykonano wówczas pierwszą inwentaryzację ruin (rysunki murów, fotografie). Od 1969 roku przez szereg kolejnych lat (1969-1978) kompleksowe badania archeologiczno-historyczne prowadził zespół architektów z Politechniki Wrocławskiej. Ich efektem było wykonanie częściowo zrealizowanych projektów zabezpieczenia ruin zamkowych. Kilkakrotnie odgruzowano ruiny zamku górnego, zabezpieczano też koronę murów. Badania i prace konserwatorskie prowadzono intensywnie w ostatnich latach. Zamek znajduje się w południowej części województwa. Ruiny wpisane są do rejestru zabytków decyzją z dn. 24.03.1947 roku (nr rejestru A-23), decyzją z dn. 23.06.1967 (nr rejestru A-156) oraz decyzją z dn. 18.03.1981 (nr rejestru A-96). Dodatkowo w rejestrze zabytków znajduje się park na wzgórzu zamkowym (decyzja z dn. 24.03.1947, nr rej. A-23).

Duże wartości zabytkowe ma miejscowy kościół farny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny wraz z kaplicą mauzoleum rodziny Szyszkowskich z lat 1629–1630 z dekoracją Macieja Reichana. Ponadlokalne wartości zabytkowe mają także wybrane fragmenty zabudowy miejskiej. Cały zespół wymaga kompleksowych prac konserwatorskich.

2. Szydłowiec, zamek i miasto.

Uważam, że jest to jeden z najcenniejszych zespołów zabytkowych na terenie Mazowsza. Bardzo wysoką wartość posiada kościół i zamek Szydłowieckich. Za pomnik historii powinien zostać uznany kościół parafialny, zamek, jak i najważniejsze budowle miasta oraz cmentarz żydowski.

Fot. 12 Szydłowiec, zamek, widok ogólny, stan w 2007. Fot. J. Lewicki

Zamek w Szydłowcu wraz z ogrodem zamkowym i fosą²⁵, obecnie pełniący funkcję muzeum i domu kultury wpisany jest do rejestru zabytków decyzją z dn. 11.02.1947 (nr rejestru 19/A/47, decyzją z dn. 23.06.1967 r.) oraz decyzją z dn. 18.03.1982 roku (nr rej. 394). Położony

²⁵ Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 298-300; Kajzer L., Kołodziejki S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 483-487.

na wyspie nizinny zamek został wzniesiony w latach 1470-1480 na miejscu grodu, przez kasztelana żarnowskiego i radomskiego Stanisława Szydłowieckiego. Za sprawą jego prawnuka, podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Szydłowieckiego, budowlę przebudowano w latach 1515-1526 w okazałą renesansową rezydencję o cechach obronnych. Dalsze prace modernizacyjne prowadzili kolejni ordynaci nieświescy księżęta Krzysztof Mikołaj „Sierotka” i Albrecht Stanisław Radziwiłłowie w latach 1609-1610 i 1619-1629²⁶. Po zaniedbaniach w XIX wieku i próbach zapobieżenia powolnej rujnacji zamku w 1. połowie XX wieku wykonano w latach 1950-1952 jego pierwszy remont, a potem w latach 60 i 70 XX wieku i w latach 2013-2015 kolejne. Zamek został całkowicie odbudowany (Ryc. 12). Zrekonstruowano fragmenty budowli uzupełniając je współczesnymi elementami. Zachowano jednak historyczną sylwetkę budowli. Zamek pełni współczesne funkcje - domu kultury i muzeum. Zamek w Szydłowcu był w latach 2013-2015 przedmiotem kompleksowych prac remontowych i konserwatorskich, które utrzymały wcześniejszą koncepcję architektoniczną wprowadzając do niej niewielkie zmiany.

Farę miejską wzniesiono w dwóch fazach od 1493 do 1509 roku z fundacji Jakuba Szydłowieckiego oraz w latach 1515-1532. Ponadlokalne wartości zabytkowe mają także wybrane fragmenty zabudowy miejskiej i cmentarz żydowski. Cały zespół zabudowy miejskiej wymaga kompleksowych prac konserwatorskich, zamek i kościół znajdują się w dobrym stanie.

3. Warszawa, Budynek MWRiOP, Al. Szucha.

Gmach jest jednym z zabytków o bardzo wysokiej wartości historycznej, artystycznej i naukowej na terenie Warszawy. Powinien on zostać uznany za pomnik historii.

Budynek zaprojektował Zdzisław Mączyński. Budowę gmachu rozpoczęto w 1927 roku. Był on jedną z pierwszych zbudowanych od podstaw siedzib ministerialnych w II Rzeczypospolitej. Gmach powstał w niespełna 3 lata i charakteryzował się klasycyzującymi formami. W 1928 odbył się konkurs na projekt wnętrz. Wygrał go Wojciech Jastrzębowski profesor warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych i równocześnie dyrektor Departamentu Sztuki w MWRiOP. Podczas II wojny światowej gmach był miejscem przesłuchiwania, męczeństwa i śmierci wielu Polaków. Budynek jest pieczołowicie chroniony, a wystrój konserwowany.

4. Porzeczce Mariańskie, kościół drewniany.

Uważam, że jest to jeden z najcenniejszych zabytkowych kościołów drewnianych na terenie Mazowsza, który powinien zostać uznany za pomnik historii.

W miejscowym kościele należącym w latach 1699-1864 i ponownie od 1966 roku do zgromadzenia księży marianów, służącym jednocześnie jako sanktuarium cudownego obrazu Matki Bożej Częstochowskiej (zw. Matką Boską Goźlińską) przekazanego przez założyciela zakonu ks. Stanisława Papczyńskiego (1631-1701), zachowała się kompletna późnorokokowo-

²⁶ Dumala K., *Studia z dziejów Szydłowca*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 4: 1967, s. 177-260; Puget W., *Z dziejów zamku w Szydłowcu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 4: 1967, s. 261-302; *Zamek szydłowiecki i jego właściciele*. Materiały sesji popularnonaukowej 24 lutego 1996 roku, red. J. Wijaczka, Szydłowiec 1996, s. 125-152; Zdon W., *Zamek w Szydłowcu – wyniki i wnioski z „badań” architektonicznych*, [w:] *Zamek szydłowiecki i jego właściciele*. Materiały sesji popularnonaukowej 24 lutego 1996 roku, red. J. Wijaczka, Szydłowiec 1996, s. 21-35.

klasycystyczna dekoracja iluzjonistyczna wnętrza (Ryc. 13). Obecny, drugi kościół w kształcie bazyliki transeptowej z dwuwieżową fasadą wzniesiono z drewna w 1776 r., natomiast czas powstania samej dekoracji przypadł na ostatnie lata XVIII wieku. Za przypuszczalnego autora iluzjonistycznej dekoracji uznaje się wybitnego członka tego zakonu ks. Jana Niezabitowskiego (1744–1804)²⁷.

Fot. 13 Porzecze Mariiańskie, kościół drewniany, stan w 2016 roku. Widok wnętrza.
Fot. J. Lewicki

Rola WKZ w ochronie i zarządzaniu pomnikami historii

Najważniejszą rolą Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków jest pełnienie nadzoru konserwatorskiego nad zabytkami znajdującymi się na terenie pomnika historii. W ten sposób WKZ może upowszechniać wysokie standardy prowadzonych prac konserwatorskich i tworzyć wzorce ochrony i konserwacji na tym obszarze, a także prowadzić działania promocyjne. Niezmiernie ważną rolą jest też inicjowanie działań na rzecz uznania zabytku za pomnik historii. Mimo narzuconych prawnie ograniczeń Wojewódzki Konserwator Zabytków może aktywnie działać na rzecz ochrony pomników historii. Może też być wykonawcą polityki państwa dotyczącej narodowego dziedzictwa. Może bardzo sprawnie łączyć zrównoważony rozwój obszarów pomników historii z ochroną konserwatorską i z rozwojem oraz przystosowaniem ich do zmieniających się potrzeb i warunków życia.

²⁷ Piwocki K., *Restauracja malowideł w kościółku drewnianym w Goźlinie*, „Biuletyn Naukowy”, 1933, nr 4, s. 237; Piwocki K., *Kościół w Goźlinie i jego polichromia*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 1934, nr 1, s. 37–39; Galicka I., Sygietyńska H., *Jan Niezabitowski - malarz mariański*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 36: 1974, nr 3, s. 269–280; Galicka I., Sygietyńska H., *Odkrywanie sztuki. Sztuka odkrywania*, Warszawa 1994.

Bibliografia

Źródła internetowe

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=317, data wejścia 15 V 2019.

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=324, data wejścia 15 V 2019.

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=318, data wejścia 15 V 2019.

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=2398, data wejścia 15 V 2019.

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=3753, data wejścia 15 V 2019.

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=3934, data wejścia 15 V 2019.

Akty prawne

Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawa - Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya”, Dz. U., 18 stycznia 2012, poz. 64.

Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna”, Dz. U., 1912, Nr 11, poz. 59.

Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 3 lipca 2014 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawa - zespół zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach”, Dz. U., 21 lipca 2014, poz. 956.

Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Płock - Wzgórze Tumskie”, Dz. U., 24 maja 2018, poz. 1003.

Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Pułtusk - kolegiata pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny”, Dz. U., 29 grudnia 2018, poz. 2462.

Zarządzenie Prezydenta RP z 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii, „Monitor Polski”, 1994, nr 50, poz. 423.

Publikacje

Architektura gotycka w Polsce, red. T. Mroczko i M. Arszynski, Warszawa 1995, T. 2, *Katalog zabytków*, s. 51-52, 304, 371.

Bieniewska B., Liczbiński A., *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim w latach 1953-1954*, „Ochrona Zabytków”, 8: 1955, z. 1, s. 57-62.

Bieniewska B., *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945-1958)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Warszawskiego”, Warszawa 1958, s. 7-64.

Brykowska M., *W sprawie architektury zespołu pobenedyktynskiego w Opactwie-Sieciechowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XV: 1970, z. 2, s. 203-211.

Czersk Wzgórze Zamkowe Badania 1974-1983, P. Urbańczyk (red.), Warszawa 2016.

Dąbrowski K., *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku: odkrycie romańskiej polichromii*, „Ochrona Zabytków”, 4: 1951, nr 3-4, s. 127-132.

Dąbrowski K., *Problemy konserwatorskie romańskiej polichromii w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 2, s. 75-76.

Dumała K., *Studia z dziejów Szydłowca*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 4: 1967, s. 177-260.

Dzierżwicki P., Bieniewska B., Liczbiński A., *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim w latach 1953-1954*, „Ochrona Zabytków”, 8: 1955, z. 1, s. 62.

Gacki J., *Benedyktynski klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych przez...*, Radom 1872.

Galicka I., Sygietyńska H., *Jan Niezabitowski - malarz mariański*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 36: 1974, nr 3, s. 269-280.

Galicka I., Sygietyńska H., *Odkrywanie sztuki. Sztuka odkrywania*, Warszawa 1994.

Gawarecki W. H., *Opis kościoła w Krasnem, i w nim będących nagrobków rodziny Krasieńskich*, [w:] idem, *Pamiętnik Historyczny Płocki*, t. II, 1830, s. 100-139.

Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 132-134, 298-300.

Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk. L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 140-143, 483-487.

Karczewski A., *Czersk*, Warszawa 1939.

Karpowicz M., *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009.

Karpowicz M., *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Warszawa 1967.

Karpowicz M., *Sztuka oświeconego sarmatyzmu*, Warszawa 1986.

Karpowicz M., *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, Tom III, Województwo Kieleckie, zeszyt 10, powiat radomski, Warszawa 1961.

Krawczyk M., *W. Stan, Bernardyni radomscy. Zarys dziejów*, Radom 2013.

Lewicki J., *Dzieje i architektura zamku w Iłży. Problematyka badawcza i konserwatorska* [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego Województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 57-83.

Luboński J., *Monografia historyczna miasta Radomia*, Radom 1907, s. 122–130.

Miasto w nowej odsłonie. Monografia Iłży, t. 1, *Od czasów najdawniejszych do 1945 roku*, pod red. S. Piątkowskiego, Warszawa 2014.

Miszczak D., *Późnobarokowy kościół pobenedyktynski w Sieciechowie-Opactwie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, IX: 1975, s. 367-383.

Mroczo T., *Czerwińsk romański*, Warszawa 1972.

Nowakowski P., *Iłża miasto kościelne*, Radom 2012.

Efrem A. Obruśnik OFM, *Zespół kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Radomiu*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, XXXIX: 2004, z. 1-4, s. 109-128.

Omilanowska M., *Architekt Stefan Szyller 1857-1933*, Warszawa 2008; Nowiński J., *Czerwińsk*, Warszawa 2012.

Osiecka-Samsonowicz H., *Freski Sebastiana Ecksteina w kościele w Krasnem*, „Mazowsze”, 1996, nr 1, s. 31–36.

Piwocki K., *Kościół w Goźlinie i jego polichromia*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 1934, nr 1, s. 37–39.

Piwocki K., *Restauracja malowideł w kościółku drewnianym w Goźlinie*, „Biuletyn Naukowy”, 1933, nr 4, s. 237.

Prószczyńska Z., *Mańkowski Szymon*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 5, po red. J. Derwojeda, Warszawa 1993, s. 338-340.

Puget W., *Z dziejów zamku w Szydłowcu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 4: 1967, s. 261-302.

Słowiński K., *Bogu i ludziom: parafia i kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Węgrowie w XV-XXI wieku*, Radom 2011.

Stawski M., *Opactwo czerwińskie w średniowieczu. Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku w średniowieczu*, Warszawa 2007.

Świechowski Z., *Ścienne malowidła romańskie w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 2, s. 64-74.

Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944: praca zbiorowa, pod red. A. Kołodziejczyka i T. Swata, Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Węgrów 1991.

Wiśniowski E., *Z dziejów opactwa benedyktyńskiego w Sieciechowie (XIII-XVII w.)*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. 7: 1958, z. 2, Lublin 1960, s. 23-120.

Wiśniewski J., *Dekanat Radomski*, Radom 1911, s. 237–368.

Wojciechowski A., *Sieciechów – studium historyczno-urbanistyczne*, PKZ Lublin 1982, mps.

Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej, red. D. Kalina, R. Kubicki, Kielce-Iłża 2011.

Zagrodzki T., *Czersk. Zamek i miasto historyczne*, Warszawa 1988, s. 128-135.

Zamek szydłowiecki i jego właściciele. Materiały sesji popularnonaukowej 24 lutego 1996 roku, red. J. Wijaczka, Szydłowiec 1996, s. 125-152.

Zdon W., *Dydaktyka zbawienia na sklepieniach pobenedyktyńskiego kościoła w opactwie sieciechowskim*, „Arteria – Rocznik Katedry Sztuki Wydziału Nauczycielskiego Politechniki Radomskiej” 2008, nr 6, s. 33-38.

Zdon W., *Świątynia jako miejsce na granicy przemijania i wiecznej szczęśliwości, czyli o znaczeniu campanulli w architekturze kościoła opackiego w Sieciechowie*, [w:] *Obraz i przyroda*, red. M. Mazurczak, J. Patyra, M. Żak, Lublin 2005, s. 549-559.

Zdon W., *Zamek w Szydłowcu – wyniki i wnioski z „badań” architektonicznych*, [w:] *Zamek szydłowiecki i jego właściciele*. Materiały sesji popularnonaukowej 24 lutego 1996 roku, red. J. Wijaczka, Szydłowiec 1996, s. 21-35.

POZNAŃ – WSPÓŁCZESNE PRZEKSZTAŁCENIA W HISTORYCZNEJ PRZESTRZENI MIASTA. DOKONANIA, STAN OBECNY I PERSPEKTYWY

MARCINIAK Piotr ¹ BIELAWSKA-PAŁCZYŃSKA Joanna ² RUMIEŹ Agnieszka ³

¹ prof. Piotr Marciniak, Zakład Historii, Teorii i Ochrony Dziedzictwa Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej

<https://orcid.org/0000-0002-4404-1184>

² Joanna Bielawska-Pałczyńska, Miejski Konserwator Zabytków w Poznaniu

³ dr inż. arch. Agnieszka Rumieź, Zakład Historii, Teorii i Ochrony Dziedzictwa Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej

<https://orcid.org/0000-0001-7367-8240>

ABSTRAKT: W artykule, na podstawie analizy sytuacji miasta Poznania wykazano, że status pomnika historii nie musi prowadzić do zahamowania rozwoju miasta w obszarze historycznym, ale pozwala także na jego wielokierunkowy i dynamiczny rozwój. Miasto w naturalny sposób podlega żywotnym przekształceniom i zabiegi ochronne nie stają w kontrze do tego zjawiska. Poznań, szczególnie w obszarze, które było areną wydarzeń historycznych od najdawniejszych jego dziejów, miał szansę wykształcenia specyficznego ducha miejsca, którego zachowanie stało się celem służb konserwatorskich już od lat 70-tych XX wieku. Rozwijane od tamtego momentu instrumenty planistyczne umożliwiają rzeczywistą ochronę dziedzictwa, jednak nie stają na drodze modernizacji przestrzeni publicznej. W artykule omówione zostały istniejące narzędzia konserwatorskie, ze szczególnym uwzględnieniem roli miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz podkreślona została rola zarządzania i finansowania na poziomie zarówno samorządowym jak i prywatnym.

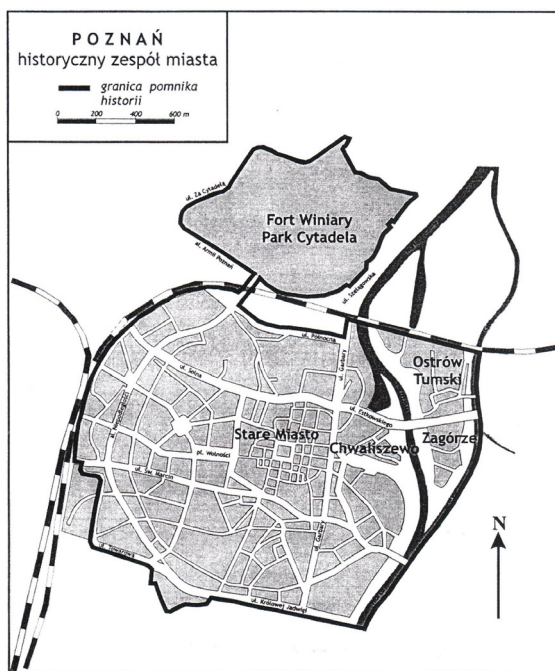
SŁOWA KLUCZE: Pomnik historii, ochrona dziedzictwa, modernizacja, instrumenty planistyczne

Poznań pomnikiem historii

Poznań, położony w połowie drogi pomiędzy Berlinem i Warszawą, od wieków jest ważnym polskim ośrodkiem miejskim i stolicą historycznej dzielnicy - Wielkopolski. To właśnie tutaj, jak w soczewce, ogniskują się kluczowe problemy typowe dla miasta o bogatej historii, ale jednocześnie przeżywającego okres dynamicznego rozwoju.

Wartość przestrzennego zespołu zabytkowego miasta została dostrzeżona i uhonorowana wpisaniem staromiejskiego zespołu Poznania na listę polskich pomników historii w 2008

roku¹. Stał się tym samym trzydziestym piątym obiektem na liście polskich pomników. Jego granice obejmują historyczny zespół miejski z Ostrowem Tumskim, Zagórzem, Chwaliszewem i lewobrzeżnym Starym Miastem lokacyjnym ze średniowiecznymi osadami podmiejskimi oraz założeniem urbanistyczno-architektonicznym projektu Josepha Stübbena z początku XX wieku, a także terenem Fortu Winiary (obecnie Parkiem Cytadela)². W Rozporządzeniu Prezydenta RP będącym formalnym wpisem na listę pomników historii uznano, że cztery historyczne obszary: Ostrów Tumski, Stare Miasto, Ring Stübbena i Cytadela są miejscami szczególnie godnymi wyróżnienia. W przypadku Poznania uznano, że: „Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne oraz wartości niematerialne, historycznej części miasta, będącego w XV–XVII w. prężnym ośrodkiem kulturowym i handlowym, a w XIX w. ogniskiem ruchów niepodległościowych i miejscem powstania wybitnych w skali europejskiej założeń fortecznych”³.

Ryc. 1 Poznań – historyczny zespół miasta, źródło: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie uznania za pomnik historii "Poznań - historyczny zespół miasta" (Dz.U. 2008 nr 219 poz. 1401)

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie uznania za pomnik historii "Poznań - historyczny zespół miasta" (Dz.U. 2008 nr 219 poz. 1401).

² Granica obszaru przebiega od mostu kolejowego nad rzeką Cybiną wzdłuż wschodniego brzegu rzeki, kanału Ulgi oraz rzeki Warty do mostu Królowej Jadwigi. Dalej po osi mostu, wzdłuż osi ulic: Królowej Jadwigi, Górnej Wildy, Niedziałkowskiego, Topolowej, Wierzbicice, Stanisława Matyi, Towarowej do ulicy Skośnej. Następnie osią ulic Skośnej i Święty Marcin do mostu Uniwersyteckiego, wzdłuż wschodniej strony linii kolejowej do wiaduktu nad aleją Niepodległości. Obejmuje cały obszar Parku Cytadela (Fort Winiary), a następnie przebiega osią ulic: gen. Tadeusza Kutrzeby, Północnej, Garbary do wiaduktu kolejowego i dalej wzdłuż linii kolejowej na jej południowej stronie do mostu kolejowego nad rzeką Cybiną.

³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 listopada 2008 r., *op.cit.*

Głównymi kryteriami ustalonymi przez Radę Ochrony Zabytków, które musi spełniać obiekt wyróżniony mianem pomnika historii, jest przede wszystkim zachowanie pierwotnej kompozycji przestrzennej, ewentualnie nieznaczne przekształcenie oraz jednorodność stylowa lub zharmonizowana i czytelna mieszanina różnych stylów. Ponadto istotne jest należyte wyeksponowanie pomnika w przestrzeni miejskiej lub krajobrazie i zachowanie jego pierwotnych relacji z otoczeniem. Lista zawiera obiekty i obszary reprezentujące najwybitniejszą grupę zabytków, odzwierciedlającą bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego naszego kraju. Do elitarnego grona pomników historii dołączać mogą pojedyncze obiekty architektoniczne, ale również całe zespoły staromiejskie. Na liście pomników historii oprócz Poznania znajdują się inne zespoły staromiejskie: Kraków, Warszawa, Toruń, Lublin, Zamość, Wrocław, Łódź, Gdańsk, Gdynia, Sandomierz, Kazimierz nad Wisłą, Chełmno.

Stan obecny - działania ochronne

Należy przyznać, że w obecnym stanie prawnym status pomnika historii ma znaczenie wyłącznie prestiżowe i nie wiąże się z żadnymi szczególnymi formami ochrony zespołów zabytkowych. Zapis ten, poza przywołanym znaczeniem honorowym, nie ustanawia dodatkowych narzędzi administracyjnych dla służb konserwatorskich, nie wiąże się także z dostępem do dodatkowych źródeł finansowania. Co więcej „...w wypadku pomników historii oraz parków kulturowych ustawa nie przyznaje administracji konserwatorskiej żadnych konkretnych zadań i kompetencji.”⁴

Sam wpis na listę pomników nie gwarantuje zatem prawnej ochrony cennego obszaru; musi być wsparty działaniami lokalnych władz, wyposażonych we właściwe narzędzia prawne i finansowe pozwalające na jego właściwą ochronę.

W obecnym stanie prawnym, w przypadku pomników historii szczególnego znaczenia nabierają takie działania jak polityka władz lokalnych oraz „tradycyjne” narzędzia ochrony kulturowego dziedzictwa: wpisy do rejestru zabytków oraz formy ochrony zapisane w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego; niebagatelne znaczenie ma także finansowe wsparcie samorządów.

Jeszcze przed wpisaniem Poznania na listę pomników historii, lokalne służby konserwatorskie zdając sobie wagę ze znaczenia przestrzennego dziedzictwa miasta, zdecydowały o objęciu ochroną najbardziej wartościowych zespołów zabytkowych Poznania. Na przełomie lat 70. i 80. rozpoczęto ochronne wpisy do rejestru zabytków nie tylko poszczególnych obiektów, ale również najważniejszych i najbardziej wartościowych historycznie zespołów urbanistyczno-architektonicznych miasta. Wpisano wówczas osiem układów urbanistycznych, od „Starego

⁴ Kowalski W., Zalaśńska K., *Prawo ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce – próba oceny i wnioski*. [w:] B. Szmygin: *Systemy ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin-Warszawa 2011, s. 20.

Miasta⁵, poprzez „Stary Rynek”⁶, „Centrum Miasta”⁷, „Ostrów Tumski ze Śródką”⁸, aż po „Aleje Niepodległości”⁹ i pozostałości pruskich fortyfikacji, z których „Cytadela” objęta została odrębnym wpisem¹⁰. Te prewencyjne działania dały w następnych latach podstawy pod konsekwentną politykę ochrony kulturowego dziedzictwa centralnego obszaru miasta i wzmocnienie roli Miejskiego Konserwatora Zabytków w polityce kształtowania i przeobrażania przestrzeni miejskiej.

Fot. 1 Widok na zrekonstruowany zespół Starego Miasta, 1963, fot. Janusz Korpala, archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu źródło: cyryl.poznan.pl

Szeroki zakres wpisów miał na celu przede wszystkim zachowanie istniejącej substancji materialnej i jej ochronę przed kolejnymi, niekontrolowanymi wyburzeniami dokonywanymi w imię „nowoczesności” i „modernizacji”. Opracowany w ostatnich latach „Raport o stanie zabytków miasta Poznania” pozwolił na opis stanu ich zachowania. Ich obecna kondycja

⁵ Nr A225 z 1979.06.04, Stare Miasto w obrębie ulic: Garbary, Podgórznej, Al. Marcinkowskiego, Solnej, Małe Garbary.

⁶ Nr A195 z 1972.11.10, Stary Rynek - Zespół urbanistyczno-architektoniczny Starego Rynku.

⁷ Nr A231 z 1980.03.14, Centrum Miasta w obrębie ulic: Królowej Jadwigi, Towarowej, Mostu Dworcowego, Roosevelta, Pułaskiego, Armii Poznań, koryta rzeki Warty.

⁸ Nr A239 z 1982.10.06, Ostrów Tumski, Śródzka, Stare Miasto, Łazarz, Wilda, Jeżyce, Ostroróg, Sołacz objęte ulicami: Hetmańską (od pld.), Grochowską, Marcelińską, Przybyszewskiego, Żeromskiego, Niestachowską (od zach.), Wojska Polskiego, Nad Wierzbakiem (od pfn.), rzeką Wartą (od wsch.) oraz tereny za Wartą między ulicami Św. Wincentego, Podwale i Cybińską.

⁹ Nr A274 z 1985.01.03, Al.Niepodległości – ul.Królowej Jadwigi z terenami pomiędzy ul. Kościuszki - Krakowską oraz Niedziałkowskiego, Topolową, Towarową, Skośną i torami kolejowymi.

¹⁰ Nr A 006/559/Wlkp/A z 1966.04.16 i 2007.11.23, Fort Winiary, ob. Park Cytadela z cmentarzami: parafialnym, wojskowymi i wojennymi.

oceniana jest w większości jako „stan dobry”, względnie „stan średni, zadawalający”, a jedynie w przypadku Starego Rynku w części jako „bardzo dobry stan zachowania”¹¹.

W latach kolejnych zadbano również o zabytki współczesności; wpis dawnego budynku PDT „Okrągłak” do rejestru zabytków¹² był pierwszym konkretnym działaniem zmierzającym do ochrony spuścizny modernizmu¹³.

W dalszym okresie czasu wspomniane wpisy stały się punktem wyjścia do kolejnych, tym razem planistycznych działań. Powołane w 1990 roku¹⁴ niezależne samorządowe władze zdecydowały o zachowaniu historycznej części miasta. Przyjęcie i uchwalenie w 1994 roku miejscowego ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania pozwoliło na objęcie ochroną także najbardziej wartościowych fragmentów miasta, leżących na obszarze ustanowionego później pomnika historii, jednak w sposób bardzo ogólny i bez szczegółowych wytycznych i zapisanych form ochrony¹⁵. Opracowane kolejne dokumenty planistyczne tj. „Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego miasta Poznania” z 1999 roku oraz jego zmiana z 2003 roku, ustanowiły prawne ramy do objęcia szczególną ochroną najcenniejszych terenów znajdujących się w centrum miasta, kładąc jednak szczególny nacisk wyłącznie na zespół staromiejski¹⁶. W uchwalonym w 2008 roku kolejnym „Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego Poznania” zapisano m.in.: „W ramach ochrony podstawowych wartości kulturowych miasta Poznania, jakimi są historyczne układy urbanistyczne (...) przyjęto wytyczne do zasad kształtowania przestrzeni miasta, które sformułowano w ustaleniach szczegółowych (...). Na powyższych obszarach należy szczególnie zadbać o: zachowanie historycznie ukształtowanych układów przestrzennych oraz otoczenia historycznych budowli i zespołów zabytkowych; przywrócenie tożsamości XIX-wiecznych dzielnic poprzez podkreślenie ich indywidualnych cech przestrzennych, wydobycie elementów

¹¹ Por. „Raport o stanie zabytków miasta Poznania”, <http://bip.poznan.pl> (30.05.2019).

¹² Powszechny Dom Towarowy "Okrągłak", wpis do rejestru zabytków nieruchomości nr 218/Wlkp/A z 2007.12.19

¹³ Poznań jako jedno z pierwszych miast w Polsce uwzględnił autorską listę wybitnych, współczesnych obiektów wskazanych do ochrony, jako wspólne opracowanie Politechniki Poznańskiej, Stowarzyszenia Architektów Polskich oraz Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków. Lista obiektów znalazła się w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania uchwalone uchwałą nr LXXII/1137/VI/2014 z 23 września 2014 r., Załącznik nr 2, pkt 4.2.4. Dobra kultury współczesnej, s. 69 http://www.mpu.pl/download/Ys/Studium_zal_zbiorczy_nr_2_Uwarunkowania.pdf Patrz także: Brendel H., Kodym-Kozaczko G., Klause G., Marciniak P., *Prolegomena do ochrony obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych Poznania XX wieku*, Poznań 2008 oraz Marciniak P., *Ochrona dziedzictwa powojennego modernizmu na przykładzie Poznania. Sposoby ochrony i waloryzacja*, [w:] R. Hirsch, J. Sołtysik (red.), *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku i jej waloryzacja w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2017, s. 215-220 s. 216.

¹⁴ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2019 r. poz. 506).

¹⁵ Uchwała Nr X/58/II/94 Rady Miejskiej Poznania z dnia 6 grudnia 1994 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania, A.3. Środowisko kulturowe, s. 95-98.

¹⁶ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Poznania z 23 listopada 1999 roku oraz jego zmiana z dnia 10 lipca 2003 roku.

krystalizujących przestrzeń, walorów dawnego zagospodarowania, elementów symbolicznych; modernizację lub wymianę małowartościowej zdekapitalizowanej lub dysharmonizującej zabudowy, przy jednoczesnym obowiązku uwzględnienia w trakcie modernizacji kontekstu historyczno – przestrzennego (...)”¹⁷.

Wymienione zapisy stały się przyczynkiem i praktyczną dyspozycją do podejmowania działań ochronnych, ze szczególnym miejscem dla miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W planach tych należy bowiem uwzględnić ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru oraz innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. Działania te dotyczące najbardziej wartościowych, historycznych części miasta doprowadziły do uchwalenia w ostatnich latach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego terenów w obrębie Starego Miasta oraz Ostrowa Tumskiego. Niestety są to w większości fragmentaryczne opracowania, z których największe obszarowo to miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego "Obszar Staromiejski w Poznaniu", a także „Park Cytadela w Poznaniu”, "Rejon Ostrowa Tumskiego" w Poznaniu - część katedralna oraz "Rejon Ostrowa Tumskiego - część południowa" oraz szereg innych, mniejszych obszarowo opracowań¹⁸.

Przekształcenia i nowe inwestycje

Granice obszarowe poznańskiego pomnika historii obejmują części miasta o różnej genezie, narracji i strukturze przestrzennej. Są z jednej strony świadectwem złożonej historii miasta, ale także współcześnie funkcjonującym centralnym obszarem aglomeracji poznańskiej.

„Poznań – historyczny zespół miasta” jako pomnik historii jest miejscem dosyć szczególnym, ze względu na połączenie na jednym obszarze różnych, historycznie ukształtowanych zespołów urbanistycznych. Znajdują się tu bowiem zarówno tereny obszaru staromiejskiego z Ostrowem Tumskim i Zagórzem, ale także fragmenty XIX-wiecznej twierdzy poligonalnej, historyczny ring Stübgena czy wreszcie rozbudowane fragmenty miasta z lat 60. XX-wieku z główną ulicą Święty Marcin.

Warto zauważyć, że wyróżniony obszar jest ciągle aktywny inwestycyjnie i wpisuje się w dynamikę rozwoju ostatnich lat. Wydaje się, że jednym z najważniejszych zagadnień, poza utrzymaniem w dobrym stanie substancji materialnej, jest zachowanie spójności przestrzennej i architektonicznej oraz skali nowej zabudowy. O dynamice przemian na terenie pomnika historii „Poznań – historyczny zespół miasta” świadczy niebywały ruch inwestycyjny, który rozwinął się w ostatnich latach. Już na początku XXI wieku miały na tym obszarze miejsce najbardziej

¹⁷ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania uchwalone uchwałą nr LXXII/1137/VI/2014 z 23 września 2014 r., pkt. 4.1. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego dla obszarów objętych formą ochrony zabytków, s.17, http://www.mpu.pl/download/Ys/Studium_zal_zbiorczy_nr_2_Uwarunkowania.pdf.

¹⁸ MPZP "Obszar Staromiejski w Poznaniu", Uchwała Rady Miasta Poznania Nr XCIII/1055/III/2002 z 09.07.2002; Mppz "Rejon Ostrowa Tumskiego" w Poznaniu - część katedralna, Uchwała Rady Miasta Poznania Nr XL/595/VI/2012 z 06.11.2012; Mppz „Rejon Ostrowa Tumskiego - część południowa”, Uchwała Rady Miasta Poznania Nr XI/105/VI/2011 z 17.05.2011.

spektakularne inwestycje ostatnich lat, w tym m.in. Centrum Handlowe „Stary Browar”, a także kompleks dwóch poznańskich wieżowców klasy A – Poznań Financial Centre i Andersia Tower. Na obszarze wpisanym, już po 2008 roku powstały takie inwestycje, jak zrealizowany przy ul. Stawnej hotel „Puro” będący przykładem nowoczesnej architektury inspirowanej historycznymi formami, znakomicie wpisujący się w zabudowę ulicy biurowiec „Za Bramką” czy nowoczesna w swoim wyrazie Brama Poznania - Interaktywne Centrum Historii Ostrowa Tumskiego zlokalizowane na terenie Śródki.

Fot. 2 Widok na zespół budynków dawnego Kolegium Jezuickiego (obecnie Urząd Miejski) oraz na dalszym planie PFC, Andersia, Stary Browar, fot: CDN Media, źródło: zasoby CTK TRAKT

Fot. 3 Budynek biurowy przy ul. Za Bramką, fot. Przemysław Turlej, źródło: Ultra Architects

Dokonania - działania konserwatorskie

Obszar pomnika historii „Poznań – historyczny zespół miasta” to z jednej strony setki wartościowych, różnorodnych stylistycznie obiektów zabytkowych, a z drugiej naturalny proces narastania nowej tkanki, która musi umiejętnie, z szacunkiem wpisać się w historyczną strukturę. Właśnie nowe inwestycje i przekształcenia są chyba największą trudnością i najpoważniejszym wyzwaniem stojącym przed inwestorami, architektami oraz służbami konserwatorskimi. Pomnik historii to nie tylko historyczny układ przestrzenny, ale także widoki panoramiczne, sylweta miasta, oraz nieuchwytny klimat i wyjątkowy charakter, o którym często decydują cenne detale, np. historyczne kamienne nawierzchnie czy inne elementy wyposażenia ulic. Mimo ogromnego tempa modernizacji i przekształceń całego otoczenia zaczynają być doceniane miejsca, które mają swój indywidualny, niepowtarzalny charakter, z którymi można się utożsamiać i z których można być dumnym. Kluczowe w tym kontekście jest finansowe wsparcie miasta oraz zaangażowanie prywatnych inwestorów przy szerokiej aktywności służb konserwatorskich. Dzięki temu widoczne są zmiany w zakresie poprawy jakości przestrzeni publicznej oraz stanu zachowania zabytków. Prowadzone są działania rozpoznawcze i konserwatorskie. Ważnym elementem budowania świadomości historycznej są prowadzone od kilku lat kompleksowe badania archeologiczne prowadzone na Starym Mieście, które znacząco przyczyniają się do poszerzenia wiedzy o dziejach miasta i jego mieszkańców. Odnawia się coraz więcej budynków, i to nie tylko tych monumentalnych i najbardziej reprezentacyjnych, znajdujących się w Dzielnicy Zamkowej, gdzie wzorcowej konserwacji poddany został kompleks budynków uniwersyteckich, ale też dziesiątki zabytkowych kamienic, remontowanych wielkim wysiłkiem przez wspólnoty mieszkaniowe i prywatnych właścicieli. Jest to szczególnie widoczne na obszarze historycznych dzielnic, gdzie renowacji poddawane są nieraz całe pierzeje ulic. W ramach wieloletniego programu odnowy najcenniejszych komunalnych kamienic w centrum miasta przeprowadzono kompleksowe prace remontowo-konserwatorskie w dwóch kamienicach staromiejskich przy ul. Woźnej, secesyjnej kamienicy przy ul. Ratajczaka 45 oraz okazałej i bogato dekorowanej kamienicy przy ul. Kantaka 8/9. W podjęty w ostatnich latach kompleksowy projekt rewitalizacji ulicy Święty Marcin, wpisuje się renowacja kamienicy pod numerem 30, gdzie znajduje się kultowe Kino Muza. Corocznie udzielane są dotacje konserwatorskie z budżetu miasta, kierowane przede wszystkim do obiektów najcenniejszych, w tym do priorytetowo traktowanej grupy secesyjnych kamienic w zespole przy ul. Roosevelta oraz w centrum miasta. Dotacje trafiają także do najstarszych i najcenniejszych obiektów sakralnych na tym obszarze: kościoła św. Jana Jerozolimskiego z bogatym wystrojem malarskim, klasztoru poddominikańskiego, kościoła franciszkanów na pl. Bernardyńskim, kościoła farnego, kościoła Najświętszego Zbawiciela przy ul. Fredry. Dofinansowanie dotyczy również wielu obiektów mieszkalnych na Starym Mieście. Kompleksowym renowacjom poddane zostały kamienice przy Starym Rynku 41 i 55, kamienica przy ul. Wielkiej 21, kamienica na rogu ulic Fredry i Kościuszki, willa przy ul. Libelta. Na Starym Rynku dawny blask odzyskał budynek Muzeum Instrumentów Muzycznych. Konserwowane są cenne elementy wystroju sieni i klatek schodowych m.in. w bogato zdobionych kamienicach przy ul. Działyńskich. W wielu zabytkowych szkołach przeprowadzane są szeroko zakrojone prace renowacyjne, m.in. w zespole szkół przy ul. Cegielskiego czy w szkole podstawowej przy

ul. Garbary 40. W przestrzeni miejskiej bardzo ważną rolę odgrywają zabytkowe elementy wyposażenia ulic, które je wzbogacają i ożywiają, jak wyremontowana historyczna waga miejska w Alejach Marcinkowskiego. Sukcesywnie rewaloryzowane są zabytkowe założenia zieleni, najcenniejsze parki i skwery.

Podejmowane są działania związane z przywróceniem pierwotnego kształtu wartościowym budynkom, takim jak charakterystyczna, neorenesansowa kamienica położona przy skrzyżowaniu ulicy Kryszewicza i Ogrodowej, której przywrócono oryginalny wygląd¹⁹. Także nowy właściciel zabytkowego zespołu poszpitalnego przy ul. Szkolnej/Podgórnej, kompleksu o bardzo dużym potencjale i wyjątkowych walorach historycznych, przystąpił do kompleksowych prac modernizacyjnych i rewitalizacyjnych. Znacznie większym problemem wydają się inwestycje o charakterze historycznych pseudorekonstrukcji, z oddanym do użytku w 2016 roku poznańskim Zamkiem Królewskim na czele.

Trzeba również wspomnieć o obiektach historycznych, będących przedmiotem szczególnej troski służb konserwatorskich. Po wielu latach zaniedbań remontu doczekał się Pałac Mielżyńskich, w którym nowy właściciel rozpoczął prace renowacyjne i adaptacyjne. Wkrótce ruszy remont modernistycznego budynku przy ul. Paderewskiego 1. Na Ostrowie Tumskim trwają prace związane z remontem zabytkowej Psalterii, kompleksową konserwacją wnętrza późnogotyckiego kościoła Najświętszej Marii Panny in Summo, a w najbliższym czasie zostanie na nowo zaaranżowane jego bezpośrednie otoczenie w ramach programu „Tu się wszystko zaczęło”. W kościele św. Jana Jerozolimskiego w trakcie żmudnych badań konserwatorskich we wnętrzu odkryto bardzo cenne warstwy pierwotnego wystroju malarskiego. Wskazane przykłady są przykładem dużego zaangażowania inwestorów, ale również zdecydowanego wzrostu świadomości wartości dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców oraz inwestorów²⁰.

Fot. 4 Widok na Ostrów Tumski, na pierwszym planie Brama Poznania - Interaktywne Centrum Historii Ostrowa Tumskiego, fot: CDN Media, źródło: zasoby CTK TRAKT

¹⁹ Tzw. poznańskie „żelazko”, którego nazwa odnosi się do nowojorskiego Flatiron Building.

²⁰ W artykule wykorzystano fragmenty opracowania: Bielawska-Palczyńska J., *Pomnik historii – kamienny monument czy żywa tkanka miejska*, [w:] *Poznań Pomnik historii - Historia w Pomniku*, Poznań 2018, s.45-48.

Perspektywy

Praktyka Poznania wskazuje, że wpis na listę pomników historii nie ogranicza możliwości rozwojowych miasta. Podejmowane są kolejne działania o charakterze konserwatorskim, realizowane są jednak również nowoczesne, „promiejskie” działania inwestycyjne.

Szczególnego znaczenia nabiera projekt rewitalizacji obszaru staromiejskiego wraz obszarem głównej ulicy miasta – Święty Marcin. Zakończone w 2019 roku prace przy kompleksowej modernizacji ulicy miały na celu, poza zmianą funkcjonalności i ograniczeniu ruchu samochodowego, także zmianę wizerunku tego głównego elementu przestrzeni miejskiej. Jest także symbolicznym odejściem od pochodzącej jeszcze z czasów gomulkowski wizji głównej arterii komunikacyjnej wschód-zachód, w stronę wizji miasta zrównoważonego rozwoju przeznaczonego dla jego mieszkańców.

Planowana rewaloryzacja Placu Kolegiackiego, oprócz poprawy funkcjonalności i estetyki, przywróci pamięć nie tylko o historii tego miejsca, ale także o wyjątkowej świątyni św. Marii Magdaleny, dominującej w tym miejscu przez stulecia w przestrzeni miasta. Także planowany na lata 2020-2023 remont płyty Starego Rynku wydaje się największym współczesnym wyzwaniem w obszarze ścisłego Starego Miasta.

Ostatnio rozstrzygnięte miejskie konkursy architektoniczne (odbywające się zawsze z udziałem Miejskiego Konserwatora Zabytków) pozwalają mieć nadzieję, że nowy budynek Teatru Muzycznego w Poznaniu stanie się nową architektoniczną „ikoną” zlokalizowaną na terenie poznańskiego pomnika historii.

Ważnym przyczynkiem do praktycznych działań, jest toczący się nieprzerwanie w ostatnich latach dyskurs na temat wartości i jakości realizowanych przedsięwzięć. Pomnik historii nie jest bowiem kamiennym monumentem, ale żywą tkanką miejską, która ciągle się zmienia i przekształca²¹. Konieczne jest przy tym takie ważenie interesów, aby na najcenniejszym obszarze zachować w jak najlepszym stanie dziedzictwo kulturowe, będące skończonym i nieodnawialnym zasobem, ale także wiarygodnym świadkiem historii. Ogromnym wyzwaniem jest świadome zarządzanie tym zabytkowym obszarem oraz pogodzenie polityki planistycznej i inwestycyjnej miasta z ochroną dziedzictwa kulturowego. Pomocą w tym zakresie służą dostępne narzędzia polityki planistycznej i konserwatorskiej. Ich świadome stosowanie pozwala na skuteczną ochronę najistotniejszych wartości przestrzennych i kulturowych. Szczególnego znaczenia nabierają w tym kontekście działania służb konserwatorskich, działających w oparciu o wpisy do rejestru zabytków i precyzyjne zapisy uchwalanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wsparte finansowym zaangażowaniem władz miejskich oraz aktywnością prywatnych inwestorów.

Uznanie pomników historii za narodowe dziedzictwo powinno w większym stopniu uwzględnić finansowanie ze środków centralnych. Być może warto powrócić do pomysłu podziału środków z Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków pomiędzy miasta posiadające właśnie taki status.

²¹ Por. Bielawska-Palczyńska J., *op.cit.*, s.48.

Literatura

J. Bielawska-Palczyńska, (2018). *Pomnik historii – kamienny monument czy żywa tkanka miejska*. [w:] M. Moszyński, M. Słomiński (red.), *Poznań Pomnik historii - Historia w Pomniku*, ss. 38-48, Poznań: Centrum Turystyki Kulturowej TRAKT.

H. Brendel, G. Kodym-Kozaczko, G. Klause, P. Marciniak (2008). *Prolegomena do ochrony obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych Poznania XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej

Kowalski W., Zalasińska K. (2011). *Prawo ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce – próba oceny i wnioski*. [w:] B. Szmygin (red.), *Systemy ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin-Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Urzędu Miasta Stołecznego Warszawa, Politechnika Lubelska

Marciniak P. (2017). *Ochrona dziedzictwa powojennego modernizmu na przykładzie Poznania. Sposoby ochrony i waloryzacja*. [w:] R. Hirsch, J. Sołtysik (red.), *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku i jej waloryzacja w Gdyni i w Europie*, ss. 215-220, Gdynia: Urząd Miasta Gdyni

Lista współczesnych obiektów wskazanych do ochrony, [w:] „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania”, Uchwała nr LXXII/1137/VI/2014 z 23 września 2014 r., Załącznik nr 2, pkt 4.2.4. Dobra kultury współczesnej, s. 69.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego "Obszar Staromiejski w Poznaniu" (2002), Uchwała Rady Miasta Poznania Nr XCIII/1055/III/2002 z 09.07.2002.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego "Rejon Ostrowa Tumskiego" w Poznaniu - część katedralna (2012), Uchwała Rady Miasta Poznania Nr XL/595/VI/2012 z 06.11.2012.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Rejon Ostrowa Tumskiego - część południowa” (2011), Uchwała Rady Miasta Poznania Nr XI/105/VI/2011 z 17.05.2011.

Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania (1994), Uchwała Nr X/58/II/94 Rady Miejskiej Poznania z dnia 6 grudnia 1994 r.

Raport o stanie zabytków miasta Poznania, <http://bip.poznan.pl> (30.05.2019)

Rejestr zabytków nieruchomości m. Poznania i woj. Wielkopolskiego (pozycje Nr A 006/559/Wlkp/A, A195, A 225, A 231, A 239, A 274).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie uznania za pomnik historii "Poznań - historyczny zespół miasta" (Dz.U. 2008 nr 219 poz. 1401).

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Poznania z 23 listopada 1999 roku (Uchwała Nr XXII/276/III/99 Rady Miasta Poznania z dnia 23 listopada 1999 roku) oraz jego zmiana z dnia 10 lipca 2003 roku (Uchwała Nr XXV/171/IV/2003 Rady Miasta Poznania z dnia 10 lipca 2003 roku).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2019 r. poz. 506).

ZARZĄDZANIE POMNIKAMI HISTORII

MOLSKI Piotr ¹

¹ prof. nzw. dr hab. inż. arch. Piotr Molski, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
<https://orcid.org/0000-0003-1541-6618>

ABSTRAKT: System ochrony zabytków w Polsce, w tym pomników historii, nie jest w pełni dostosowany do zmian ustrojowych, które zaszły po 1989 roku. Niedocenianym, istotnym elementem tego systemu determinującym skuteczną ochronę jest profesjonalne zarządzanie architektonicznym dziedzictwem, łączące konserwację ze współczesnym użytkowaniem historycznych obiektów. Współzależności konserwatorskich i pozakonserwatorskich uwarunkowań wymuszają dziś postrzeganie ochrony zabytków jako złożonego i interdyscyplinarnego procesu – skorelowanych ze sobą oddziaływań na zabytkowy obiekt, w którym zabiegi konserwatorskie są kluczową, ale nie jedyną działalnością. Całością organizacyjną tych działań jest zarządzanie. Pomniki historii jako najcenniejsze dziedzictwo powinny być wzorem zarządzania dla krajowego, zabytkowego zasobu. Piętnastoletnie doświadczenia pomnika Twierdza Srebrna Góra pozwalają przybliżyć cele i złożone uwarunkowania powiązanych ze sobą działań zarządczych oraz wnioski adresowane do władz krajowych odpowiedzialnych za ochronę kulturowego dziedzictwa.

SŁOWA KLUCZE: Zarządzanie, pomniki historii, Srebrna Góra

Wprowadzenie

Teoria i praktyka ochrony i konserwacji zabytków dysponuje bogatym dorobkiem metodycznym i technologicznym. Funkcjonujący dziś w Polsce system ochrony zabytków sprawia, że w wielu przypadkach dorobek ten nie jest wykorzystywany.

W efekcie zmian ustrojowych po 1989 roku ochrona zabytków przestała być autonomiczną działalnością specjalistów-konserwatorów finansowaną przez państwo. Restytucja prawa własności, odpowiedzialność właścicieli zabytkowych obiektów za utrzymanie ich wartości, udział zabytków w rynkowym obrocie nieruchomościami, a przede wszystkim warunkujące ich ochronę współczesne użytkowanie sprawia, że o skuteczności działań gwarantujących zachowanie architektonicznego dziedzictwa decyduje już nie tylko specjalistyczna wiedza konserwatorska, ale też wiele czynników leżących poza obszarem konserwacji i restauracji zabytków – uwarunkowań prawnych, gospodarczych i społecznych. Ochrona zabytków wiąże się integralnie z ich użytkowaniem. Wymaga to modernizacji i adaptacji do współczesnych funkcji z dostosowaniem

do aktualnych wymogów techniczno-użytkowych: norm cieplnych, wyposażenia w instalacje, systemy przeciwpożarowe, ewakuacyjne i inne. Poszerza to znacznie skalę uwarunkowań, a w tym zakres niezbędnych dokumentacji i uzgodnień branżowych. Determinantą zakresu i tempa prac konserwatorsko-adaptacyjnych są środki finansowe właściciela zabytku oraz możliwość pozyskiwania dotacji z budżetów państwa, samorządów i programów unijnych.

Współzależności konserwatorskich i pozakonserwatorskich uwarunkowań wymuszają dziś postrzeganie ochrony zabytków jako złożonego i interdyscyplinarnego procesu – skorelowanych ze sobą oddziaływań na zabytkowy obiekt, w którym zabiegi konserwatorskie są kluczową, ale nie jedyną działalnością.

Jeśli zamierzonym celem tych oddziaływań jest zachowanie zabytku, powiązane z jego zagospodarowaniem i często komercyjnym użytkowaniem, to całość organizacyjną tych oddziaływań można określić mianem zarządzania obiektem zabytkowym¹. Działania te obejmują: planowanie (wybór celów i sposobów ich osiągnięcia oraz precyzowanie stosownych zadań i terminów ich wykonania); organizowanie (przydzielanie i zapewnianie zasobów, niezbędnych do realizacji zaplanowanych działań w sposób gwarantujący skuteczność i sprawność zarządzania); przewodzenie (kierowanie, motywowanie do współpracy w trakcie realizacji zadań); kontrolowanie (stała obserwacja postępów i podejmowanie korygujących decyzji)².

Różnorodne, wymagające korelacji obszary aktywności (opieka nad zabytkiem, inwestycje konserwatorsko-adaptacyjne i gospodarcze oraz dydaktyczne i komercyjne funkcje) wymagają udziału wykwalifikowanej kadry.

Jeszcze kilka lat temu dyskusje w środowiskach zajmujących się zabytkami koncentrowały się głównie wokół metod konserwacji obiektów. Praktycznym aspektem zarządzania zabytkowym zasobem poświęcano dużo mniej uwagi. Dzisiaj skuteczność ochrony uzależniona jest od jakości zarządzania, a pomniki historii jako najcenniejsze i reprezentatywne dla krajowego zasobu zabytków powinny stanowić w tym zakresie wzorce.

Cechy pomników historii w Polsce są zróżnicowane. Ponad 40% z nich to założenia sakralne i klasztorne; 17% - zespoły miejskie; 10% stanowią obiekty przemysłowe; 8% - zespoły pałacowo-parkowe, zamkowo-parkowe i dworsko pałacowe; 4% to zamki, tyleż samo twierdze nowożytnie i zespoły krajobrazowe. Pozostałe to pojedyncze obiekty o różnych, historycznych funkcjach i formach³. Zdecydowana większość z nich to zespoły o dużej skali przestrzennej. Różnią się od siebie położeniem, warunkami klimatycznymi, fizjograficznymi, strukturą budowlano-materiałową i przestrzenną, dostępnością komunikacyjną, możliwościami pozyskiwania środków finansowych, formułą zarządzania czy proveniencją.

¹ Zarządzanie jest wyodrębniającą się specjalnością, której poświęcone są liczne badania i publikacje odnoszące się do różnych dziedzin życia społeczno-gospodarczego; w niniejszych rozważaniach przyjęto ogólną definicję: zarządzanie – działania skierowane na całości organizacyjne, które polegają na osiągnięciu zamierzonych celów – według: Słownika Języka Polskiego, <https://sjp.pl> dostęp:10.07.2019 r.

² Encyklopedia PWN - <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zarzadzanie;4000464.html>; dostęp 10.07.2019

³ Na podstawie danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/; dostęp 2.08.2019 r.

Próba przybliżenia, w dalszych rozważaniach, najbardziej istotnych uwarunkowań i czynników decydujących o skuteczności ochrony obiektu oparta jest na piętnastoletnich doświadczeniach Pomnika Historii „*Twierdzy Srebrnogórskiej, nowożytnej warowni górskiej z XVIII wieku*” należącej do typologicznej grupy zabytków obronnych okresu nowożytnego (Ryc.1). Warownia srebrnogórska wpisana została na Listę Pomników Historii w 2004 roku.

Fot. 1 Twierdza Srebrna Góra, fot. G. Basiński

Zarządzanie Twierdzą Srebrnogórską

Monumentalny zespół górskiej twierdzy skupia w sobie unikatowe wartości, a jednocześnie szczególnie złożone uwarunkowania ich ochrony. Warownia Srebrnogórska, to zespół budowli murowych i ziemnych ułożonych w paśmie umocnień o długości ok. 3,0 km, położony na wysokości 680 - 750 m n.p.m., na zróżnicowanym wysokościowo terenie o powierzchni 106 ha. Struktura przestrzenna i budowlana twierdzy z założenia powiązana z naturalnymi, górskimi przeszkodami terenowymi miała w możliwie największym stopniu ograniczać dostęp wrogich wojsk. Historycznie było to ogromną zaletą, ale dziś stanowi jeden z istotnych problemów związanych z dostępnością komunikacyjną obiektu. Wizyta w twierdzy wymaga pieszej, 25 minutowej wędrowki stromym, ponad kilometrowym podejściem z leżącego u podnóża parkingu. Uniemożliwia to zwiedzanie obiektu osobom starszym i niepełnosprawnym.

Do lat 90. XX w. twierdza pozostawała w stanie ruiny podlegającej coraz szybszej destrukcji potęgowanej ostrym, górskim mikroklimatem. Prowadzone systematycznie od początków lat

dwutysięcznych prace konserwatorskie pozwoliły opanować procesy deterioracji w głównej części warowni – zespole donżonu. Cele i priorytety koncentrują się wokół likwidacji stanów awaryjnych i katastrof budowlanych, remontów zabezpieczających budowlę przed oddziaływaniem warunków klimatycznych – szczególnie wilgoci (z restytucją historycznych systemów odwadniających i wentylacyjnych) oraz na eliminacji zieleni inwazyjnej. Codziennym niemal problemem jest organizacja prac remontowych wymagająca pokonania barier związanych z ukształtowaniem terenu i wysokością budowli. Jako przykład służyć może remont warstwy licowej wieży donżonu o wysokości około 30 m. dostępnych jedynie z fosy o głębokości sięgającej 9 m. (Ryc. 2)

Fot. 2 Remont wieży donżonu Twierdzy Srebrna Góra, fot. G. Basiński

Pilnego rozwiązania wymaga umożliwienie dostępu ekipom remontowym do ulegających postępującej destrukcji Fortu Rogowego i esplanady łączącej ten fort z donżonem twierdzy, powiązanych niegdyś mostami w fosach. Z tego względu znaczna część twierdzy jest wyłączona z prac konserwatorskich. Ich rozpoczęcie umożliwi odtworzenie sześciu mostów. Sporządzono w tym celu niezbędną dokumentację budowlaną, ale projekt nie uzyskał wsparcia finansowego z programu operacyjnego Infrastruktura i Środowisko. Odrębnym problemem jest zabezpieczenie i udostępnienie turystyczne trwałej ruiny zespołu umocnień Chochołów stanowiących integralną część twierdzy, leżących na terenie Lasów Państwowych.

Cele związane z użytkowaniem obiektu to:

- nadanie – odpowiedniej dla unikatowego pomnika historii – rangi dydaktycznej poprzez rozwój funkcji ekspozycyjnych i kulturalno-rekreacyjnych (w twierdzy stale udostępniane są turystom kolejne wnętrza z ekspozycjami oraz wydłużane trasy zwiedzania);

- wyposażenie zespołu w urządzenia i sieci infrastruktury technicznej oraz w usługi dla turystów i użytkowników spełniające współczesne standardy (zapewnienie niezbędnych parametrów zaopatrzenia w wodę i energię oraz odprowadzenia ścieków do sieci miejskich przy różnicach wysokości i górskiej rzeźbie terenu wymaga specjalnych rozwiązań⁴; przygotowana jest dokumentacja projektowa bazy noclegowej i gastronomicznej na donżonie twierdzy);

- zapewnienie bezpieczeństwa turystom i użytkownikom (co w górskiej twierdzy wymaga nieporównywalnie większych, niż w innych obiektach zabytkowych, nakładów pracy i środków);

- umożliwienie publicznego dojazdu do zabytkowego zespołu (opracowana jest dokumentacja projektowa kolejki gondolowej łączącej miasteczko Srebrna Góra z twierdzą).

Realizacja tych zadań jest warunkiem zwiększenia liczby odwiedzających turystów, co znacząco powiększy oddziaływanie edukacyjno-promocyjne pomnika historii, ale też dochody własne – reinwestowane w utrzymanie obiektu.

Stałe prowadzenie i zintegrowanie różnych obszarów działań w monumentalnym zespole zabytkowym wymaga odrębnej jednostki zarządzającej. Jej umocowana prawnie formuła powinna być dostosowana do lokalnych uwarunkowań wynikających ze specyfiki obiektu, potencjału finansowego właściciela i możliwości wykorzystania różnych środków zewnętrznych. Dla Twierdzy Srebrna Góra rozważane były różne warianty: komórki zarządzającej w strukturach urzędu gminy (w praktyce, przy licznych zadaniach własnych gminy, wariant ten nie zdaje egzaminu), samorządowej instytucji kultury, fundacji, jednostki zarządzającej parkiem kulturowym (twierdza położona jest w granicach pierwszego w Polsce parku kulturowego) oraz spółki gospodarczej.

Twierdza leży na terenie rolniczej Gminy Stoszowice o rocznym budżecie wynoszącym ok. 25 mln. zł. Przy takim budżecie gmina ma daleko ograniczone możliwości finansowania inwestycji i wkładów własnych do programów dotowanych ze źródeł zewnętrznych. Kondycja finansowa samorządu i utrudniona dostępność obiektu stanowiąca barierę w zwiększaniu ruchu turystycznego, a tym samym dochodów własnych, zadecydowały o wyborze gminnej spółki z o.o. jako optymalnej formuły jednostki zarządzającej.

Spółka generuje dochody z obsługi ruchu turystycznego i reinwestuje je w całości w utrzymanie i rozwój obiektu. Uzyskiwane dochody nie pozwalają na zatrudnienie, odpowiadających potrzebom, wykwalifikowanych pracowników. Obiektem zarządza jedynie dwuosobowy zespół merytoryczny z pomocą pracowników technicznych i siedmiu przewodników turystycznych (łącznie, w sezonie letnim - 11 osób)⁵.

Zadania etapowe w zakresie remontów konserwatorskich i zagospodarowania twierdzy są zdefiniowane, ale ich zakres i terminy realizacji nie są określone, co wiąże się z trudnym

⁴ Między innymi: przyłącze wodociągowe o długości 1 300 m, energetyczne – 1 400 m ze stacją transformatorową.

⁵ W gdańskim zespole pofortecznym „Hevelianum”, który nie ma statusu pomnika historii i zarządzany jest przez gminną instytucję kultury zatrudnionych jest 38 osób - trudno jednak porównywać bogaty Gdańsk z małą gminą rolniczą.

do przewidzenia pozyskaniem środków zewnętrznych i brakiem czytelnych reguł polityki konserwatorskiej wobec pomników historii. Opóźnienia w zabezpieczeniu budowli przed postępującą destrukcją w oczywisty sposób wpływają na stale zwiększający się zakres interwencji konserwatorskich i likwidacji stanów awaryjnych.

Krótkie terminy realizacji prac remontowych (od przyznania dotacji do jej rozliczenia), przeciągające się w czasie procedury zamówień publicznych i coraz trudniejsze pozyskanie wyspecjalizowanych w remontach konserwatorskich firm, skrócony w warunkach górskiego klimatu sezon budowlany powodują poważne komplikacje w wykorzystaniu dotacji.

Organem opiniodawczo-doradczym przy Wójcie Gminy jest społeczna rada naukowo-konserwatorska złożona ze specjalistów - członków Komisji Architektury Militarnej Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS. Do zakresu działania rady należy opiniowanie strategii, planów i działań, a w tym m.in.:

- dokumentacji remontowych, konserwatorskich, budowlanych, programów funkcjonalno-użytkowych, wniosków aplikacyjnych o zewnętrzne dotacje;

- projektów, programów i zadań z zakresu popularyzacji i edukacji dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego;

- zmian władania nieruchomościami gminnymi na terenie parku i zmian sposobu ich użytkowania.

Współpraca zarządu twierdzy ze służbami konserwatorskimi układa się bardzo dobrze.

Reasumując - Zarząd Pomnika Historii Srebrna Góra realizuje powiązane ze sobą, następujące zadania ciągle:

- **gromadzenie dokumentacji** historycznej - ikonograficznej, inwentaryzacyjnej, projektowej itp. (kwerendy w archiwach polskich i zagranicznych);

- **monitorowanie** stanu technicznego budowli;

- **konserwacja profilaktyczna** (konserwacja zabytkowej tkanki, infrastruktury technicznej, wyposażenia, małej architektury służącej bezpieczeństwu turystów itp.);

- **programowanie zadań konserwatorsko-remontowych i modernizacyjno-adaptacyjnych;**

- **pozyskiwanie środków finansowych** z działalności własnej (obsługa ruchu turystycznego, organizowanie imprez kulturalno-rekreacyjnych) oraz ze źródeł zewnętrznych (programy unijne, udział w konkursach na dofinansowania prac przy zabytkach); sporządzanie i finansowanie z własnych środków dokumentacji aplikacyjnych o dotacje zewnętrzne (bez gwarancji ich uzyskania);

- **sporządzanie dokumentacji** niezbędnej dla robót konserwatorskich, modernizacyjnych i adaptacyjnych (inwentaryzacji przed i powykonawczych, dokumentacji ofertowo-przetargowej - zamówienia publiczne, dokumentacji projektowej - od koncepcji po projekty wykonawcze);

- **programowanie i sporządzanie dokumentacji projektowej** zadań inwestycyjnych związanych ze zwiększeniem zewnętrznej dostępności twierdzy (budowa kolejki gondolowej łączącej miasteczko Srebrna Góra z twierdzą oraz urządzeń i sieci infrastruktury technicznej; modernizacja dróg do

twierdzy);

- **realizacja i obsługa zadań inwestycyjnych** (uzgodnienia konserwatorskie i branżowe, procedury ofertowe, zamówienia publiczne; zapewnienie nadzoru konserwatorskiego; obsługa finansowa itp.);
- **organizacja i obsługa ruchu turystycznego**, stałe **zwiększanie atrakcyjności** programów edukacyjnych, form eksponowania wartości zabytkowych i usług turystycznych;
- **organizacja wydarzeń kulturalnych i imprez rekreacyjnych** adresowanych do turystów;
- **działalność naukowo-edukacyjna i popularyzatorska** (upowszechnianie wartości zabytkowych, krajobrazowych i użytkowych obiektu, promocja pomnika historii w kraju i za granicą, informacja turystyczna i wydawnicza);
- **zapewnianie bezpieczeństwa** użytkownikom obiektu;
- **współdziałanie z interesariuszami** (służbą konserwatorską, władzami gminy i podmiotami gospodarczymi, organizacjami pozarządowymi);
- **działalność na rzecz lokalnych społeczności** i ich utożsamiania się z obiektem (organizacja wydarzeń kulturalno-rekreacyjnych dla społeczności lokalnych);
- **współpraca z ośrodkami naukowymi** i uczelniami, organizacja i udział w ogólnopolskich konferencjach naukowych;
- **zapewnienie wykwalifikowanej kadry zarządzającej, technicznej** i obsługi ruchu turystycznego (szkolenie kadr i przewodników).

Wnioski

Sposób zarządzania zasobami dziedzictwa architektonicznego determinowany jest systemem ustrojowo-prawnym, przygotowaniem kadr zarządzających i ich kreatywnością, uwarunkowaniami lokalnymi oraz dostępnymi środkami finansowymi.

Efektywne zarządzanie pomnikiem historii jest obecnie znacznie utrudnione. Przy większych inwestycjach remontowo-konserwatorskich brak jest pewności uzyskania dotacji zewnętrznych w następnych latach budżetowych, a w efekcie – nie ma możliwości strategicznego planowania, kontynuacji i płynnej realizacji zadań.

Opracowanie planów zarządzania, zabezpieczenie obiektów, utrzymanie w dobrym stanie i zapewnienie funkcji edukacyjnych wymaga, w zależności od stanu i specyfiki obiektu, wieloetapowych programów wspomagania merytorycznego i finansowego.

Z doświadczeń srebrnogórskich wynika (szczególnie w zespołach o dużej skali przestrzennej) potrzeba kompleksowego planu integrującego działania ochronne i zagospodarowanie obiektu. Złożoność problemów związanych z inwestycjami konserwatorsko-remontowymi, modernizacją i adaptacją zabytkowych struktur, ale też z uwarunkowaniami i wymogami pozakonserwatorskimi przesądza o tym, że plan taki, uwzględniający specyficzne cechy zabytkowej struktury jest

niezbędny⁶.

Potwierdzają to zalecenia Konwencji Światowego Dziedzictwa i Wytycznych Roboczych UNESCO obligujące do opracowania planu zarządzania dla dobra wpisywanego na Listę Światowego Dziedzictwa. Zawartości modelowej tego dokumentu poświęcił wiele uwagi w publikacjach prof. Bogusław Szmygin. Czytamy w nich m.in.: „*plan zarządzania przedstawia całościową wizję założeń, priorytetów, celów, metod i instrumentów służących ochronie i zarządzaniu danym dobrem; powinien mieć charakter kompleksowy i uwzględniać wszystkie zasadnicze czynniki, które oddziałują na dobro oraz obejmować wszelkie działania, które zarządca dobra powinien podejmować, aby zapewnić mu odpowiednią ochronę i zarządzanie. Plan zarządzania z zasady jest sporządzany dla konkretnego dobra (zespołu dóbr). Musi zatem mieć charakter indywidualny i obejmować dane stanowiące o specyfice dobra, m.in. charakterystykę jego cech i wartości oraz czynników oddziałujących na to dobro.*”⁷

Plany zarządzania powinny być uzupełniane przez plany zadaniowe – dokumenty robocze przedstawiające konkretne, okresowe zadania realizujące priorytety i cele określone w planie zarządzania. Mogą one dotyczyć problemów technicznych, finansowych, edukacyjnych, popularyzatorskich, turystycznych czy kulturalno-rekreacyjnych. Zapisy w tych dokumentach gwarantować powinny zachowanie historycznej integralności zabytkowego zespołu.

Plan zarządzania wyposażony w zadaniowe plany działania może stanowić istotny element systemowej ochrony pomnika historii jako:

- jeden z warunków nadania i posiadania statusu pomnika historii;
- podstawa decyzji o finansowaniu pomnika historii ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego i programów zewnętrznych oraz o przyznaniu kilkuletniej promesy dotacji - jeśli plany zadaniowe uzasadniają taką potrzebę. O wysokości i etapowaniu dotacji decydować powinny zawarte w planie informacje o skali, rodzaju i złożoności niezbędnych działań oraz niezwiązanych bezpośrednio z konserwacją uwarunkowaniach i barierach, których pokonanie wymaga również nakładów finansowych;

Treści planów i ich realizacja powinny być opiniowane i monitorowane przez Wojewódzkie Urzędy Ochrony Zabytków.

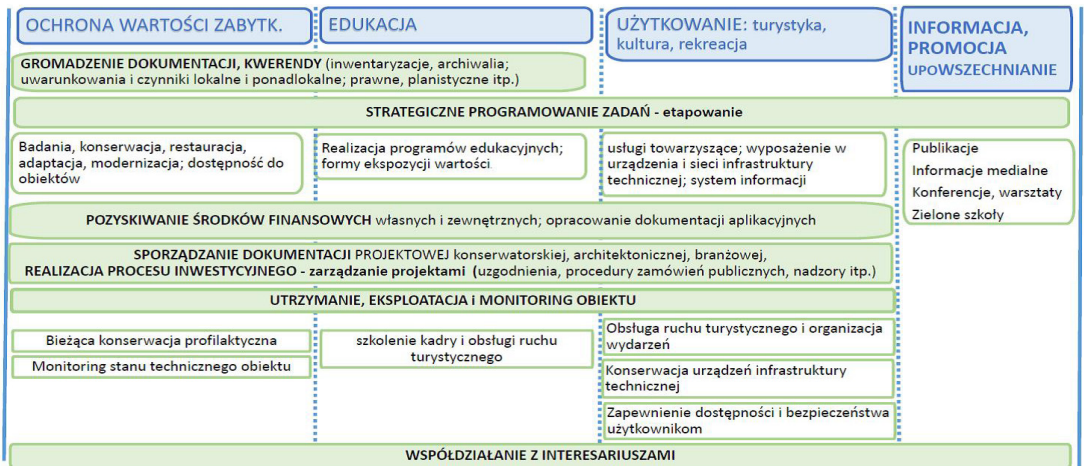
⁶ W końcu lat 90.XX. w. ówczesny Generalny Konserwator Zabytków zainicjował ogólnopolskie, finansowane ze środków Ministerstwa Kultury i Sztuki programy ochrony i konserwacji wybranych kategorii zabytków. Programy te realizowane były przez konserwatorów i przedstawicieli ośrodków naukowych z całego kraju, specjalizujących się w ochronie danej grupy zabytków. Jednym z głównych celów programów było opracowanie metod (standardów) ochrony wyodrębniających się swoją specyfiką zabytków. Np. istotną propozycją programu „Ochrona i konserwacja architektury obronnej” była potrzeba sporządzania – dla całego zespołu zabytkowego - spójnego programu ochrony i zagospodarowania zachowującego integralność zespołu, ujmującego strategię działań konserwatorsko-remontowych i powiązane z konserwacją etapy zagospodarowania, w oparciu o oceny stanu technicznego, wartości zabytkowych i możliwości adaptacyjno-modernizacyjnych (dziś wracamy do opracowania standardów nie uwzględniając często bogatego dorobku lat minionych).

⁷ Szmygin B.; *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*; 2018, Warszawa -Lublin; PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska; ss. 211 - 212.

Specyfika cech poszczególnych pomników historii i uwarunkowań ochrony sprawia, że trudno byłoby ustalić standardowy model zarządzania pomnikami. Można jednak określić wiodące obszary zadaniowe⁸:

- planowanie i programowanie strategiczne;
- gromadzenie i sporządzanie niezbędnych dokumentacji;
- pozyskiwanie środków finansowych;
- bieżące utrzymanie stanu technicznego obiektu;
- realizacja i obsługa zadań inwestycyjnych;
- obsługa programu użytkowego;
- działalność naukowa, edukacyjna i popularyzatorska;
- działalność na rzecz lokalnych społeczności;
- współpraca z samorządami, organizacjami pozarządowymi, podmiotami prowadzącymi działalność związaną z ochroną dziedzictwa i turystyką kulturową ze służbami konserwatorskimi i instytucjami naukowymi.

Zintegrowany zapis obszarów zadaniowych przedstawia tabela 1.

Tab. 1 Cele i rodzaje zadań w zintegrowanym procesie zarządzania

Jednostką zarządzającą pomnikiem historii powinien być wyodrębniony podmiot prowadzący działalność gospodarczą i dysponujący własnym budżetem (w przypadku obiektów pozasakralnych - spółka gospodarcza, spółka gospodarcza non-profit, gminna instytucja kultury). Rozwiązania, w których zabytkowy zespół jest jednym z kilku organizmów (całości organizacyjnych powołanych do zupełnie różnych celów) zarządzanych przez jedną jednostkę organizacyjną z reguły nie przynoszą właściwych efektów. Strategiczne decyzje w zakresie ochrony zabytków nie są podejmowane przez specjalistów w tej dziedzinie. Środki finansowe

⁸ Obszary zadaniowe sformułowane na podstawie wieloletniej współpracy autora z samorządami lokalnymi, gospodarzami i zarządcami zespołów zabytkowych.

generowane przez turystykę i edukację kulturową zasilają zadania nie związane z ochroną obiektów⁹.

Umiejętność zarządzania zabytkowym zasobem jest, obok wiedzy konserwatorskiej, warunkiem niezbędnym skutecznej ochrony pomników historii. Problematyka zarządzania powinna być przedmiotem merytorycznej wymiany doświadczeń oraz współpracy zarządców pomników ze służbami konserwatorskimi, Narodowym Instytutem Dziedzictwa i ośrodkami naukowymi w Polsce. Zgodnie z polskimi regulacjami ustawowymi opieka nad zabytkami jest domeną ich właścicieli. Ochrona, rozumiana jako zapewnienie warunków dla zachowania dziedzictwa, leży w kompetencjach krajowych, regionalnych i lokalnych organów władz państwowych i samorządowych. Pomocą merytoryczną i finansową państwa dla pomników historii, jako najcenniejszej i wzorcowej pod względem opieki i zarządzania grupy zabytków, należy objąć wyodrębnionym, rządowym programem ochrony dziedzictwa.

⁹ Taki złożony model funkcjonuje na przykład w Kłodzku, gdzie spółka komunalna zarządza twierdzą, komunalnymi zasobami mieszkaniowymi, ośrodkiem rekreacji i sportu i dwoma basenami. Giżyckie Centrum Kultury zarządza miejskim domem kultury, kinem i Twierdzą Boyen.

Bibliografia

- Ashworth G., 2015. *Planowanie dziedzictwa*. Kraków. Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Kępczyńska-Walczak A., 2014. *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym w społeczeństwie opartym na wiedzy*. Łódź. Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.
- Podruczny G., T. Przerwa, 2010. *Twierdza Srebrna Góra*. Bellona.
- Szmygin B., 2018. *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*. Warszawa -Lublin. PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska.
- Tarnowska M., 2009. *Organizacyjne uwarunkowania sprawności wdrażania systemu kompleksowego zarządzania jakością w przedsiębiorstwach przemysłowych*. Poznań. Praca doktorska obroniona na Wydziale Zarządzania Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu pod kier. dr hab. Kazimierza Krzakiewicza, prof. UEP.

PRZEMYŚL. MIASTO TWIERDZA ORAZ TWIERDZA PRZEMYŚL. RAZEM CZY OSOBNO NA DRODZE DO POMNIKA HISTORII

NESTOROW Rafał¹

¹ dr Rafał Nestorow, Instytut Sztuki PAN w Warszawie
<https://orcid.org/0000-0002-8626-2356>

ABSTRAKT: W artykule poruszone zostały zagadnienia dotyczące wyboru i trudnej selekcji obiektów zabytkowych z terenu miasta Przemyśla, jakie zostały wybrane do wpisu na listę pomników historii. Z uwagi na czynniki geograficzno-historyczne zdecydowano się główny akcent położyć na wartość militarną miasta. We wniosku na listę pomników historii, oprócz starego miasta w obrębie pozostałości murów miejskich, wpisano także inkastelowane klasztory karmelitów, reformatów i benedyktynek na Zasaniu, których umocnienia wspierały obronność miasta. Wybrano również znajdujące się na terenie miasta obiekty zaplecza koszarowego Twierdzy. Wszystkie te elementy złożyły się na bardzo rozległy, rozlokowany „wyspowo” na terenie miasta i gmin sąsiednich obszar o zróżnicowanym stopniu zachowania substancji zabytkowej. W tekście poruszono problem rozległości wpisu na listę pomników historii, wartości krajobrazowe i historyczno-artystyczne miasta, zagadnienia ochrony i podniesienia wartości turystycznej, a także postawiono pytanie o dalsze perspektywy rozwoju miasta i Twierdzy.

SŁOWA KLUCZE: Przemyśl, Twierdza Przemyśl, fortyfikacje

Na rocznicę stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości, w wyniku starań Prezydenta Miasta Przemyśla i Przewodniczącego Zarządu Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl, przy wsparciu wójtów gmin fortecznych i Starosty Przemyskiego, Miasto Przemyśl i Twierdza Przemyśl zostały uznane za Pomnik Historii. To nobilitujące wyróżnienie zapoczątkuje nowy etap w dziejach historii grodu nad Sanem i Twierdzy Przemyśl. Przede wszystkim zaś otwiera nowe perspektywy dalszego rozwoju Przemyśla jako miasta turystycznego, o olbrzymim potencjale i wybitnych walorach krajobrazowych¹. Dość wspomnieć, że ponad tysiąc lat historii znalazło swoje przełożenie w danych statystycznych. Przemyśl ma największą w Polsce

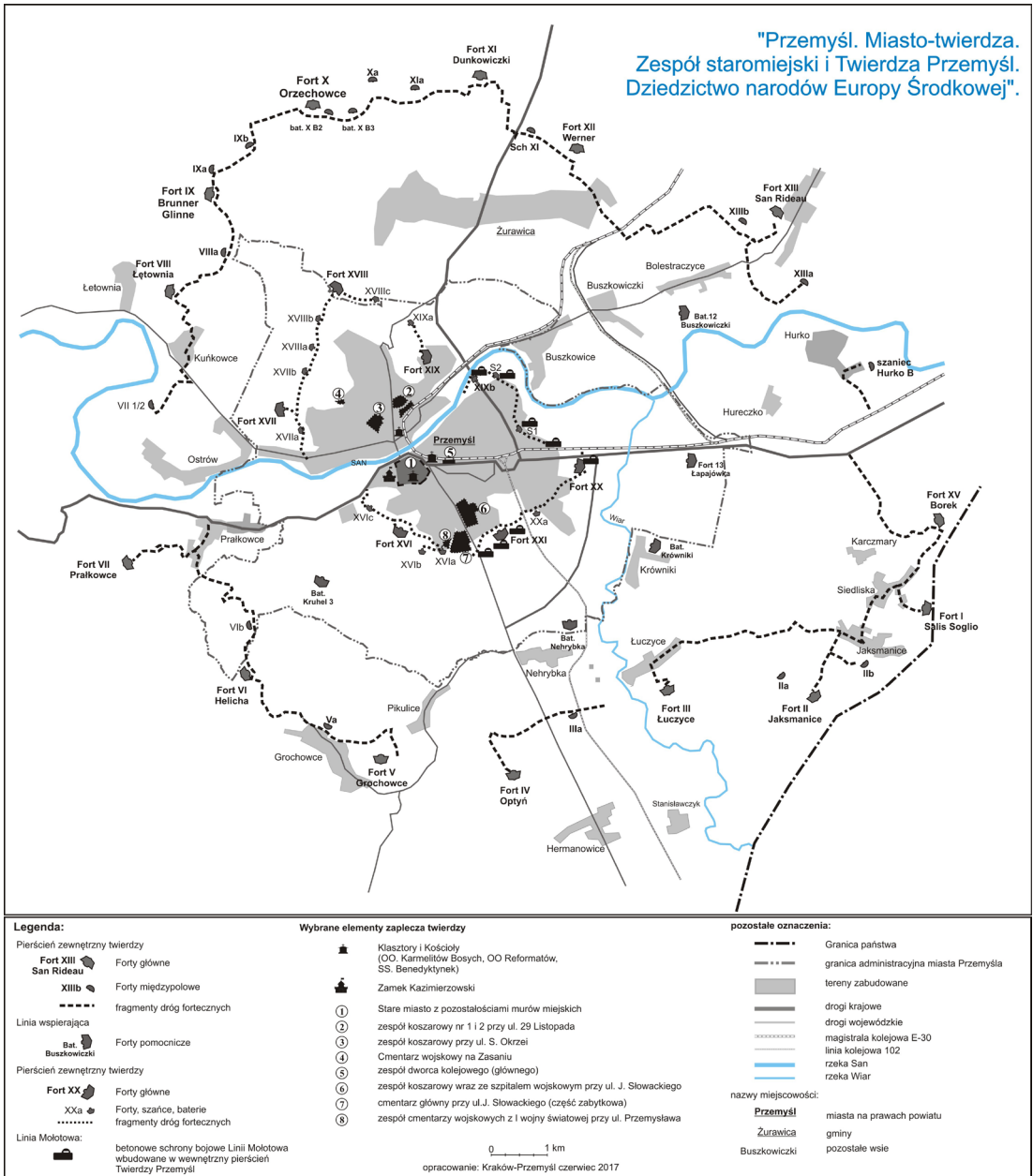
¹ Piekarczyk T., *Panorama Przemyśla*, „Renowacje i Zabytki”, 2014, nr 2 (50), s. 36-43.

ilość zabytków w przeliczeniu na jednego mieszkańca i jednostkę powierzchni². Z uwagi na powyższe czynniki władze miasta w osobie Pana Prezydenta Roberta Chomy, przy wsparciu Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Ochrony Zabytków w Przemyślu Pani Beaty Kot, podjęły starania o przygotowanie dokumentacji umożliwiającej podjęcie starań o wpisanie Przemyśla na listę pomników historii. Gdy na początku 2017 roku ówczesny Prezydent Miasta zwrócił się do mnie z propozycją przygotowania wniosku, podstawowym problemem jaki się pojawił był jego zakres. Oczywiście ówczesnym włodarzom miasta zależało, by ująć we wniosku jak największy obszar, drugim warunkiem było uwzględnienie Twierdzy Przemyśl. Tak postawione wymagania wydawały się niemożliwe do zrealizowania, przede wszystkim z uwagi na rozległość terytorialną, problem w wytyczeniu granic i brak merytorycznego uzasadnienia. Konieczne okazało się takie sformułowanie wniosku umożliwiające ujęcie miasta i Twierdzy, jako dwóch oddzielnych, ale zespolonych ze sobą elementów. Z uwagi na czynniki historyczno-geograficzne elementem spajającym obydwie zespoły była wartość militarna miasta. Biorąc pod uwagę również wielokulturowy charakter miasta sformułowano ostateczny temat wpisu, który uwzględniając jego specyfikę pozwalał na określenie elementów wpisu i wyznaczenie jego granic składających się na spójną całość. Ostatecznie temat wpisu brzmiał: *Przemyśl. Miasto-twierdza. Zespół staromiejski i Twierdza Przemyśl. Dziedzictwo narodów Europy Środkowej* (tabl.1).

Podstawą wpisu stała się staromiejska część miasta w obrębie pozostałości nowożytnych murów miejskich wraz ze wzgórzem zamkowym (fot.1) i zamkiem tzw. Kazimierzowskim oraz inkastelowanymi, nowożytnymi zespołami kościelno-klasztornymi, których obwarowania odgrywały ważną rolę wzmacniającą obronność miasta (fot.2). W pierwszej kolejności wymienić należy zespół kościoła i klasztoru karmelitów bosych, z najlepiej zachowanymi fragmentami murów obronnych, wpisanych w system nowożytnych umocnień miejskich, następnie usytuowany tuż za dawnymi murami miejskimi przy dawnej Bramie Lwowskiej zespół kościoła i klasztoru reformatów oraz położony na Zasaniu zespół kościoła i klasztoru benedyktynek, broniący dostępu do przeprawy na Sanie. W ramach wpisu uwzględniono również pochodzący z pocz. w. XX zespół kościoła i klasztoru karmelitanek położony w granicach przebiegu ziemnych umocnień miasta, których czytelne fragmenty zachowały się na terenie klasztornym³.

² Kot B., *I etap projektu pn. „Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej”, ścieżką do nobilitacji zabytku jako pomnika historii RP*, [w:] *Dawne fortyfikacje dla turystyki, rekreacji i kultury*, red. L. Narębski, Toruń 2018, s. 73.

³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. nac. M. Kałamajska-Saeed. *Seria nowa, Miasto Przemyśl*, cz. 1: *Zespoły sakralne*, red. J. Sito, oprac. P. Krasny, J. Sito, Warszawa 2004; J. Polaczek, *Zamek zwany kazimierzowskim w Przemyślu*, Przemyśl 2014; Frazik J.T., *Mury obronne Przemyśla w XVI i XVII wieku*, [w:] *Tenże, Sztuka Przemyśla i Ziemi Przemyśkiej*, red. M. Dłutek, J. Kowalczyk, Przemyśl-Warszawa 2004, s. 19-30; Kot B., *Mury miejskie Przemyśla*, „Renowacje i Zabytki”, 2014, nr 2 (50), s. 78-81.

Ryc. 1 „Przemysł –miasto twierdza. Zespół staromiejski i Twierdza Przemysł. Dziedzictwo narodów Europy Środkowej”. Schematyczny plan z znaczeniem elementów zabytkowych wchodzących w zakres wpisu na listę pomników historii, oprac. R. Nestorow, rys. J. Ochalski

Fot. 1 Zamek w Przemysłu, widok z lotu ptaka od pn.-zach. Poniżej wzgórze, patrząc od lewej najważniejsze świątynie: katedra rzymskokatolicka z wieżą-dzwonnica, kościół franciszkanów, kościół jezuitów (obecnie katedra greckokatolicka), kościół karmelitów oraz kościół karmelitanek. Fot. ze zbiorów Urzędu Miejskiego w Przemysłu

Fot. 2 Przemysł - część staromiejska, widok od pn. z lotu ptaka ukazujący tarasowy układ zabudowy. Fot. ze zbiorów Urzędu Miejskiego w Przemysłu

Najwięcej pytań i wątpliwości dotyczyło Twierdzy Przemyśl (1854-1914)⁴. Związane było to ze stanem zachowania obiektów pofortecznych, a przede wszystkim z obszarem, rozległością terytorialną i rozdrobnieniem poszczególnych mniejszych i większych dzieł fortecznych (fot. 3).

Fot. 3 Fort XV „Borek”, widok z lotu ptaka. Stan po przeprowadzonych pracach rewitalizacyjnych. Fot. ze zbiorów Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl

Pozostawała również otwarta kwestia ogromnej liczby obiektów zlokalizowanych na terenie miasta, w przeważającej części, usytuowanych poza obrębem staromiejskim, a składających się na zaplecze twierdzy. Pomijając mniej istotne pod względem wartości artystycznych budynki techniczne (baraki, składy itp.), pozostawała znaczna liczba obiektów koszarowych, czy zajmowanych przez dowództwo poszczególnych formacji wojskowych, siedziba komendanta, szpitala garnizonowego, siedziby instytucji wojskowych, kasyno oficerskie, a ponadto całe zaplecze techniczne w postaci dworca kolejowego, akweduktu, zakładów produkcyjnych itp. Ponadto na terenie miasta zachował się unikatowy zespół cmentarzy wojskowych z okresu I wojny światowej przy ul. Przemyśława, cmentarz wojenny na Zasaniu przy ul. B. Śmiałego czy posiadający niezwykle walory krajobrazowe, położony na stokach Zniesienia cmentarz główny, z licznymi nagrobkami mieszkańców Twierdzy, wykonanymi przez najlepsze lokalne pracownice kamieniarskie, a także liczne zakłady ze Lwowa czy Krakowa⁵. Zdając sobie sprawę z powyższych trudności zdecydowano, że pomimo rozległości obszaru pierścieniowej Twierdzy Przemyśl nie można uwzględniać jej wybiórczo, ograniczając się jedynie do kilkunastu wybranych obiektów czy elementów składowych, np. wewnętrznego pierścienia tylko należy potraktować ją jako nierozzerwalną całość (z oczywistym pominięciem niewielkiego fragmentu Twierdzy

⁴ Idzikowski T., *Twierdza Przemyśl. Powstanie-Rozwój-Technologie*, Krosno 2014.

⁵ Zajac I., *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej*, Przemyśl 2001; Taż, *Aleje pamięci. przemyskie cmentarze*, Przemyśl 2004.

znajdującego się obecnie na terytorium Ukrainy). Zespół zabytkowy dawnej Twierdzy Przemyśl jest usytuowany w czytelnym krajobrazie warownym, jako zespół fortów połączonych układem dróg, z grupami zieleni maskującej, w odpowiednio kształtowanej zabudowie i zespołach leśnych, z wielkimi zespołami koszarowymi i magazynowymi położonymi na terenie miasta Przemyśla. O unikatowości Twierdzy Przemyśl spośród innych twierdz europejskich, decyduje przede wszystkim czytelny krajobraz warowny, rozumiany też jako krajobraz wielkiego pola bitwy. Świadectwem krwawych bitew z okresu walk o Twierdź Przemyśl są zachowane na terenie miasta cmentarze wojenne. Przyjęto również, że nie można pozbawić Twierdzy jej zaplecza w postaci budynków zlokalizowanych na terenie miasta. W tym przypadku z uwagi na ich ilość, zróżnicowany stopień zachowania substancji zabytkowej oraz lokalizację w obecnych granicach miasta, zdecydowano się dokonać wyboru, kierując się przede wszystkim stanem zachowania, autentycznością substancji zabytkowej i wartością artystyczną. Z wielu zachowanych budynków zaplecza Twierdzy Przemyśl zdecydowano się uwzględnić przede wszystkim najlepiej zachowane zespoły koszarowe (powstałe w latach 1880-85; zmodernizowane w latach 1895-1914) z uwagi na ich walory urbanistyczne i krajobrazowe: zespół koszarowy przy ul. J. Słowackiego 89 (Zespół koszarowy nr IV „Baraken-Lager No. 4”), zespół szpitala załogowego przy ul. Słowackiego, zespół koszarowy nr 1 i 2 przy ul. 29 Listopada (zespół koszar 45 Pułku Piechoty), zespół koszarowy przy ul. S. Okrzei (zespół koszar 10 Batalionu Pionierów), a ponadto zespół dworca kolejowego (fot. 4), którego powstanie (1859-1860) i gruntowana rozbudowa (1895) były związane z budową Twierdzy i rozwojem urbanistycznym miasta⁶. Dopełnieniem przyjętej we wniosku narracji, według której czynnikiem determinującym dla historii i urbanistycznego rozwoju miasta od momentu jego założenia były kwestie obronności, było uwzględnienie również fragmentu umocnień tzw. Linii Mołotowa, w postaci betonowych schronów bojowych (BSB) wbudowanych wtórnie w latach 1940-41 w fortyfikacje wewnętrznego pierścienia Twierdzy.

Wybrane elementy złożyły się na bardzo rozległy, rozlokowany „wyspowo” na terenie miasta i gmin sąsiednich, obszar o zróżnicowanym stopniu zachowania substancji zabytkowej (tabl.1). W efekcie czego w trakcie przygotowywania wniosku pojawiało się wiele problemów, począwszy od konieczności uzupełnienia wpisów do rejestru zabytków nieuwzględnionych fragmentów Twierdzy, weryfikacji przebiegu niezachowanych części obwarowań miejskich, czy uregulowaniu granic wpisów elementów Twierdzy i jej zaplecza. Nie mniej trudności nastąpiło przygotowanie ponad stu załączników graficznych, nie wspominając już o kwestiach historycznych tak zróżnicowanego i rozległego zespołu, którego złożona problematyka była trudną do okiełznania sztywnymi ramami wniosku.

⁶ Jurjewicz H., *Przemyśl-dworzec kolejowy. Prace remontowo konserwatorskie 2009-2011*, „Renowacje i Zabytki”, 2014, nr 2 (50), s. 101-107.

Fot. 4 Dworzec główny w Przemyślu. Widok z lotu ptaka od pd.-wsch.
Fot. ze zbiorów Urzędu Miejskiego w Przemyślu

Opracowanie tak szeroko zakrojonego wniosku, obejmującego rozległy teren Twierdzy Przemyśl zlokalizowany na obszarze dziewięciu gmin powiatu przemyskiego, nie byłoby możliwe, gdyby nie powołany w r. 2008 Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl zrzeszający dziewięć gmin powiatu przemyskiego⁷. Powołanie Związku umożliwiło realizację unikatowego w skali kraju projektu zagospodarowania części Twierdzy Przemyśl. W latach 2007-2013 zrealizowano I etap projektu *Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej*. Koszt projektu wyniósł 22 071 887,89 zł, w tym wysokość kosztów kwalifikowanych 20 761 471,39 zł. W projekcie wykonano prace na 24 obiektach dziedzictwa kulturowego. Na podstawie prognoz przewidziano, że rocznie odwiedzi obiekty ponad 14 tys. turystów. W wyniku projektu udostępniono około 20% Twierdzy Przemyśl. Działania te zostały docenione w r. 2016 w ramach konkursu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Generalnego Konserwatora Zabytków – Zabytek Zadbany, i przyznano Związkowi Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl wyróżnienie w kategorii rewaloryzacji przestrzeni kulturowej i krajobrazu⁸.

Zrealizowany projekt udostępnienia części zespołu Twierdzy Przemyśl był pierwszym krokiem do nobilitacji zabytku jako pomnika historii. Kolejnym może być wpis na Listę UNESCO w ramach wpisu transgranicznego fortyfikacji austrowęgierskich. Idea ta pojawiła się już w 2003 r. podczas Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków w Krakowie, powrócono do niego ponownie w 2010 r. na posiedzeniu Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa w Warszawie.

⁷ <http://www.fortytwierdzyprzemysl.pl>.

⁸ <http://www.fortytwierdzyprzemysl.pl/index.php/projekty/196-zagospodarowanie-zespołu-zabytkowego-twierdzy-przemysl-w-celu-udostępnienia-dla-turystyki-kulturowej-etap-i>.

W 2017 roku w Krakowie doszło do spotkania Prezydentów Krakowa i Przemysła oraz Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków Małopolskiego i Podkarpackiego. Inicjatywa została przedstawiona i zyskała akceptację na spotkaniu przewodniczących parlamentów państw Grupy Wyszehradzkiej w Przemyślu w ubiegłym roku⁹. Potencjalny wpis stwarza ogromną szansę dla rozwoju turystyki nie tylko na obszarze Twierdzy, ale i miasta Przemysła. Jak słusznie zauważyła Beta Kot, Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków: „Twierdza jest określana fenomenem w skali kraju, a nawet Europy Środkowej, ponieważ spełnia warunki tzw. „wartości wyjątkowej i uniwersalnej”. „Wyjątkowej”, ponieważ nigdzie w Polsce nie ma tak dużego zespołu urbanistyczno-obronnego, będącego jednocześnie odzwierciedleniem osiągnięć technicznych epoki oraz polem bitwy o znaczeniu strategicznym dla historii Europy. „Uniwersalnej” gdyż jest świadectwem nie tylko historii regionu, lecz również Europy i świata”¹⁰. Ponadto z uwagi na dobrze zachowany „krajobraz warowny” Twierdzy Przemysł, spełnia przyjęty w systemie światowego dziedzictwa warunek zespolonej ochrony dóbr kultury i natury¹¹. Co istotne, fortyfikacje Twierdzy Przemysł znajdujące się w przeważającej większości na terytorium Polski, z niewielkim fragmentem leżącym na Ukrainie, nie powinny być traktowane jednostkowo lecz jako ważny element fortyfikacji austriackiej i austro-węgierskiej stanowiących ważny element dziedzictwa krajów Europy Środkowej, Południowej i Wschodniej (Włochy, Austria, Czechy, Polska, Słowacja, Węgry, Ukraina, Rumunia, Serbia, Czarnogóra, Bośnia, Chorwacja i Słowenia). Fortyfikacja austro-węgierska spełnia kryterium uniwersalności jako reprezentatywny przykład przeglądu większości szkół i odmian fortyfikacji europejskiej. Twierdze pierścieniowe prezentują wyjątkową koncepcję nowoczesnego obozu warownego, jako wyniku myśli inżynierskiej XIX stulecia, rozwiązań technicznych będących dorobkiem przedstawicieli wielu narodów europejskich. Zróżnicowany stan zachowania fortyfikacji austro-węgierskich ma charakter zapisu wydarzeń wojennych, jak było np. w Twierdzy Przemysł. Realizowane w Twierdzach Przemysł, Kraków, czy we Włoszech (Folgoria-Lavarone) i na Ukrainie (Twierdza Komarno) projekty mają na celu zachowanie i właściwą adaptację zabytków fortyfikacyjnych i ich udostępnienie dla europejskiego ruchu turystycznego.

Specyfika fortyfikacji wymaga wpisu wielu transgranicznych wpisów na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Ma to już swoje precedensy, np. we wpisie fortyfikacyjnych dzieł Vaubana czy transgranicznym wpisie weneckich dzieł obronnych z wieku XVI i XVII. Wpisanie fortyfikacji austro-węgierskich na Listę światowego dziedzictwa może być kontynuacją już rozpoczętej drogi¹². Fortyfikacje austro-węgierskie mogą być postrzegane jako transgraniczne i transnarodowe dziedzictwo zespolone, a z uwagi na lokalne zróżnicowanie, w tym stan zachowania, można zespolić je np. jako szlak dziedzictwa (Europejski szlak fortyfikacji austro-

⁹ <https://przemysl.pl/46346/twierdza-przemysl-na-liscie-unesco.html>.

¹⁰ Kot B., *op. cit.*, s. 82.

¹¹ Szmygin B., *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat*, „Ochrona Zabytków”, 2013, nr 4, s. 168-170; Tenże, *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO - charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa Lublin 2016, s. 49- 52, 115-134.

¹² Wielgus K., Śródulska-Wielgus J., *Wyjątkowe i uniwersalne wartości dawnych krajobrazów warownych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Oddział w Krakowie”, T. XLVI, 2018, s. 431-477.

węgierskich). Na tle europejskich twierdz pierścieniowych trzeba szczególnie podkreślić unikatowość zrealizowanego w latach 2013-2015 projektu zagospodarowania Twierdzy Przemyśl. Przyczyniło się to do podniesienia wartości zespołu, stanu jego zachowania, zrównoważonego rozwoju przez turystykę kulturową, a przede wszystkim podkreślenia wyjątkowej i uniwersalnej wartości krajobrazu XIX-wiecznych twierdz pierścieniowych, jako ważnego elementu światowego dziedzictwa.

W ramach artykułu nie sposób choćby skrótowo przedstawić złożonej problematyki historyczno-artystycznej składającej się na bogate dziedzictwo Przemyśla i Twierdzy Przemyśl. Można jedynie pokusić się o wskazanie w punktach na najważniejsze elementy składające się na materialne i niematerialne dziedzictwo Przemyśla i Twierdzy Przemyśl.

- Dziedzictwo kulturowe Przemyśla, to świadectwo potęgi, barwności i różnorodności kulturowej dawnej Rzeczypospolitej, czytelne w krajobrazie, zabytkach i zachowanym genius loci miasta.

- Miasto z dobrze zachowaną substancją zabytkową, której zharmonizowane nawarstwienia są świadectwem wielowiekowej, wielokulturowej i wielonarodowościowej ponad 1000-letniej historii.

- Unikatowy zespół rotundy i palatium na wzgórzu zamkowym z czasów wczesnopiastowskich i rodzące się na ziemiach ówczesnej Polski chrześcijaństwa.

- Zachowany, czytelny układ przestrzenny miasta z fragmentarycznie zachowanymi odcinkami murów miejskich, których przebieg jest widoczny w strukturze miejskiej zabudowy.

- Tarasowe położenie miasta ponad doliną Sanu wraz z zagęszczeniem historycznej zabudowy składają się na unikalną, malowniczą panoramę miasta, która w niemal niezmienionej formie przetrwała ponad 250 lat .

- Ukształtowanie miasta wraz z nagromadzeniem zabytków architektury sakralnej, przede wszystkim barokowych kościołów i zespołów kościelno-klasztornych sprawiły, że Przemyśl zyskał miano „małego Rzymu”.

- Strategiczne położenie Przemyśla przesądziło o przekształceniu miasta (1854-1914) w jedną z głównych twierdz na terenie cesarstwa, największą w Galicji, trzecią co do wielkości w Europie, jako jedyną trzykrotnie obleganą, wyróżniającą się najdłuższym oblężeniem w oderwaniu od stałego frontu (173 dni).

- Twierdza Przemyśl to spójny zespół pozostałości fortyfikacji z czasów I wojny światowej z zachowanymi budynkami zaplecza twierdzy (koszary, szpital wojskowy, stacje kolejowe itd.) oraz zespołem cmentarzy z I wojny światowej. Elementem wyróżniającym zespół Twierdzy Przemyśl na tle innych twierdz polskich czy europejskich jest zachowany w dobrym stanie zróżnicowany krajobraz warowny na obszarze zewnętrznego pierścienia umocnień.

- Z uwagi na strategiczne położenie Przemyśla, czynnikiem decydującym o rozwoju miasta była jego obronność, poczynając od wczesnośredniowiecznego grodu, następnie murowanego zamku, zespołu umocnień miejskich i inkastelowanych klasztorów, Twierdzy Przemyśl, a skończywszy na odcinku sowieckich bunkrów linii Mołotowa.

- Zabudowa miasta z przełomu XIX/XX w. o eklektyczno-secesyjnym charakterze harmonizuje z barokowymi fasadami kościołów i zespołów klasztornych i składa się na malowniczą całość.

- Unikatowe elementy wystroju świątyń, a przede wszystkim zespoły późnobarokowej snycerki rzeźby kręgu lwowskiego, jedne z największych i najważniejszych zespołów w granicach obecnej Polski.

- Na przełomie XIX i XX wieku miasto było prężnym ośrodkiem życia kulturalnego i społecznego Małopolski Wschodniej, zabytki tego okresu dokumentują przenikanie się kultur i bogactwo odniesień europejskich inspiracji.

- Lokalizacja miasta sprawiła, że Przemyśl odegrał znaczącą rolę w historii Polski, przede wszystkim w obydwu wojnach światowych. W wymiarze dziedzictwa materialnego i niematerialnego jest świadectwem polskich dróg do niepodległości oraz zagrożeń dotyczących nasz kraj.

Niewątpliwie nobilitacja Przemyśla i Twierdzy Przemyśl dwoma odrębnymi wpisami na listę pomników historii to nie tylko wyróżnienie, ale droga do promocji obydwu zespołów zabytkowych i szansa na ożywienie turystyki kulturowej w mieście i regionie. Na podniesienie walorów turystycznych miasta wpłyną prowadzone obecnie prace konserwatorskie, m.in. przy monumentalnej fasadzie kościoła franciszkanów, która stanowi wyraźny element w panoramie miasta (fot. 1, 2), a przede wszystkim prace przy udostępnieniu rotundy p.w. Św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej, która stanowić będzie ukoronowanie prac związanych z udostępnionymi już podziemiami katedry i eksponowaną tamże wystawą funeraliów¹³. Jeszcze bardziej spektakularnym przedsięwzięciem jest prowadzony projekt powiększenia podziemnej trasy turystycznej (udostępnionej w 2015 r.) pod Rynkiem¹⁴. Projekt, którego realizacja przypada na lata 2019-2021 realizowany jest przez gminę miejską Przemyśl przy współpracy Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Projekt jest finansowany w ramach *Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020, Oś priorytetowa VI Spójność Przestrzenna i Społeczna, Działanie 6.3 Rewitalizacja przestrzeni regionalnej*. Jego całkowita wartość to 13 052 469,76 zł, a dofinansowanie wyniesie 8 726 313,37 zł. W projekcie założono ukazanie w nowoczesny sposób miasta z przełomu XVI i XVII wieku, a więc jego największego rozkwitu. Dodatkową atrakcją ma być przejście XIX-wiecznym kolektorem sanitarnym i dobudowanym łącznikiem do oddziału Muzeum Narodowego w kamienicy Rynek 9/Serbańska 7¹⁵.

¹³ Stojak G., *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009-2015*, Rzeszów 2017; Drążkowska A., *XVIII-wieczna kultura funeralna. Wystawa w przemyskiej archikatedrze*, „Renowacje i Zabytki”, 2014, nr 2 (50), s. 65-67.

¹⁴ Stojak G., *Podziemny Przemyśl. Podziemna Trasa Turystyczna*, „Renowacje i Zabytki”, 2014, nr 2 (50), s. 82-83.

¹⁵ <https://przemysl.pl/52541/mamy-pieniadze-na-podziemna-trase-turystyczna.html>.

Można mieć nadzieję, że prowadzone prace nad uczytelnieniem i udostępnieniem kolejnych fortów Twierdzy również przyczynią się do zwiększenia ich waloru turystycznego¹⁶.

Wpis Przemyśla na listę pomników historii pobudził miejscowe władze do działania na rzecz ochrony i wykorzystania największego potencjału miasta jakim jest jego wielowiekowe dziedzictwo. W lutym bieżącego roku obecny Prezydent Miasta Pan Wojciech Bakun podpisał rozporządzenie, powołując zespół do prac nad utworzeniem w Przemyślu Parku Kulturowego, którego proponowany obszar terytorialny jest większy niż zakres wpisu Starego Miasta na listę pomników. Kolejnym krokiem nad utworzeniem parku kulturowego była konferencja zorganizowana 8 maja b.r. w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w ramach kampanii społecznej „Krajobraz mojego miasta” organizowanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa¹⁷.

Można mieć nadzieję, że wyróżnienia miasta i Twierdzy Przemyśl dwoma odrębnymi wpisami na listę pomników historii, wzmocni zarówno u mieszkańców jak i włodarzy poczucie dumy i odpowiedzialności za otaczające ich dziedzictwo, które powinno być najważniejszym elementem dla rozwoju i ożywienia całego regionu.

¹⁶ Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Twierdza Przemyśl. Warowny krajobraz turystyczny*, „Renowacje i Zabytki”, 2014, nr 2 (50), s. 114-123.

¹⁷ <https://przemysl.pl/53836/odbyla-sie-konferencja-w-ramach-kampanii-krajobraz-mojego-miasta.html>.

Bibliografia:

Drażkowska A., (2014). *XVIII-wieczna kultura funeralna. Wystawa w przemyskiej archikatedrze, „Renowacje i Zabytki”*, nr 2 (50), s. 65-67.

Frazik J.T., (2004). *Mury obronne Przemysła w XVI i XVII wieku*, [w:] red. M. Dłutek, J. Kowalczyk. *Sztuka Przemysła i Ziemi Przemyskiej*, Przemysł-Warszawa, s. 19-30.

Idzikowski T., (2014). *Twierdza Przemysł. Powstanie-Rozwój-Technologie*, Krosno.

Jurjewicz H., (2014). *Przemysł-dworzec kolejowy. Prace remontowo konserwatorskie 2009-2011. Renowacje i Zabytki*, nr 2 (50), s. 101-107.

Katalog zabytków sztuki w Polsce (2014). red. nacz. M. Kałamajska-Saeed. *Seria nowa, Miasto Przemysł*, cz. 1: *Zespoły sakralne*, red. J. Sito, oprac. P. Krasny, J. Sito, Warszawa.

Kot B., (2014). *Mury miejskie Przemysła, Renowacje i Zabytki*, nr 2 (50), s. 78-81.

Kot B., (2018). *I etap projektu pn. „Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemysł w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej”, ścieżką do nobilitacji zabytku jako pomnika historii RP*, [w:] *Dawne fortyfikacje dla turystyki, rekreacji i kultury*, red. L. Narębski, Toruń, s. 73-82.

Piekarz T., (2014). *Panorama Przemysła, Renowacje i Zabytki*, nr 2 (50), s. 36-43.

Polaczek J., (2014). *Zamek zwany kazimierzowskim w Przemysłu*, Przemysł.

Stojak G., (2014). *Podziemny Przemysł. Podziemna Trasa Turystyczna, Renowacje i Zabytki*, nr 2 (50), s. 82-83.

Stojak G., (2017). *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemysłu i ich rewitalizacja w latach 2009-2015*, Rzeszów.

Szmygin B., (2013). *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat, „Ochrona Zabytków”*, nr 4, s. 169-179.

Szmygin B., (2016). *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO - charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa Lublin.

Środulska-Wielgus J., Wielgus K., (2014). *Twierdza Przemysł. Warowny krajobraz turystyczny. Renowacje i Zabytki*, nr 2 (50), s. 114-123.

Wielgus K., Środulska-Wielgus J., (2018). *Wyjątkowe i uniwersalne wartości dawnych krajobrazów warownych*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Oddział w Krakowie”, T. XLVI, s. 431-477.

Zajac I., (2001). *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej*, Przemysł.

Zajac I., (2004). *Aleje pamięci. Przemyskie cmentarze*, Przemysł.

Strony internetowe:

<https://przemysl.pl/53836/odbyla-sie-konferencja-w-ramach-kampanii-krajobraz-mojego-miasta.html>.

<https://przemysl.pl/52541/mamy-pieniadze-na-podziemna-trase-turystyczna.html>.

<http://www.fortytwierdzyprzemysl.pl>.

<http://www.fortytwierdzyprzemysl.pl/index.php/projekty/196-zagospodarowanie-zespolu-zabytkowego-twierdzy-przemysl-w-celu-udostepnienia-dla-turystyki-kulturowej-etap-i>.

<https://przemysl.pl/46346/twierdza-przemysl-na-liscie-unesco.html>.

e-ISSN 2543-6422
ISSN 2657-9278

KOPIEC KOŚCIUSZKI W KRAKOWIE – POMNIK HISTORII. KONSERWACJA, ZARZĄDZANIE, PROMOCJA

ROKOSZ Mieczysław¹

¹ Prof. nadzw. dr hab. Mieczysław Rokosz, prezes Komitetu Kopca Kościuszki w Krakowie
<https://orcid.org/0000-0003-1248-1051>

ABSTRAKT: Kopiec Kościuszki zbudowany w l.1820-1823 przez Naród Polski jako symboliczna mogiła za pomnik dla Tadeusza Kościuszki jest drugą, obok Wawelu, znaczącą subdominantą w krajobrazie kulturowym Krakowa. W poł. XIX w. wokół Kopca zbudowano fort cytadelowy o cechach neostylowych, uznany za arcydzieło architecturae militaris. W r. 1936 Kopiec został wpisany do rejestru zabytków, a w 2017 r. rozporządzeniem Prezydenta RP wraz z otoczeniem został uznany za pomnik historii. Jako budowla ziemna Kopiec podlega nieustannym procesom destrukcji, powodowanym siłami natury. Stałą pieczę konserwatorską nad nim sprawuje Komitet Kopca Kościuszki ustanowiony w 1820 r. Komitet troszczy się też o otoczenie pomnika restaurując podległe mu części fortu. Sukcesem konserwatorsko-adaptacyjnym jest przekształcenie kurtyny południowej (czyli wału ziemnego umocnionego murem, z pochylnią do wytaczania dział) w wielokubaturowe, dwukondygnacyjne centrum konferencyjno-wystawowe. Komitet wpływa też na przeświecenie samosiewnego lasu wokół Kopca i na przedpolu fortu, w celu odsłonięcia tego zabytkowego zespołu. W pozostałych, podległych Komitetowi częściach fortu, organizowane są wystawy kościuszkowskie, a docelowo ma tu powstać muzeum Kościuszki. Pośród przedsięwzięć mających promować Kopiec Kościuszki z otoczeniem, jako obiekt o wartościach historycznych, architektonicznych i krajobrazowych – materialnych i niematerialnych są liczne publikacje polskie i obcojęzyczne, wykłady głoszone w Polsce, ale też w Stanach Zjednoczonych, Francji, Szwajcarii i Australii. Najlepszym świadectwem ugruntowanego miejsca Mogiły Kościuszki w polskiej przestrzeni i w geografii globu oraz w świadomości Polaków i wielu cudzoziemców jest ogromna i systematycznie wzrastająca frekwencja.

SŁOWA KLUCZE: Kopiec Kościuszki, symboliczna mogiła, pomnik, konserwacja, zarządzanie, promocja

Treść ideowa zabytku. Odrobina historii

Kopiec Kościuszki został wzniesiony w latach 1820 – 1823 na podobieństwo przedhistorycznych, legendarnych, podkrakowskich mogił Kraka i Wandy. Został wzniesiony wysiłkiem rąk i ofiarą pieniężną narodu polskiego, jako symboliczna „mogiła za pomnik” dla zmarłego w Solurze 15 X 1817 r. bohatera narodowego Stanów Zjednoczonych, obywatela honorowego Republiki

Francuskiej, Naczelnika Insurekcji 1794 r. gen. Tadeusza Kościuszki. Został wzniesiony „z ojczystej ziemi i głazu krajowego” na „znak wiecznotrwały” niepodległości i pamięci o bohaterze. Inauguracja budowy Kopca na górze św. Bronisławy nad starą stolicą Polski przebiegła w aurze święta narodowego. Równocześnie w synagodze na Kazimierzu gmina żydowska uroczystym zgromadzeniem uczciła pamięć Kościuszki. Zaraz też powiadomiono jego przyjaciół we Francji, Anglii i Stanach Zjednoczonych o rozpoczętej budowie pomnika. Sprawa więc – można rzec – nabrała międzynarodowego rozgłosu.

U podstawy Kopca złożono ziemię z pola raclawickiej bitwy i mogiły poległych. W trakcie budowy zdeponowano w nim ziemię z pól bitewnych pod Dubienką, Szczekocinami i Maciejowicami. Zaś 4 lipca 1926 r. w głowicy Kopca „złożono ziemię z pobojoisk w Ameryce na dowód i wspomnienie udziału Tadeusza Kościuszki w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych w 150 rocznicę jej ogłoszenia”. Można więc rzec, że na zasadzie *pars pro toto*, Kopiec został zbudowany z ziemi zroszonej krwią i zmieszanej z prochami bohaterów. Był wznoszony pod nadzorem Komitetu Zarządzającego Budową Pomnika, któremu przewodniczył generał wojsk polskich byłego Księstwa Warszawskiego Franciszek Paszkowski. Budowę nadzorowali Feliks Radwański, Feliks Radwański junior, Szczepan Humbert i Franciszek Wincenty Sapalski – najlepsi specjaliści w zakresie budownictwa, jakimi dysponowało Wolne Miasto Kraków i Uniwersytet Jagielloński. Po wzniesieniu mogiły Komitet się nie rozwiązał, lecz stanął na straży tego pomnika i narodowej pamiątki jako Komitet Konserwacji Mogiły Pomnika Kościuszki. W latach trzydziestych XIX w. z funduszy członków Komitetu uregulowano starą gruntową drogę ze Zwierzyńca na Kopiec i obsadzono ją drzewami. Jest to dziś pełna pomnikowych drzew Aleja Waszyngtona. W roku 1860 prezes Komitetu Piotr Moszyński zwieńczył Kopiec trzytonowym głazem tatrzańskiego granitu. Pomnikowy ten głaz z najtreściwszą inskrypcją dedykacyjną: KOŚCIUSZCE – był planowany przez budowniczych od początku, czekali tylko na stabilizację bryły tej ziemnej budowli. Komitet zwany od 1937 r. Komitetem Kopca Kościuszki istnieje do dziś, nieprzerwanie sprawując opiekę nad Kopcem¹. Kopiec natychmiast po wzniesieniu stał się górą pielgrzymkową Polaków i miejscem narodowych manifestacji. Dla pokoleń żyjących w niewoli, pod zaborami, był znakiem wiary w niepodległość i zmartwychwstanie Polski, był

¹ Dzieje budowy i dalszą historię Kopca i opiekującego się nim Komitetu zob. m. in. w: *Pamiętnik budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki przez Komitet zarządzający tąż budową wydany*, Kraków 1825 [1826], tu dokumenty, plany i Lista imienna osób składających ofiary na Pomnik Tadeusza Kościuszki; *Dodatek do Pamiętnika budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki wydanego w 1826 roku, obejmujący sprawozdanie Komitetu Pomnikiem tym zarządzającego za czas do 1 lipca 1852 r.* Kraków 1852; *Dodatek drugi do Pamiętnika Pomnika Kościuszki obejmujący czas od 1 lipca 1851 do końca 1876 roku.* Kraków 1878. Zob. też Rożek M., *Kopiec Kościuszki w Krakowie*. Wydawnictwo Literackie Kraków 1981; Gordziałkowski J., *Dzieje Komitetu Kopca Kościuszki (1820 – 1994)* [w:] *Kościuszcze w hołdzie*, red. M. Rokosz, Kraków 1994, s. 85 - 184; Rokosz M., *Najkrótsza historia budowy i napraw Kopca Kościuszki „z ojczystej ziemi i z głazu krajowego”* [w:] *Kopiec Kościuszki i jego podłoże geologiczne. Atlas – Przewodnik*. red. A. Wójcik, wyd. Urząd Miasta Krakowa, Wydział Kształtowania Środowiska, Kraków 2016, s. 6 - 22; Danowska E., *Jak powstawał Kopiec Kościuszki w Krakowie - jego dzieje w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej* [w:] „*Krakowski Rocznik Archiwalny*” XXIII, Kraków 2017, s. 45 - 63; Rokosz M., *Kopiec Tadeusza Kościuszki w Krakowie – znak wiecznotrwały* [w:] *Rozważny i romantyczny. W 200. Rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki*. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Kraków 2017, s.193 – 211.

miejscem narodowej pamięci, na które przybywał weteran walk, nauczyciel z dziatwą szkolną, rodzice z dziećmi, gimnazjaliści i akademicy, panowie i chłopi – wszyscy².

W l. 1850 – 56 austriackie władze wojskowe, realizując plan budowy Twierdzy Kraków, wzniosły wokół Kopca Kościuszki potężny, mający bronić dostępu do rdzenia twierdzy od zachodu, fort nr 2 „Kościuszko”. Kopiec został otoczony murem oporowym, w ramach którego zbudowano neogotycką kaplicę bł. Bronisławy, i pozostał pod wyłącznym zarządem Komitetu³. Został wpisany do ksiąg wieczystych jako Narodowa Fundacja Mogiły [Pomnika] Tadeusza Kościuszki⁴. Znaczy to, że Kopiec ten jako rzecz ufundowana przez naród polski pozostaje własnością narodu pod zarządem reprezentującego go Komitetu. Tak więc jedna morga wiedeńska ziemi z wznoszącym się na niej Kopcem, za którą Komitet nie uiszczal podatku gruntowego - była traktowana jako niepodległy skrawek ziem Rzeczypospolitej. Na tym też zapisie prawnym opierała się jego symboliczna wymowa jako znaku niepodległości. Dostęp do Mogiły, mimo otoczenia jej fortem, był wolny przez wszystkie dni od świtu do zmierzchu, z wyjątkiem stanu wojny. Wspomniana kaplica bł. Bronisławy w stylu neogotyckim jest niepodzielnym dziełem Feliksa Księżarskiego, który też ponad wszelką wątpliwość według współczesnych źródeł, mając poparcie i uznanie ck podpułkownika Juliusza Wurmba, pracował w Dyrekcji Fortyfikacji⁵.

Fort „Kościuszko” ze związanymi z nim bezpośrednio fortyfikacjami, był największym dziełem obronnym Twierdzy. Został uznany za wybitne dzieło *architecturae militaris*⁶. Na obecnej alei Waszyngtona, która dostosowana do potrzeb transportu wojskowego w górnym swym odcinku zmieniła nieco swój przebieg, zbudowano most nad wytyczoną w poprzek drogą. Dziś ten tzw.

² Gordziakowski J., *Kopiec Kościuszki – miejsce pielgrzymek Polaków* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki* [w:] *Materiały z sesji naukowej odbytej 15 kwietnia 2000 roku*. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków, s.15 - 103 ; Rokosz M., *Kopiec Kościuszki w Krakowie: czym jest i co znaczy / Krakow's Kościuszko Mound what is and its significance?* [w:] *Tadeusz Kościuszko - historia, współczesność, przyszłość. Relacje i zależności*. Red. nauk. M. J. Żychowska. Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Kraków 2017, s. 119 – 125. Rokosz M., *Le tertre do Kościuszko a Cracovie: Quest – ce que c'est et quelle est sa signification?* [w:] „Annales Academie Polonaise des Sciences. Centre Scientifique a' Paris” vol 19, 2017, s. 158 – 176.

³ Gwarantował to punkt 3 *Aktu odstąpienia gruntów około pomnika Kościuszki na budowę fortyfikacji* zawarty 21 IV 1852 r. w Krakowie między przedstawicielami „Komitetu zarządzającego pomnikiem [Kopcem Kościuszki] a przedstawicielami austriackiego Ministerstwa Wojny - zob. *Dodatek do Pamiętnika budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki.....op. cit. S. 65 -67*.

⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie („dalej: AN Kr) zespół: Komitet Pomnika Kościuszki, sygn.. 7: Hipoteka. Zapis ten został odnowiony w 1906, zob. tamże.

⁵ Zob. „Czas” 1860 nr 202, s. 3; Moraczewski M., *Nekrolog Feliksa Księżarskiego*, „Czasopismo Techniczne” Lwów 1884 R.2, nr 4, s. 51; zob. też Biblioteka Jagiellońska rkps 7927 IV: Stacherski A., *O budowniczych krakowskich w czasach naszych i stawianych przez nich budowlach*, 1961 , karta 196 nn - por. Białkiewicz Z. J., *Feliks Księżarski – krakowski architekt romantycznego historyzmu i dojrzałego eklektyzmu*, „Rocznik Krakowski” R. LV, Kraków 1989, s. 171, 175; zob. też Bogdanowski J., *Fortyfikacje austriackie na ziemiach polskich w latach 1850 – 1914*, „Studia i materiały do Historii Wojskowości” t. 12, 1966, s. 76.

⁶ Zob. Fort 2 „Kościuszko” [wstępy: M. Rokosz, J. Janczykowski] „Atlas Twierdzy Kraków” Seria I, Tom 3, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa – Komitet Kopca Kościuszki, Kraków 1994; Janczykowski J., *Historia i rewitalizacja Fortu 2 „Kościuszko”* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki. Materiały z sesji naukowej odbytej 15 kwietnia 2000 roku*. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków 2000, s. 147- 166.

„Most diabelski” jako wczesny przykład bezkolizyjnego skrzyżowania, jest cennym zabytkiem drogownictwa.

Po 1918 r. w odrodzonej Rzeczypospolitej, na mocy zawartego 1 lipca 1924 r. układu z przedstawicielem Rządu, Komitet pozostał przy swych prawach i obowiązkach i nadal sprawował opiekę nad symboliczną Mogiłą Naczelnika, w czym walnie dopomagały mu władze wojskowe⁷. Zaraz też po ustanowieniu urzędu wojewódzkiego konserwatora zabytków w Krakowie, Kopiec Kościuszki i jego otoczenie znalazło się w polu widzenia konserwatora Tadeusza Szydłowskiego. „Konserwator współdziałał z Komitetem Konserwacji Mogiły Kościuszki”. Zadbano o „uporządkowanie i zabezpieczenie stoków mogiły”. Następnie zaś poza obrębem fortu „wyznaczono ściśle granice rejonu” wyłączonego od zabudowy, „by widok na mogiłę nie uległ zeszpeceniu, a jej powaga jako pomnika narodowego nie doznawała ujmy”⁸. 16 lipca 1929 r. Kopiec odwiedził prezydent Rzeczypospolitej Ignacy Mościcki⁹. W roku zaś 1936 decyzją konserwatora okręgu krakowskiego inż. Bohdana Tretera z dnia 20 października Kopiec Kościuszki został wpisany do *Rejestru zabytków nieruchomości* (dział A) pod nr 954¹⁰.

W czasie II wojny generalny gubernator Frank planował niwelację Kopca Kościuszki¹¹. Po wojnie władze PRL, mimo szafowania hasłami kościuszkowskiej demokracji, nie wspomagały Komitetu w trosce o Kopiec, który ulegał destrukcji¹².

W czerwcu 2015 r. Komitet w przeświadczeniu o wyjątkowych wartościach Kopca Kościuszki i jego otoczenia, przy poparciu prezydenta Krakowa oraz poparciu i pomocy Miejskiego Konserwatora i Konserwatora Wojewódzkiego podjął starania o uznanie Kopca Kościuszki za

⁷ ANKr zespół: KPK sygn. 6: *Układ w przedmiocie uregulowania stosunków prawnych Pomnika (Mogiły) Tadeusza Kościuszki, zawarty dnia dzisiejszego między dowództwem Okr. Korp. Krakowskiego, działającym w imieniu Rządu względnie Skarbu Państwa Polskiego na zasadzie uprawnienia Ministerstwa spraw wojskowych z dnia 1 lutego 1923 . L. 20699 V.W.III. a Komitetem Pomnika Tadeusza Kościuszki na zasadzie uchwały tegoż Komitetu z dnia 20 lipca 1923 r.* Układ ten w imieniu władz wojskowych podpisał płk. Jan Skoryna, szef inżynierii i saperów Dowódca Okręgu Korpusu V a w imieniu Komitetu – prezes dr Franciszek Paszkowski i sekretarz dr Klemens Bakowski.

⁸ Szydłowski T., *Opieka nad zabytkami miasta Krakowa. Z działalności Urzędu konserwatorskiego* [w:] „Rocznik Krakowski” 20, 1926, s. 192; tenże, *Kronika konserwatorska z lat 1925 do 1928* [w:] „Rocznik Krakowski” 22, 1929, s. 143.

⁹ Z tej okazji założono nowa Księgę pamiątkową dla zwiedzających Kopiec, w której na s. 5 złożył swój podpis prezydent i stanowiący jego świtę przedstawiciele władz wojskowych i cywilnych Krakowa w tym również prezydent miasta i prezes Komitetu Dr Karol Rolle – zob. ANKr. Zespół KPK sygn. 17 – wizyta prezydenta i KPK 44 Księga pamiątkowa. Zob. też zdjęcia Władysława Pikiela - fotografa-illustratora Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Warszawie, w Zbiorach Komitetu Kopca Kościuszki.

¹⁰ Cytowany wyżej *Rejestr...* przechowywany jest w Urzędzie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie. Odpis orzeczenia konserwatora Tretera w tej sprawie przesłany na ręce prezesa Komitetu Karola Rollego w registraturze Komitetu, teczka : *Status prawny Kopca i Komitetu. Orzeczenia i ekspertyzy.*

¹¹ Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*. Kraków 1974, s. 150 nr 874 i por. Rożek M., *Kopiec Kościuszki...* op. cit., s. 158 -160.

¹² Od marca 1949 opiekę nad Kopcem sprawował prof. Karol Estreicher, członek Komitetu od 1931 i członek Wydziału (Zarządu) Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa; zob. tegoż *Dziennik wypadków*, t. II: 1946 – 1960. Kraków 2002, s. 150, 288 -289, 711, 774.

pomnik historii. Jak wyżej podkreśliliśmy, Kopiec ten wzniesiony jako pomnik, podlega ściśle definicji, która według Samuela Bogumiła Lindego mówiła, że pomnik „to monument dla pamięci lub na pamiątkę wystawiony”. Rozporządzeniem Prezydenta RP Andrzeja Dudy z 22 listopada 2017 r. Kopiec Kościuszki wraz otoczeniem „ze względu na wartości historyczne, architektoniczne i krajobrazowe – materialne i niematerialne [...] pomnika-mogły wzniesionego przez Naród Polski dla uczczenia wielkiego wodza i bohatera narodowego, będącego symbolem patriotyzmu i dążeń niepodległościowych, tworzący kompozycję krajobrazową wpisaną w panoramę historycznego Krakowa” został uznany za pomnik historii¹³.

Konserwacja

Kopiec został wzniesiony na wysokości 300 m. n. p. m. więc 100 m. nad poziom krakowskiego Rynku, na wysokość 35 m. Jest stożkiem ściętym z ziemi lessowej na podstawie okrągłej o średnicy 80 m, średnica platformy widokowej na szczycie Kopca wynosi 8 m. Objętość Kopca to 70 tys. m³ ziemi. Na jego platformę widokową wiodą dwie spiralne przecinające się ścieżki, czyli tzw. „podwójna ślimacznica”. Był wzniesiony w romantycznym porywie serc jako budowla ziemna o stromych skarpach, których kąt przekracza kąt zsypania gruntu lessowego stanowiącego budulec pomnika. Kopiec był „sypany” bez zastosowania jakichkolwiek konstrukcji np. kamiennie-bierwionowych, czy warstw faszyny. Jedynym elementem konstrukcyjnym był ok. 30 metrowy pień jodły „z lasów śląskich” spod Jaworzna, mający wyznaczać środek i pion budowli. Sypane warstwy ziemi były utwardzane na miarę ówczesnych możliwości technicznych, a skarpy darniowano. Roboty trwały przez trzy sezony budowlane (1821 -1822 – 1823 r.). Kopiec zaraz po usypaniu został uznany za „najpiękniejszą i największą [mogiłę], która kiedykolwiek i gdziekolwiek na świecie usypaną była”¹⁴, a ze swym systemem komunikacyjnym był godną podziwu konstrukcją geotechniczną na miarę swego czasu. A przede wszystkim był miejscem narodowej pamięci.

Właściwości, zastosowanego jako budulec, gruntu lessowego polegające na łatwej higroskopii, brak jakiegokolwiek rusztu wewnętrznego, słabe utwardzenie kolejnych warstw nasypu i stromość skarp – wszystko to czyniło i czyni Kopiec szczególnie wrażliwym na destrukcyjne działanie sił natury. Topniejące śniegi i ulewne deszcze świętojańskie są powodem erozji i naturalnych szkód w postaci pełzania ziemi, pęknięć bryły i osuwisk. Zjawiska te występowały już w czasie budowy i cały czas później. Komitet nie dopuszczał do katastrofy. Już w latach trzydziestych XIX w. obsadzono podstawę Kopca – jak świadczą liczne przekazy ikonograficzne – szybko rosnącymi topolami. W połowie XIX w. austriackie władze wojskowe oddzieliły Kopiec od fortu, otaczając jego podstawę ceglany murem oporowym. Kolejną poważniejszą inwestycją konserwatorską na Kopcu było zainstalowanie w roku 1924 kamiennych „rynienek” odpływowych wód opadowych, wybrukowanie ścieżek wapieniem jurajskim (taki sam bruk założono wtedy na obu podejściach na Wawel), pawimentacja platformy widokowej i otoczenie jej balustradą z czerwonego piaskowca świętokrzyskiego.

¹³ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, dn. 7 grudnia 2017 r. Poz. 2267.

¹⁴ *Pamiętnik budowy...* Op. Cit., s. 68.

Po 1945 r. kondycja Mogiły-Pomnika pogarszała się w sposób oczywisty. Również bezpośrednio otoczenie Kopca ulegało dewastacji skutkiem podjętych w 1946 r. przez gen. Michała Rolę Żymierskiego, decyzji o rozbiórce fortu „Kościuszko” jako symbolu austriackiej niewoli¹⁵. Został wtedy rozebrany, częściowo zrujnowany już pod koniec wojny, zachodni, bastionowy front fortu. Dalsza rozbiórka fortu została wstrzymana w 1956 r. wskutek protestu krakowskiego środowiska naukowego z prof. Januszem Bogdanowskim na czele¹⁶. Ruiny zaczęły porastać samosiewnym lasem. Skutkiem starań profesora Karola Estreichera, prezesa Komitetu, w latach 1979 -1980 władze wojskowe opracowały plan naprawy Kopca. Zdecydowano się na mechaniczne wzmocnienie pomnika przez mikropale betonowe o średnicy 10 cm, długie na 7 do 10 m. wwiercane w jego bryłę na wysokości ścieżek¹⁷. W latach 1989 -1990 trzeba było przeprowadzić kolejny remont. Tym razem starano się wzmocnić Kopiec metodą kotew betonowych. Autorami projektu byli profesorowie Instytutu Geotechniki Politechniki Krakowskiej prof. Stanisław Datka i prof. Julian Pałka¹⁸. Remonty te jednak nie zapobiegły kolejnym destrukcjom powodowanym siłami natury.

Ulewne deszcze w czerwcu i lipcu 1997 r. spowodowały na Kopcu zniszczenia, które oceniono jako największą w jego dziejach katastrofę budowlaną¹⁹. Ulewy roku następnego pogłębiły ten stan. Wystąpiły osuwiska mas ziemi, Kopiec zaczął pękać przez pół do głębokości kilku metrów, platforma widokowa przechylała się w kierunku południowym co groziło osunięciem się pomnikowego głazu ze szczytu wprost na kaplicę. Po usilnych staraniach Komitetu uzyskano fundusze ze Skarbu Państwa i Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i firma Hydrotrest-Skanska od 5 grudnia 1999 do końca października 2002 roku przeprowadziła remont zabezpieczający Kopiec²⁰. Został odrestaurowany jako „wiecznotrwały znak niepodległości Polski i solidarności narodów w imię dobra ludzkości” – jak czytamy na tablicy pamiątkowej ufundowanej na Kopcu z tej okazji. W wigilię święta narodowego 11 listopada 2002 r. Kopiec Kościuszki został uroczystie na nowo otwarty.

Zasadnicze znaczenie konserwatorskie ma codzienna pielęgnacja trawnika na skarpach Kopca, jego dosiewanie i koszenie. Prowadzony jest też systematyczny monitoring geodezyjny ruchów pionowych i poziomych bryły Kopca.

¹⁵ Żymierski osobiście 10 października 1946 r. w ramach obchodów piątej rocznicy bitwy pod Lenino, symbolicznie rozpoczął dzieło dewastacji odkuwając pierwszą cegłę.

¹⁶ Bogdanowski J., *Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850 – 1914*. „Studia do Historii Wojskowości” t. XII, cz. 1, Warszawa 1966, s. 71.

¹⁷ Rokosz M., *Najkrótsza historia budowy i napraw Kopca...* Op. cit., s. 18.

¹⁸ Pałka J., Datka K., Musiał K., *Opracowanie sposobu kotwienia Kopca Kościuszki wraz ze szczegółowymi wytycznymi realizacji zabezpieczenia*. Instytut Geotechniki Politechniki Krakowskiej 1990.

¹⁹ Rokosz M., *Katastrofa Kopca Kościuszki i w 1997 roku i pierwsze próby ratowania zabytku [w:] 180 lat Kopca Kościuszki...* j. w., s. 167 - 175.

²⁰ Tylutki J., *Założenia projektowe odbudowy Kopca Kościuszki w Krakowie [w:] 180 lat Kopca Kościuszki...* s. 177 – 181; zob. też Sprawozdania z czynności Komitetu Kopca Kościuszki „Rocznik Krakowski” t. LXV-LXVI, 1999-2000, s. 183 – 185; „Rocznik Krakowski” t. LXVII, 2001, s. 157 – 159; „Rocznik Krakowski” t. LXVIII, 2002, s. 235-237; „Rocznik Krakowski” t. LXIX, 2003, s. 237-239.

Ostatnie ćwierćwiecze przyniosło zasadnicze zmiany nie tylko w opiece nad Kopcem, ale też nad jego bezpośrednim otoczeniem. Umożliwiły to m.in. dotacje Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa, jak też możliwość wykorzystywania Funduszy Europejskich.

Komitet od roku 1994 przejmując sukcesywnie od gminy Kraków najbardziej zrujnowane części fortu, a to kaponierę południową w 1994 r., bastion V wraz z dziedzińcem wewnętrznym w 1996 r., a wreszcie też kurtynę I–V w 1997 r., przystępował do podnoszenia ich z ruiny, z przeznaczeniem na cele wystawowe, konferencyjne i muzealne. Prace konserwatorskie na wszystkich obiektach prowadziła Pracownia Konserwacji Zabytków „Arkona” według własnych projektów za pozyskane przez Komitet pieniądze z funduszy europejskich i z Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa dysponowanego przez Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa. W wyniku prac konserwatorsko-adaptacyjnych mamy cztery obiekty o łącznej powierzchni użytkowej 2 388,39 m² o kubaturze 13 159,8 m³. Z tego na trzy kondygnacje kaponiery przypada 210 m², (630 m³), na bastion 779 m², (92796 m³), na zadaszony dziedziniec 320 m², (2560 m³) i na kurtynę 1079 m², (7200 m³). W czasie remontów kurtyna i bastion przystosowane zostały do potrzeb osób niepełnosprawnych ruchowo.

Za największy sukces konserwatorsko-adaptacyjny wypada uznać rewitalizację kurtyny I–V i przekształcenie jej w obiekt o przeznaczeniu konferencyjno-wystawowym. Prace trwały od września 2011 do maja 2013 roku. Kurtyna – czyli wał ziemny umocniony ceglano-kamiennym murem, z pochylnią do wytaczania dział – z niszczącą koroną swych murów (krenelażem) i porastająca samosiewnym lasem, została zamieniona w dwukondygnacyjną budowlę o łącznej powierzchni 1097 m², przeznaczoną na Centrum konferencyjno-wystawowe im. Tadeusza Kościuszki. Osiągnięto to przez oczyszczenie budowli z ziemi, odrestaurowanie murów, zadaszenie poziome (na dachu taras) i podzielenie całej kubatury na dwie kondygnacje z klatką schodową i windą. Prace te wykonała Pracownia Konserwacji Zabytków „Arkona” według projektu mgr inż. arch. Grażyny Safrugi. Dzieło służące kiedyś artyleryjskiej obronie stało się – można rzec – świątynią Muz i miejscem spotkań. W roku 2014, w ramach ogłoszonego przez Generalnego Konserwatora Zabytków - Piotra Żuchowskiego, konkursu na zabytek zadbany, Komitet otrzymał wyróżnienie „za starannie przeprowadzoną konserwację i adaptację zrujnowanej kurtyny I–V południowej Fortu nr 2 „Kościuszkę”, jednego z najstarszych zachowanych dzieł obronnych Twierdzy Kraków, pozwalającą wydobyć walory zabytkowe obiektu i nadać mu nowe wartości użytkowe”.

W ciągu ostatnich 25 lat Komitet kilkakrotnie zmieniał wystawy o tematyce kościuszkowskiej w kaponierze, bastionie, a ostatnio też w kurtynie. Obecnie w kaponierze jest wystawa: „Twierdza i miasto – Kraków”. W bastionie zaś - wystawa kościuszkowska. Wspomnijmy, że celem Komitetu od początku jego istnienia było prócz codziennej troski o Kopiec Kościuszki – utworzenie muzeum Kościuszkowskiego i w tym celu Komitet gromadził zbiory²¹. Aktualnie trwa zaawansowany remont konserwatorsko-adaptacyjny obejmujący zadaszenie dziedzińca, bastionu i parteru kurtyny w celu urządzenia tu stałej wystawy muzealnej „Kościuszkę bohater

²¹ Niezabitowski M., *Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki i Muzeum Kościuszkowskie w Krakowie [w:] 180 lat Kopca Kościuszki... j. w. , s. 123 – 145.*

wciąż potrzebny”. Wystawę tę zamierzamy otworzyć jesienią 2020 roku świętując 200-lecie Kopca i Komitetu.

Kolejny poważny problem konserwatorski wynika z samoczynnego, niekontrolowanego przekształcenia środowiska naturalnego na wzgórzu bł. Bronisławy. Lessowe wzgórze od wczesnego średniowiecza zagospodarowane przez pola orne i pastwiska było bezleśne. Po zarzuceniu upraw, koszenia łąk i wypasu, a także skutkiem dewastacji i rozbiórki zachodnich części fortu po 1945 r., nastąpił naturalny proces sukcesji krzewów i drzew na ruiny oraz zarastanie przedpola fortu. Wzgórze od ponad pół wieku zarasta samosiewnym lasem, co powoduje radykalną a niekorzystną zmianę krajobrazu. Rosnące z roku na rok drzewa przesłoniły już całkowicie fort i coraz bardziej przesłaniają Kopiec, którego np. od zachodu (znad wałów Rudawy, z Woli Justowskiej) już zupełnie nie widać. Mamy tu do czynienia z klasycznym konfliktem kultury z naturą, z krajobrazem porzuconym i zaniedbanym²². W celu odzyskania walorów krajobrazowych wzgórza bł. Bronisławy z Kopcem Kościuszki i fortem, należałoby przyjąć zasadę ochrony czynnej, czyli utemperować korony drzew rosnących najbliżej zabytkowego kompleksu (Kopiec i fort) oraz prześwietlić ten samosiewny gąszcz leśny, czyniąc zeń krajobraz parkowy. Komitet usilnie stara się o to, aby Kopiec Kościuszki, jako druga obok Wawelu, pełna znaczeń subdominanta krajobrazu kulturowego Krakowa – nie zniknął, ale był widoczny. W nich – w Wawelu i Kopcu Kościuszki – nasz naród – jak to powiedział Jan Paweł II – „odczytuje – nie tylko swoją przeszłość – ale po prostu swoją tożsamość”.

Zarządzanie

Historycznym i prawnym opiekunem i zarządcą Kopca Kościuszki jest organicznie z nim związany od początku Komitet, który też od 25 lat jest administratorem części fortu. Komitet odradzający się w każdym pokoleniu przez kooptację, to nieliczne grono osób troszczących się o ten pomnik na co dzień. W ciągu już prawie 200 lat Komitet pod zarządem 11-tu kolejnych prezesów pełni swą posługę honorowo. Ustanowiony przez Senat Rządzący Rzeczypospolitej Krakowskiej w 1820 r. funkcjonował jako organ władzy Wolnego Miasta Krakowa. Po 1846 podlegał władzom Galicji we Lwowie. W 1924 r. rząd odrodzonej Rzeczypospolitej potwierdził jego legalność. Po 1945 r. Komitet nie mogąc działać na dotychczasowych zasadach schronił się pod skrzydła istniejącego od 1896 r. Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, gdzie zachowując autonomię, spełniał swą funkcję opiekuna i zarządcy Kopca, a jego prezes używał nadal starej pieczęci Komitetu²³. W roku 2011 Komitet zredagował Statut i zarejestrował się w KRS zyskując osobowość prawną jako stowarzyszenie o nazwie „Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie ustanowiony w 1820 r.” Taka też jest treść jego starej i zachowującej swą legalność pieczęci. Komitet nigdy nie był ciałem licznym za to zawsze prominentnym. Obecnie Komitet liczy 17 członków zwyczajnych i 6 członków honorowych, pośród których

²² Rokosz M., *Krajobraz z Kopcem Kościuszki. Szkic geograficzno-historyczny. The Kościusko Mound and its surrounding landscape* [w:] „Aura. Ochrona Środowiska” 7/2015, s. 19-21.

²³ Rokosz M., *Wywód historyczno-prawny Kopca Kościuszki w Krakowie i dzieje ustrojowe jego Komitetu w latach 1820 – 2000.*[w:] *180 lat Kopca Kościuszki...*, j. w., s. 105 – 122.

są profesorowie historii UJ, profesorowie PK, AGH, konserwatorzy, prawnik, muzealnicy, dyrektor Miejskiego Zarządu Zieleni, przedstawiciel Kapituły katedralnej wawelskiej, w tym trzej członkowie IKOMOS. Pośród członków honorowych widnieją nazwiska kardynała Franciszka Macharskiego, rektora UJ Franciszka Ziejki, dyrektora MCK prof. Jacka Purchli, sekretarza generalnego PAU Jerzego Wyrozumskiego, infulata Jerzego Bryły i prof. Antonego Bajdka prezesa-fundatora The American Association of the Friends of Kosciuszko at West Point. Komitet działa w trybie posiedzeń w systemie protokołu czynności i ma do dyspozycji Biuro Komitetu, na czele którego stoi dyrektor Biura, które zatrudnia 9 osób zajmujących 7 $\frac{3}{4}$ etatu. Dyrektor w imieniu prezesa i przy jego udziale prowadzi remonty nadzorowane przez Konserwatora miejskiego. Komitet zatrudnia firmę ogrodniczą do pielęgnacji trawnika na skarpach Kopca. Wszyscy podlegają prezesowi.

Promocja

Stanowiący niezbywalny i pierwszorzędny, obok Wawelu, składnik krajobrazu kulturowego, panoramy i perspektyw Krakowa - Kopiec Kościuszki ma ugruntowane miejsce w tej wewnętrznej „serdecznej” geografii Polski. Od pokoleń jest miejscem umiłowanym i odwiedzanym przez Polaków. Ze względu na Kościuszkę, bohatera międzynarodowej sławy, rośnie frekwencja odwiedzających go cudzoziemców z różnych kontynentów, co potwierdza miejsce Kopca w geografii globu. Sprzyja temu rozwój turystyki masowej w skali globalnej, ale też niewątpliwie kontakty Komitetu Kopca Kościuszki np. z West Point w Stanach Zjednoczonych, z Paryżem, Solurą, Rapperswilem czy Kosciuszko Heritage w Melbourne. Narastająca na Kopcu frekwencja turystów w zasadzie nie grozi negatywnymi skutkami antropopresji, ponieważ na tym zabytkowym obiekcie ze względu na znaczną stromość skarp, można się poruszać tylko wybrukowanymi ścieżkami. Promocji Kopca Kościuszki służą też wydawane przez Komitet publikacje polskie i obcojęzyczne (angielski, francuski, rosyjski i niemiecki) a także publikacje zagraniczne oraz referaty prezesa Komitetu, odpowiadające na pytanie czym jest i jak wiele znaczy ten Kopiec, głoszone w Polsce i w/w środowiskach za granicą. Elementem promocji są też artykuły w prasie codziennej, wywiady radiowe i telewizyjne. Za element promocji można uznać darmowe wstępy na Kopiec dla grup zorganizowanych (w uzasadnionych wypadkach), czy darmowe wstępy dla uczestników jubileuszowego Zlotu Związku Harcerstwa Polskiego w 2011 r., i ulgowe wstępy na Kopiec w Światowe Dni Młodzieży w Krakowie 2016 roku. Elementem promocji są też dni wolnego wstępu na Kopiec. Obecnie są tą: 5 lutego, 24 marca, i 15 października. Za promocję uznać można informacje o Kościuszcze i Kopcu, z którymi Komitet docierał do uczestników Kongresu esperantystów w Lizbonie w lipcu 2018 roku, itp.

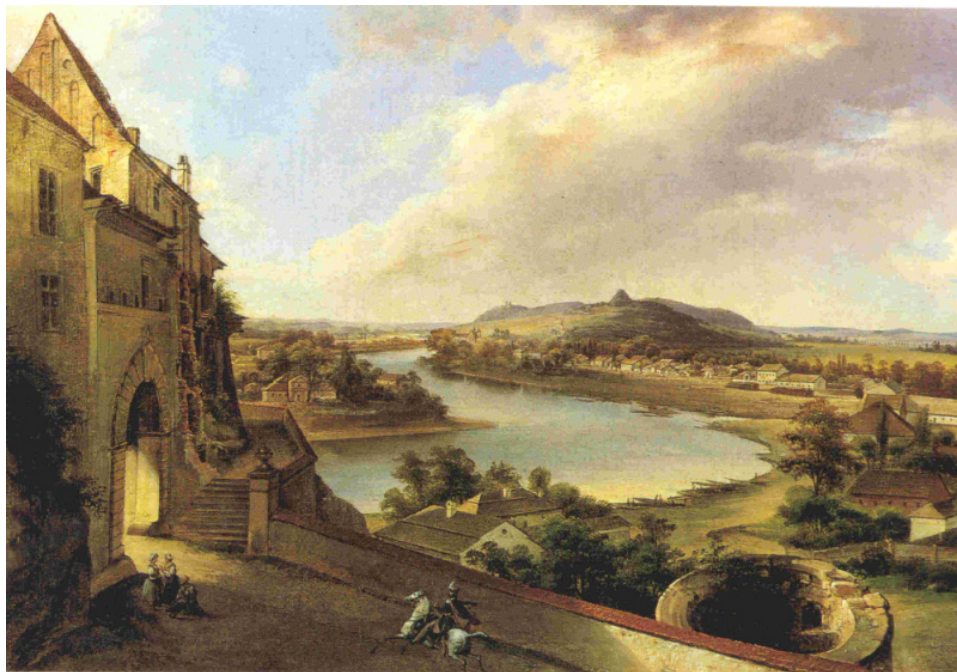
Codzienną ozdobą Kopca Kościuszki są powiewające na szczycie polskie flagi, w dniu zaś 4 lipca, w święto narodowe Amerykanów, obok flagi polskiej, powiewa flaga amerykańska, a 14 lipca w święto narodowe Francuzów, flaga francuska. 3 maja, 11 listopada a także 15 sierpnia od szczytu Kopca do podstawy „spływa” szeroka, dobrze widoczna z miasta, flaga biało-czerwona. Jest to podkreślenie charakteru Kopca Kościuszki jako narodowego pomnika.

O swoistym magnetyzmie Kopca Kościuszki i nieustannym, a nawet rosnącym zainteresowaniu świadczy frekwencja. W r. 2013 Kopiec odwiedziły 106 182 osoby, w r. 2014 – 119 273 osoby, w r. 2015 - 127 703 osoby, w roku 2016 – 133 732 osoby, w r. 2017 - 147 706 osób, a w r. 2018 – 169 674 osoby. Obserwujemy więc wyraźną tendencję wzrostową. W dni świąt narodowych, wolnego wstępu i inne pogodne dni ustawiają się długie, nieustające kolejki chętnych do wejścia na Kopiec Kościuszki.

Znaczącym wydarzeniem promującym Kopiec Kościuszki był Zlot młodzieży polskiej z okazji 200-lecia zgonu Kościuszki, inaugurowany pod Kopcem 12 października 2017 r., jak też zorganizowana w dniach 13 -14 października 2017 r. międzynarodowa Konferencja Kościuszkowska z udziałem referentów z 9 krajów z czterech kontynentów²⁴.

W związku z obchodami 100-lecia odzyskania przez Polskę niepodległości Kopiec Kościuszki jest miejscem licznych imprez rocznicowych często o skali ogólnopolskiej, np. rajdów młodzieży z Kopca Kościuszki na Kopiec Piłsudskiego. Komitet i jego prezes nie ustają w staraniach, by Kopiec Kościuszki stał się miejscem otwartej na współczesny świat edukacji patriotycznej w kościuszkowskim duchu.

Przyszła stała wystawa muzealna pod Kopcem: „Kościuszko bohater wciąż potrzebny” – z pewnością przyczyni się do wzrostu jego ideowego oddziaływania.

Fot. 1 Franciszek Macke (Matzke), kopia obrazu Jana Nepomucena Głowackiego, *Widok z Wawelu na zakola Wisły i Mogiłę Kościuszki* (1846); swoista kwintesencja polskiego krajobrazu. (MN Kraków)

²⁴ Zob. Rokosz M., *Obchody Roku Kościuszki w Krakowie. Czynności Komitetu Kopca Kościuszki w Krakowie od 23 marca 2017 do 23 kwietnia 2018 roku* [w:] „Rocznik krakowski” t. LXXXIV, Kraków 2018, s. 157 – 170.

Fot. 2 Mogiła Kościuszki i Fort „Kościuszko” z lotu ptaka od strony zachodniej. Fot. Agencja Fotograficzna „Światowid” 1935. Muz. Hist. M. Krakowa

Fot. 3 Kopiec Kościuszki od ponad pół wieku zarasta samosiewny las. Fot. Piotr Krzan, zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Fot. 4 Kurtyna przed remontem konserwatorsko-adaptacyjnym. Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

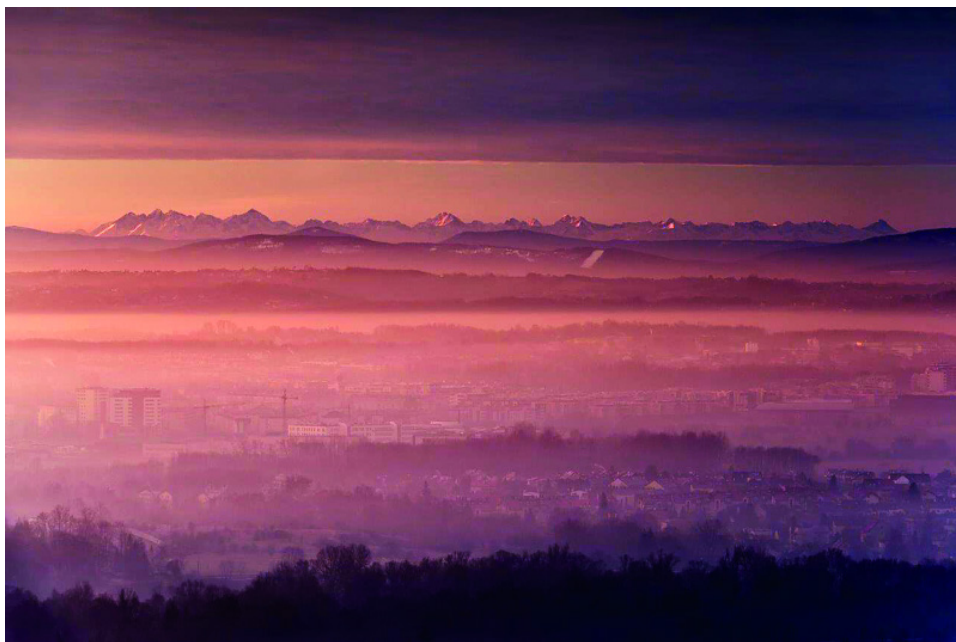
Fot. 5 Kurtyna po wykarczowaniu drzew i wybraniu ziemi. Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Fot. 6 Kurtyna po remoncie. Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Fot. 7 Fragment wnętrza Kurtyny w trakcie remontu. Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Fot. 8 Widok z Kopca Kościuszki o wschodzie słońca w stronę Tatr. Fot. Piotr Krzan. Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Fot. 9 Tak wygląda Kopiec Kościuszki w święta narodowe i dni uroczyste. Fot. Piotr Krzan, zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Fot. 10 Szczyt Kopca Kościuszki w dzień powszedni. Fot. Piotr Krzan, zbiory Komitetu Kopca Kościuszki

Bibliografia

- Bogdanowski J., 1966, *Fortyfikacje austriackie na ziemiach polskich w latach 1850 – 1914* „Studia do Historii Wojskowości” t. XII, cz.1, Warszawa;
- Danowska E., 2017, *Jak powstawał Kopiec Kościuszki w Krakowie - jego dzieje w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej* [w:] „Krakowski Rocznik Archiwalny” XXIII, Kraków, s. 45 - 63;
- Fort 2 „Kościuszk” 1994, „Atlas Twierdzy Kraków” Seria I, Tom 3, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa – Komitet Kopca Kościuszki, Kraków;
- Gordziałkowski J., 1994, *Dzieje Komitetu Kopca Kościuszki (1820 – 1994)* [w:] *Kościuszcze w hołdzie*, red. M. Rokosz, Kraków, s. 85 - 184;
- Gordziałkowski J., 2001, *Kopiec Kościuszki – miejsce pielgrzymek Polaków* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki Materiały z sesji naukowej odbytej 15 kwietnia 2000 roku*. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków, s.15 - 103;
- Janczykowski J., 2001, *Historia i rewaloryzacja Fortu 2 „Kościuszk”* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki...*, j. w. s. 147 - 166;
- Niezabitowski M., 2001, *Zbiory Komitetu Kopca Kościuszki i Muzeum Kościuszkowskie w Krakowie* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki . Materiały z sesji naukowej odbytej 15 kwietnia 2000 roku*. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, s.123 - 146;
- Pamiętnik budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki przez Komitet zarządzający tąż budowa wydany, Kraków 1825 [1826]; Dodatek do Pamiętnika budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki wydanego w 1825 roku, obejmujący sprawozdanie Komitetu Pomnikiem tym zarządzającego za czas do 1 lipca 1851 r. Kraków 1852; Dodatek drugi do Pamiętnika Pomnika Kościuszki obejmujący czas od 1 lipca 1851 do końca 1876 roku. Kraków 1878;*
- Rokosz M., 2001, *Wywód historyczno-prawny Kopca Kościuszki w Krakowie i dzieje ustrojowe jego Komitetu w latach 1820 – 2000* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki. Materiały z sesji naukowej odbytej dnia 15 kwietnia 2000 roku*. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków;
- Rokosz M. , 2001, *Katastrofa Kopca Kościuszki w 1997 roku i pierwsze próby ratowania zabytku* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki...*, j. w., s. 167 - 175;
- Rokosz M., 2015, *Krajobraz z Kopcem Kościuszki. Szkic geograficzno-historyczny. The Kościuszk Mound and its surrounding landscape* [w:] „*Aura. Ochrona Środowiska*” 7/2015, s. 19 - 21;
- Rokosz M., 2016, *Najkrótsza historia budowy i napraw Kopca Kościuszki „z ojczyściej ziemi i z głazu krajowego”* [w:] *Kopiec Kościuszki i jego podłoże geologiczne. Atlas – Przewodnik*. red. A. Wójcik, wyd. Urząd Miasta Krakowa, Wydział Kształtowania Środowiska, Kraków s. 6 - 22;
- Rokosz M., 2017, *Kopiec Kościuszki w Krakowie: czym jest i co znaczy / Krakow’s Kościuszk Mound what is and its significance?* [w:] *Tadeusz Kościuszk - historia, współczesność, przyszłość. Relacje i zależności*. Red. nauk. M. J. Żychowska. Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Kraków, s. 119 – 125;
- Rokosz M., 2017, *Le tertre do Kościuszk a Cracovie: Quest – ce que c’est et quelle est sa signification?* [w:] „*Annales Academie Polonaise des Sciences. Centre Scientifique a’ Paris*” vol 19, 2017, s. 158 – 176;

Rokosz M., 2018, *Obchody Roku Kościuszki w Krakowie. Czynności Komitetu Kopca Kościuszki w Krakowie od 23 marca 2017 do 23 kwietnia 2018 roku* [w:] „Rocznik Krakowski” t. LXXXIV, Kraków 2018, s. 157 – 170;

Rokosz M., 2017, *Kopiec Tadeusza Kościuszki w Krakowie – znak wiecznotrwały* [w:] *Rozważny i romantyczny. W 200. Rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*. Kraków, s.193 – 211;

Rożek M., 1981, *Kopiec Kościuszki w Krakowie*. Wydawnictwo Literackie Kraków;

Szydłowski T., 1926, *Opieka nad zabytkami miasta Krakowa. Z działalności Urzędu konserwatorskiego* [w:] „Rocznik Krakowski” 20, 1926, s. 192;

Szydłowski T., 1929, *Kronika konserwatorska z lat 1925 do 1928* [w:] „Rocznik Krakowski” 22, 1929, s. 143;

Tylutki J., 2001, *Założenia projektowe odbudowy Kopca Kościuszki w Krakowie* [w:] *180 lat Kopca Kościuszki ...* s. 177 – 181;

Sprawozdania z czynności Komitetu Kopca Kościuszki publikowane na łamach „Rocznika Krakowskiego” od t. LX, 1994 r.; w t. LXI –LXIII z lat 1995 – 1997 skrócone sprawozdania w ramach *Sprawozdań z działalności Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*; od t. LXIV, 1998 *Sprawozdania z czynności Komitetu Kopca Kościuszki*.

POMNIKI HISTORII, A DOŚWIADCZENIA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA - ROZWAŻANIA NA PRZYKŁADZIE DREWNIANEJ ARCHITEKTURY SAKRALNEJ

SIWEK Andrzej¹

¹ dr Andrzej Siwek, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego
<https://orcid.org/0000-0002-3255-8768>

ABSTRAKT: Sukces i dynamiczny rozwój Listy Światowego Dziedzictwa ukazuje nośność koncepcji wskazania elitarnej grupy dóbr istotnych dla globalnej społeczności ze względu na wartość. Jednocześnie ewolucja listy ujawnia zagrożenia rozmywania się przekazu i dewaluacji wartości wpisów, po przekroczeniu ilościowej masy krytycznej. Na gruncie polskim można dostrzec analogiczne procesy i zagrożenia w stosunku do grupy dóbr najcenniejszych – pomników historii. Skłania to do pytań o analogie i różnice obu zbiorów dóbr szczególnych oraz o możliwość polskiej recepcji światowych koncepcji ochrony. Doskonałą grupą referencyjną ukazującą niespójności systemowe są polskie zabytki drewnianej architektury sakralnej. Na tym przykładzie omawiana jest koncepcja „Seryjnych pomników historii”. Związanie owej koncepcji z obowiązkiem opracowywania planów zarządzania, jako wyrazu aktywnej postawy ochronnej, może przyczynić się do optymalizacji systemu ochrony dóbr o najwyższej wartości. Jednocześnie zawarte w metodyce planów zarządzania analizy porównawcze mogą stać się narzędziem racjonalizowania nowych uznań za pomnik historii, określenia granic reprezentacji zjawiska. Odwoływanie się do grupy zabytków, a nie do pojedynczego, autorytatywnie wskazanego reprezentanta ma znaczenie zarówno dla stanowienia ochrony, jak i edukacji o dziedzictwie oraz prezentacji dziedzictwa kulturowego kraju. Nie ulega wątpliwości, że zbiór pomników historii i podzbiór dóbr światowego dziedzictwa powinny w polskim systemie ochrony zabytków wyróżniać się jako dobra najcenniejsze, zarówno pod względem prestiżowym, jak i ze względu na skuteczność oraz standardy ochrony precyzowane w planach zarządzania.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik Historii, Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO, Zarządzanie dziedzictwem, Ochrona dóbr kultury, sakralna architektura drewniana

Wprowadzenie – doświadczenia krajowe i międzynarodowe

Miejsce i postać pomników historii w polskim systemie ochrony zabytków, czy szerzej w systemie państwowej polityki ochrony dóbr kultury, to jeden z aktualnych tematów dyskusji doktrynalno – programowej. W dyskusji o systemie ochrony zabytków w Polsce dominuje polonocentryzm. Chętnie odwołujemy się do szczególnego charakteru naszego dziedzictwa, odrębnej sytuacji

prawnej i materialnej, odmiennych uwarunkowań społecznych w stosunku do innych państw europejskich o ugruntowanych tradycjach ochrony zabytków¹. Często, dla potwierdzenia tej tezy, jako odniesienie wskazuje się Wielką Brytanię, czy Skandynawię². Jednak występowanie wielu faktycznych, lokalnych odrębności nie zmienia faktu, iż zasadnicze mechanizmy wyboru, wartościowania i stanowienia ochrony zabytków wywodzimy ze wspólnych źródeł doktrynalnych, paradygmatów wypracowywanych od dawna w ogólnoeuropejskiej dyskusji i praktyce konserwatorskiej³. Międzynarodowa ochrona zabytków wciąż udoskonala możliwości wymiany poglądów konserwatorskich, inspiracji dobrymi praktykami, czy współpracy w zakresie tworzenia dokumentów doktrynalnych⁴. Szczególną rolę globalnego forum odgrywa ruch Światowego Dziedzictwa, zapoczątkowany w 1972 r. przyjęciem Konwencji UNESCO o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego⁵. Lista Światowego Dziedzictwa, która jest tworzona w ramach realizacji misji UNESCO, zgodnie z literą i duchem wspomnianej Konwencji, to zbiór najcenniejszych dóbr kultury i natury współtworzących obraz rozwoju ludzkiej cywilizacji. To także oś, wokół której skupiają się dyskusje i doświadczenia w zakresie doskonalenia zasad i narzędzi ochrony dziedzictwa na świecie. W powszechnym odbiorze, to przede wszystkim wyznacznik elitarniej grupy dóbr kultury, gwarancja ich atrakcyjności, a zarazem zobowiązania do ochrony⁶. Łatwo o skojarzenie koncepcji wyróżnienia najcenniejszych dóbr kultury w skali globu – Lista, i w skali kraju – pomniki historii. Wprawdzie dla naszych pomników historii jesteśmy w stanie wykazać odrębną tradycję ich ustanawiania i rozumienia⁷, ale i tak obszary wspólne pozostaną rozległe. Warte rozważenia są zatem analogie, jak i możliwości recepcji doświadczeń międzynarodowych w kształtowaniu listy zabytków wyróżniających się w skali zasobu krajowego.

¹ Zachwatowicz J., *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, *Ochrona Zabytków*, 1981, 34/1-2 (132-133), s. 4-10; Rymaszewski B., *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Warszawa 1992, s. 5 - 9.

² Żuchowska B., *Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – niektóre doświadczenia brytyjskie*, *Ochrona Zabytków*, 1983, 36/3-4 (142-143), s. 185-18; Purchla J., *Wielowymiarowa lekcja Norwegii. Polska perspektywa na rezultaty projektu Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii* [w:] *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, Kraków 2011, s. 401 – 409; Skaldawski B., Chabiera A., Lisiecki A., *System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich*, *Kurier Konserwatorski* Nr 11, 2011 r., s. 5 - 9.

³ Krawczyk J., *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego* [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin Warszawa–Lublin 2008, s. 63–74; Gaczol A., *Wpływy włoskich doświadczeń w ochronie dziedzictwa kulturowego na powstanie i kształt praktyki konserwatorskiej w Polsce*, [w:] „Pod niebem północy”. *Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, red. P. Kondraciuk, Zamość 2010: <http://muzeum-zamojskie.pl/wp-content/uploads/2011/03/11>; Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, s. 204 – 237.

⁴ Szmygin B., *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna i propozycje* [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa – Lublin, 2008, s. 145 – 154.

⁵ Zalasińska K., red., *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 236 – 311.

⁶ Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa – Lublin 2016.

⁷ *100 Pomników Historii*, red. E. Jagielska, Warszawa 2018, s. 9.

Pomnik historii – ramy ustawowe

W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawiera się definicja pomnika historii, jako jednej z form ochrony zabytków. Ustawa lapidarnie określa miejsce pomników historii w polskim systemie ochrony zabytków oraz procedury ich ustanawiania⁸. Co istotne, ustawowy zapis określa, że pomnikiem historii może zostać wyłącznie zabytek nieruchomy już objęty innymi formami ochrony (rejestr zabytków lub park kulturowy) „o szczególnej wartości dla kultury”⁹. Ustawa nie daje wskazań, jak ową szczególną wartość oceniać. Stąd próby dopowiedzenia ustawowych sformułowań przez instrukcje i kryteria przyjmowane na różnych szczeblach oceny kandydatur. Dodać można, że w sferze praktyki pierwsze kryteria i pomocnicze procedury oceny dla wniosków o ustanowienie pomnika historii były wzorowane na dokumentach światowego dziedzictwa. Wprawdzie nie odwołano się tam wprost do pojęcia wyjątkowej uniwersalnej wartości (OUV), ale przejęto koncepcję kryteriów, które powinny być spełnione, by zabytek uznać za szczególnie wartościowy. Ów dokument przyjęty i potwierdzony formalnie przez Radę Ochrony Zabytków 6 października 2005 r.¹⁰ został wpracowany w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków z inicjatywy Jacka Rulewicza, przez zespół kierowany przez Romana Marcinka¹¹. Obecnie zapis ustawowy określa też relację między ustanowieniem pomnika historii, a możliwością wnioskowania o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa. Jednak sformułowanie „minister właściwy /.../ może przedstawić”¹² jest na tyle otwarte, że po pierwsze nie oznacza automatycznego związku uznania za pomnik historii z kandydowaniem do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. Po drugie nie oznacza też, że właściwy minister może zgłaszać „wyłącznie” kandydatury z listy pomników historii do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. Ów brak obligatoryjnego związku obu zbiorów zabytków potwierdza praktyka nominacyjna, w której znajdujemy obiekty nie będące pomnikami historii, wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, jak cerkwie drewniane, czy Auschwitz – Birkenau niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady, lub dobra, których tylko niewielka część jest pomnikiem historii, a wpis na Listę obejmuje znacznie większy obszar (np. Tarnowskie Góry lub Krzemionki Opatowskie)¹³. Zatem wspomniany artykuł 15 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami faktycznie służy podkreśleniu rangi pomników historii, przez wskazanie perspektywy dalszego „awansu” w hierarchii zabytków, a zarazem nie ma jakiegokolwiek znaczenia w praktyce działań w sferze Światowego Dziedzictwa. Mimo

⁸ Art. 15 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067, 2245, z 2019 r. poz. 730.

⁹ Art. 15. 1. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków ... oraz Siwek A., *Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2nd half of the 20th century* [Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku], *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 49 (2017), s. 125 – 133.

¹⁰ Zalasńska K., Zeidler K., *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2015, s. 101.

¹¹ Archiwum OT NID w Krakowie, Materiały robocze R. Marcinka.

¹² Art. 15. 4. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków ...

¹³ Por.: Tarnowskie Góry - <https://whc.unesco.org/en/list/1539/documents/>; Krzemionki Opatowskie - <https://whc.unesco.org/en/list/1599/documents/>;

Pomniki historii: https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/.

to analiza ewolucji polskiego systemu prawnego ochrony zabytków, prowadzi do wniosku, że w ostatnich dekadach osiągnięciem jest dążenie do hierarchizacji form ochrony – od ewidencji zabytków, przez rejestr, po pomnik historii i światowe dziedzictwo, które jawi się jako nadrzędna, wynikająca z traktatowych zobowiązań forma ochrony pozostająca pod nadzorem międzynarodowej społeczności¹⁴. Natomiast relacje pomnika historii i Światowego Dziedzictwa zarówno w zapisach ustawy, jak i w procedurach wyboru nie są konsekwentne i jednoznaczne.

Grupa referencyjna – sakralna architektura drewniana

Do doskonałą grupą referencyjną ukazującą niespójności systemowe są polskie zabytki drewnianej architektury sakralnej. Są reprezentowane na Liście Światowego Dziedzictwa, są wśród pomników historii. Jednak w znacznej mierze są to zbiory rozłączne. Kościoły i cerkwie reprezentujące w skali światowej zjawisko sakralnych budowli drewnianych w Polsce, nie są obdarzone tytułem pomnika historii. W przypadku sześciu kościołów drewnianych południowej Małopolski wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa w 2003 r. żaden nie uzyskał dotąd tytułu pomnika historii¹⁵, choć aktualnie sygnalizowane są aspiracje gospodarzy kościołów w Haczowie i Lipnicy Murowanej w tym zakresie. W przypadku ośmiu polskich cerkwi drewnianych współtworzących wpis cerkwi drewnianych regionu Karpat w Polsce i na Ukrainie, żadna z nich nie była pomnikiem historii w 2013 r. w chwili wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa¹⁶. Niedawno, w 2018 r. tytułem pomnika została obdarzona cerkiew z Radruża¹⁷. W przypadku protestanckich kościołów pokoju o drewnianej konstrukcji ryglowej w chwili wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w 2001 r., żaden nie był uznany za pomnik historii. Jednak od 2017 r. zarówno kościół w Jaworze, jak i w Świdnicy szczytają się tytułem pomnika historii przyznanych przez Prezydenta RP¹⁸. W tym czasie tytuł pomnika historii uzyskują inne świątynie z kategorii zabytków drewnianej architektury sakralnej. Dość wskazać kościoły drewniane z Szalowej (2017 r.), Klempska (2017 r.), czy Olesna (2018 r.)¹⁹, lub zaawansowane starania w sprawie kościoła w Orawce²⁰. Jeśli dodamy do tego sygnały o (uzasadnionych zdaniem autora) aspiracjach gospodarzy cerkwi w Hańczowej, kościołów w Grywałdzie, Lachowicach, bądź Tomaszowie Lubelskim, złożoność problemu ukaże się w całej okazałości. Jednocześnie

¹⁴ Zalaśńska K., Zeidler K., *Wykład...*, s. 63 – 110.

¹⁵ Kornecki M., red., *Kościół drewniany południowej Małopolski – Materiały do dokumentacji wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Teki Krakowskie, t. 12; 2000, s. 3 – 94.

¹⁶ Por.: <https://whc.unesco.org/en/list/1424/documents/>.

¹⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Radruż – zespół cerkiewny”, Dz. U. z 6 grudnia 2017 r., Poz.2253.

¹⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Świdnica – zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pod wezwaniem Świętej trójcy, zwany kościołem pokoju”, Dz. U. z 28 marca 2017 r., Poz.672; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Jawor – kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem Ducha Świętego, zwany Kościołem Pokoju”, Dz. U. 29 marca 2017 r., Poz.673.

¹⁹ *100 Pomników Historii...*, s. 153 – 155, 257 – 259, 333 – 335.

²⁰ <http://orawka-kosciol.pl/2019/04/wizyta-przedstawicieli-narodowego-instytutu-dziedzictwa/>.

warto zauważyć, iż zarówno w przypadku wpisu kościołów jak i cerkwi drewnianych na Listę Światowego Dziedzictwa, podkreślano, że jest to reprezentacja szerszego zjawiska, a wpis „seryjny” miał zapewnić reprezentatywność próbki ilustrującej istotne zjawisko w dziejach cywilizacji²¹. Natomiast uznania za pomnik historii mają charakter indywidualny, jednostkowy, choć teoretycznie przewidziano możliwość tworzenia grupy – „serii” obiektów tej samej kategorii²². Specyfika i bogactwo polskiego zasobu zabytków drewnianej architektury sakralnej skłania do weryfikacji kryteriów wyboru pomników historii, jak i refleksji nad wyjątkowością lub typowością kandydatów.

„Seryjny pomnik historii”

Wybór założenia, iż pomniki historii mają ilustrować najcenniejszy dorobek dziedzictwa kulturowego kraju prowadzi do przekonania, że pewne kategorie zabytków utrwalonych w naszych dziejach, krajobrazie i tradycji artystycznej, a zarazem powtarzalnych w warstwie formalno – typologicznej, powinna być reprezentowana nie przez pojedyncze, a „seryjne” – grupowe uznania. Charakterystyka zasobu sakralnej architektury drewnianej w Polsce prowadzi do wniosku, iż jest znaczna ilość obiektów o porównywalnej, wysokiej wartości artystycznej i historycznej²³. Ograniczenie uznania za pomnik historii dla jednego z przykładów prowadzi do zubożenia obrazu. Zresztą pozostaje wówczas, tym wyraźniejsze, pytanie o kryteria wyboru. Przecież zasada „kto pierwszy ten lepszy” nie może decydować o kształtowaniu reprezentacji najcenniejszych zabytków w kraju. Istotną inspiracją dla rozwiązania problemu, mogą być doświadczenia Światowego Dziedzictwa w zakresie wpisów seryjnych. Koncepcji wpisów seryjnych (wieloczęściowych) próżno szukać w tekście Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. Pomysł ten wyniknął z doświadczeń w trakcie budowania Listy Światowego Dziedzictwa. Został skodyfikowany w dokumencie pomocniczym w stosunku do Konwencji, jakim są *Wytyczne operacyjne do stosowania Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*²⁴. We wciąż modyfikowanym i optymalizowanym dokumencie zdefiniowano istotę wpisów seryjnych (dóbr wieloczęściowych). Nominacji seryjnych dotyczą art. 137-139. Z czego art. 137 zawiera zasadnicze definicje charakteryzujące koncepcję dobra seryjnego.

Dobra wieloczęściowe zinterpretowano następująco:

a) Części składowe powinny odzwierciedlać powiązania kulturowe, społeczne lub funkcjonalne, występujące na przestrzeni czasu, które zapewniają odpowiednio: połączenie krajobrazowe,

²¹ Siwek A., *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat na Liście UNESCO – o światowym dziedzictwie uwag kilka*, Watra, nr 12;2015, s. 141 – 152.

²² *W przypadku zabytków architektury – obiekty o jednorodnych cechach i wartościach, reprezentujące wspólny krąg kulturowy, mogą być grupowane w zespoły*, wg.: https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zaradcow/opiekana-d-zabytkami/pomniki-historii/kryteria-wyboru/.

²³ Ruszczyk G., *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa 2009.

²⁴ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC.17/01; 12 July 2017, por.: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

ekologiczne, ewolucyjne lub siedliskowe.

b) Każda część składowa powinna mieć swój wkład w wyjątkową uniwersalną wartość dobra jako całości w sposób znaczący, naukowy, czytelnie zdefiniowany i dostrzegalny; i może zawierać m.in. atrybuty niematerialne. Wynikowa wyjątkowa uniwersalna wartość powinna być łatwa do zrozumienia i przekazywania.

c) Konsekwentnie, w celu uniknięcia nadmiernej fragmentacji, proces przygotowywania wniosku o wpis dobra, włączając w to wybór części składowych, powinien w pełni brać pod uwagę ogólną operatywność i spójność dobra i zakładając, że całość, a niekoniecznie poszczególne jej części, posiada wyjątkową uniwersalną wartość²⁵.

Ponadto, w Wytycznych operacyjnych, w art. 114 stwierdzono, iż: *W przypadku dóbr wieloczęściowych konieczny jest system zarządzania lub mechanizmy zapewniające skoordynowane zarządzanie poszczególnymi komponentami, które to powinny zostać opisane we wniosku o wpis dobra na Listę²⁶.*

Seryjny pomnik historii można z powodzeniem wzorować na powyższej koncepcji, sprawdzonej w międzynarodowej praktyce. W takim ujęciu, w kategorii sakralnej architektury drewnianej, można by wyodrębnić istotne grupy typologiczne. Następnie trzeba by sukcesywnie wypełniać je reprezentatywnymi przykładami, które w swym ogóle najlepiej ilustrują dane zjawisko historyczne – artystyczne. Na przykład w grupach typologicznych „kościółki gotyckie”, „kościółki barokowe”, „poszukiwania stylu narodowego”, etc. Pierwszym i zdawać by się mogło najbardziej oczywistym postulatem jest „przejęcie” reprezentacji zjawiska z Listy Światowego Dziedzictwa i ustanowienie „seryjnych” pomników historii w postaci drewnianych, gotyckich kościołów Małopolski oraz drewnianych cerkwi regionu Karpat. Owe serie można by poszerzać o niemniej cenne, acz niedocenione w sferze globalnej przykłady, jak np. wspomniany kościół z Grywałdu, czy cerkiew z Hańczowej, by grupa reprezentatywna w skali świata, na poziomie krajowym miała szerszy krąg odniesień.

Ochrona i zarządzanie, jako funkcja identyfikacji wartości

Przyjęcie koncepcji „seryjnego” pomnika historii będzie miało dalsze istotne reperkusje systemowe. Polski system ochrony zabytków opiera się na indywidualnym podejściu do obiektu chronionego, tak w sferze prawnej – spersonalizowana odpowiedzialność właściciela za stan dobra, jak i doktrynalnej – teza o konieczności jednostkowego rozpoznania każdego zabytku przed podjęciem wiążących decyzji konserwatorskich²⁷. Jednocześnie raporty, wypowiedzi publicystyczne i doświadczenia wskazują na istotne regionalne zróżnicowanie polityk konserwatorskich²⁸. Stąd obecność w dyskusji publicznej problematyki standardów

²⁵ <https://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl148421293082.pdf>.

²⁶ Tamże.

²⁷ Rouba B., *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń 2014, s. 116 – 128.

²⁸ *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017.

konserwatorskich²⁹. Jednak przy biernym, zakazowo – nadzorczym charakterze tradycyjnego systemu ochrony zabytków, standardy mogą być użyteczne, ale nie wystarczą do optymalizacji ochrony. Dla grupy zabytków uznanych za najcenniejsze w skali kraju celowe jest wdrażanie aktywnych systemów ochrony, dla których oparciem są doświadczenia z zakresu zarządzania dziedzictwem wypracowywane w sferze światowego dziedzictwa. Istotnym elementem owej praktyki jest obowiązek sporządzania planów zarządzania, które służą porządkowaniu, koordynowaniu i ukierunkowywaniu działań ochronnych w szerokim spektrum zagadnień i przy angażowaniu licznych interesariuszy³⁰. Dokumenty takie, ze względu na swój analityczny charakter, doskonale ukazują zarówno obszary wymagające poszerzenia badań, czy dokumentacji, jak i pozwalają hierarchizować działania, by finalnie służyły osiągnięciu rezultatów, wskazanych w wizji, precyzującej jak optymalnie utrzymywać dany zabytek. Dla „seryjnej” kategorii pomnika historii, takie plany zarządzania wymagałyby dwuetapowego podejścia – sporządzania dokumentów w skali obiektu oraz w skali całej grupy typologicznej. Należy wspomnieć, iż wypracowana metodologia tworzenia planów zarządzania dla dóbr szczególnie cennych, uwzględniająca wymogi światowego dziedzictwa, a dedykowana również polskim pomnikom historii, obejmuje między innymi analizę porównawczą dobra³¹. Jest to niezbędny etap analizy, służący zidentyfikowaniu wartości i jej atrybutów dla danego dobra. Atrybuty odgrywają następnie rolę zasadniczych elementów systemu zarządzania, gdyż na ich zachowaniu, eksponowaniu i interpretacji skupia się strategia ochrony³². Zatem plan zarządzania, a właściwie jego część analityczna obejmująca analizę dobra, może być zarazem narzędziem ujawniającym jakie jeszcze obiekty powinny znaleźć się w gronie wyróżnionych tytułem „seryjnych” pomników historii w danej kategorii typologicznej. Może to być ekspercki sygnał dla gospodarzy poszczególnych obiektów, iż są podstawy do podjęcia starań o uzyskanie zaszczytnego tytułu. W ten sposób można pogodzić potrzebę eksperckiego kształtowania zbioru pomników historii z obszarem inicjatyw gospodarzy obiektów. W przypadku wniosków formułowanych dla zabytków spoza wskazanego przez ekspertów „kanonu typologicznego” to analiza porównawcza powinna rozstrzygać, czy wnioskowany obiekt reprezentowanymi wartościami w wystarczającym stopniu koresponduje z pozostałymi elementami „serii”, czy wnosi do prezentacji typu nowe wartości, czy też jest z różnych względów (np. stan zachowania, autentyczność, integralność) kandydaturą o nieadekwatnej wartości w stosunku do pozostałych reprezentantów zjawiska. Usankcjonowanie takiej procedury wyłaniania nowych pomników historii byłoby kolejną analogią do procedur wyboru dóbr światowego dziedzictwa, gdzie analiza porównawcza jest istotnym i koniecznym etapem definiowania deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości. Z tą różnicą, że w przypadku pomników historii

²⁹ Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014 – 2017, s. 52. http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20140530projekt_zalacznika_do_uchwaly_o_KPOZiONZ_cz-1_w.pdf.

³⁰ Wijesuriya G., Thompson J., Young Ch., *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym*, Warszawa 2015, s. 4 – 5.

³¹ Fortuna-Marek A., Siwek A., Szymgin B., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV - metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017.

³² Szymgin, B., *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] B. Szymgin, (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa 2011, s. 58-69.

powinniśmy oczekiwać wykazania nie uniwersalnej, globalnej wartości, a wyjątkowej wartości w skali kraju. Na marginesie można dodać, iż przypadek drewnianych cerkwi regionu Karpat z Polski i Ukrainy ukazuje, iż w grupie porównawczej mogą znaleźć się zabytki pozostające poza obecnymi granicami kraju³³. Oczywiście nie ma prawnych możliwości obejmowania ich procedurami ustanawiania pomnikami historii, gdyż ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z zasady dotyczy terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Jednak może być to impuls do poszukiwania odrębnej formuły listy szczególnych zabytków kultury polskiej i z Polską związanej o znaczącym wymiarze symbolicznym i edukacyjnym.

Wnioski – „seryjny pomnik historii” i plan zarządzania, jako krok ku nowej jakości ochrony

Sukces i dynamiczny rozwój Listy Światowego Dziedzictwa ukazuje nośność koncepcji wskazania elitarnej grupy dóbr istotnych dla globalnej społeczności ze względu na wartość. Jednocześnie ewolucja Listy Światowego Dziedzictwa ujawnia zagrożenia rozmywania się przekazu i dewaluacji wartości wpisów, po przekroczeniu ilościowej masy krytycznej³⁴. Przy dynamicznym rozwoju listy pomników historii i rosnących aspiracjach kolejnych gospodarzy obiektów, takie zagrożenia mogą pojawić się i na gruncie krajowym. Odwołanie się do koncepcji „nominacji seryjnych”, które będą związane z obowiązkiem opracowywania planów zarządzania może przyczynić się do racjonalizowania nowych uznań za pomnik historii, zobiektywizowanego określania granic reprezentacji zjawiska, a zarazem będzie służyć optymalizacji i standaryzacji systemu ochrony dóbr o najwyższej wartości w skali kraju. Jako istotne atuty takiego rozwiązania można wskazać:

- Możliwość prezentacji ważnych w skali kraju treści historycznych i artystycznych związanych z konkretnymi kategoriami zabytków, które występują nie jednostkowo, a w postaci grupy porównywalnych, równocennych obiektów³⁵. Odwoływanie się do grupy, a nie do pojedynczego, autorytatywnie wskazanego reprezentanta ma znaczenie zarówno dla stanowienia ochrony, jak i edukacji o dziedzictwie oraz prezentacji dziedzictwa kulturowego kraju.

- Warunkiem powodzenia koncepcji seryjnych uznań za pomnik historii jest wiarygodna analiza porównawcza, określająca kryteria wyboru. Zastosowanie przywołanej metodologii planów zarządzania łączy w sobie dążenie do obiektywizacji wyboru (analiza porównawcza) i standaryzacji działań ochronnych (strategia zarządzania wspólna dla wybranej grupy zabytków). Dla uznań „seryjnych” plan zarządzania dla danej kategorii pomników, który uwzględnia już zdobyte doświadczenia wartościowania zabytków za pomocą analizy porównawczej, mógłby

³³ Np. można przywołać w grupie cerkwi regionu Karpat świątynię w Żółkwi związaną z mecenatem Sobieskich, lub cerkiew z Matkowa dokumentującą przenikanie się pierwiastków polskich i ruskich w fundacji drewnianej świątyni greko-katolickiej.

³⁴ Szmygin B., *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat, Ochrona Zabytków* 2013 T. 66, NR 1-4 (260-263), s. 169 – 180.

³⁵ Prezentowany tekst odwołuje się do przykładu drewnianej architektury sakralnej, ale w podobnym duchu można rozważać szereg innych kategorii zabytków, od średniowiecznych klasztorów, przez dwory z poszczególnych stuleci, po zabytki przemysłu i inżynierii XIX i XX w.

być zarazem mechanizmem ujawniającym, jakie jeszcze obiekty powinny znaleźć się w gronie wyróżnionych tytułem i objętych szczególną formą ochrony.

- Wnioskiem, który nasuwa się na marginesie prezentowanych rozważań jest potrzeba uzgodnienie statusu pomnika historii i dóbr dotychczas wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa. Obszar rozbieżności w tym zakresie sprawia, że budowana hierarchizacja zasobu zabytków staje się nieczytelna i niewiarygodna. Jednak wyprowadzając wnioski z dotychczasowej praktyki działania należy opowiedzieć się za zasadą, że dobra wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa powinny jednocześnie uzyskiwać status pomnika historii, ze względu na potwierdzoną w skali globalnej wyjątkową uniwersalną wartość. Nie można też nie dostrzec uwarunkowania odwrotnego, iż tylko nieliczne z zabytków o wyjątkowej wartości w skali kraju (pomniki historii) spełnią kryteria wyjątkowej uniwersalnej wartości w skali zasobu światowego.

- Ranga pomnika historii w systemie ochrony dóbr kultury w Polsce powinna wynikać po równo z prestiżowego charakteru wyróżnienia (i idących za tym lepszych możliwości pozyskiwania środków, udziału w programach promocyjnych, etc.) oraz z wysokiego standardu ochrony, który powinien być określony za pomocą obligatoryjnie sporządzanych planów zarządzania.

- Dokumenty zarządcze opracowywane według wspólnej metodologii powinny być wymagane zarówno dla pomników historii, jak i dóbr światowego dziedzictwa. Owa zbieżność może być jednocześnie doskonałą platformą przejmowania i adaptowania doświadczeń globalnych dla potrzeb krajowego systemu ochrony zabytków.

- Strategia zarządzania dobrami kultury (zabytkami) o najwyższej wartości w skali kraju sformułowana w planach zarządzania, w długofalowej perspektywie powinna pozytywnie wpływać na system ochrony zabytków w Polsce i finalnie prowadzić do ewolucyjnego wykształcenia nowej postaci owego systemu.

Nie ulega wątpliwości, że zbiór pomników historii i podzbiór dóbr światowego dziedzictwa powinny w polskim systemie ochrony zabytków wyróżniać się, jako dobra najcenniejsze, zarówno pod względem prestiżowym, jak i ze względu na skuteczność i standardy ochrony.

Fot. 1 Dębno Podhalańskie – drewniany kościół wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, nie jest pomnikiem historii, typologicznie związany z podhalańską grupą kościołów drewnianych. Fot. A. Siwek

Fot. 2 Grywałd - drewniany kościół nie wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, nie jest pomnikiem historii, typologicznie związany z podhalańską grupą kościołów drewnianych. Pod względem wartości bliski kościoła z Dębna. Fot. A. Siwek

Fot. 3 Orawka - drewniany kościół nie został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (wnioskowany, wykluczony w procedurach oceny w 2013r.), obecnie w trakcie zaawansowanych dążeń do uzyskania tytułu pomnika historii. Fot. A. Siwek

Fot. 4 Żółkiew (Ukraina) – carskie wrota ikonostasu w drewnianej cerkwi wpisanej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w ramach nominacji: drewniane cerkwie regionu Karpat w Polsce i na Ukrainie. Dwie postaci z Drzewa Jessego, z tarczą herbową Sobieskich w dłoniach – panegiryczny ukłon względem rodu kolatorów świątyni. Cerkiew to przykład zabytku poza granicami państwa polskiego, o doniosłym znaczeniu dla historii i kultury polskiej (jak cały zespół zabytkowy miasta). Fot. A. Siwek

Bibliografia

Drewniane Cerkwie Regionu Karpat w Polsce i Ukrainie - <https://whc.unesco.org/en/list/1424/documents/>.

Fortuna-Marek A., Siwek A., Szmygin B., (2017). *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV - metoda i przykłady zastosowania*, Lublin: Politechnika Lubelska.

Gaczoł A., (2010) *Wpływy włoskich doświadczeń w ochronie dziedzictwa kulturowego na powstanie i kształt praktyki konserwatorskiej w Polsce*, [w:] P. Kondraciuk (Ed.), „*Pod niebem północy*”. *Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu.

Jagielska E., (Ed.), (2018). *100 Pomników Historii*, Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Kornecki M., z zespołem, (2000), *Kościół drewniany południowej Małopolski – Materiały do dokumentacji wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Teki Krakowskie, t. 12, s. 3 – 94.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014 – 2017, (2014), http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20140530projekt_zalacznika_do_uchwaly_o_KPOZiONZ_cz-1_w.pdf.

Krawczyk J., (2008), *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego*, [w:] B. Szmygin (Ed.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, s. 63–74, Warszawa–Lublin: Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Krzemionki Opatowskie - <https://whc.unesco.org/en/list/1599/documents/>.

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, (2017), WHC.17/01; 12 July 2017, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

Pomniki historii (2019), https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/.

Purchla J., (2011), *Wielowymiarowa lekcja Norwegii. Polska perspektywa na rezultaty projektu Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, [w:] J. Purchla (Ed.), s. 400 – 409, *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Rouba B. (2014), *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Rozbicka M., (Ed.), (2017), *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Świdnica – zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pod wezwaniem Świętej trójcy, zwany kościołem pokoju”, Dz. U. z 28 marca 2017 r., Poz. 672.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Jawor – kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem Ducha Świętego, zwany Kościołem Pokoju”, Dz. U. 29 marca 2017 r., Poz.673.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Raduż – zespół cerkiewny”, Dz. U. z 6 grudnia 2017 r., Poz.2253.

Ruszczyk G. (2009), *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa: Muza.

Rymaszewski B. (1992), *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków.

Siwek A. (2015), *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat na Liście UNESCO – o światowym dziedzictwie uwag kilka*, Watra, nr 12; s. 141 – 152.

Siwek A. (2017), *Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2nd half of the 20th century [Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku]*, *Wiadomości Konserwatorskie= Journal of Heritage Conservation*, 49, s. 125 – 133.

Skaldawski B., Chabiera A., Lisiecki A. (2011), *System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich*, *Kurier Konserwatorski*, Nr 11.

Szmygin B. (2000), *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin: Politechnika Lubelska.

Szmygin B. (2008), *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna i propozycje*, [w:] B. Szmygin (Ed.), s. 145 – 154, *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Szmygin, B. (2011), *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] B. Szmygin, (Ed.), s. 58-69, *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Szmygin B. (2013), *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat*, *Ochrona Zabytków*, T. 66, NR 1-4 (260 - 263), s. 169 – 180.

Szmygin B. (2016), *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Tarnowskie Góry - <https://whc.unesco.org/en/list/1539/documents/>.

Wijesuriya G., Thompson J., Young Ch. (2015), *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym*, Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Zachwatowicz J. (1981), *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, *Ochrona Zabytków*, 34/1-2 (132-133), s. 4-10.

Zalasińska K., (Ed.) (2014), *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Warszawa: Wolters Kluwer.

Zalasińska K., Zeidler K, (2015), *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa - Gdańsk: Wolters Kluwer, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Żuchowska B. (1983), *Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – niektóre doświadczenia brytyjskie*, *Ochrona Zabytków*, 36/3-4 (142-143), s. 185-187.

POMNIK HISTORII W GDYNI - PROBLEMY OCHRONY GŁÓWNEJ OSI REPREZENTACYJNEJ MIASTA

SOŁTYSIK Maria Jolanta ¹

¹ prof. dr inż. arch. Maria Jolanta Sołtysik, Katedra Historii, Teorii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej
<https://orcid.org/0000-0003-0826-1734>

ABSTRAKT: Pomnik Historii w Gdyni obejmuje ukształtowaną w okresie międzywojennym część Śródmieścia, której ważny fragment stanowi założenie Mola Południowego wraz z Basenem Jachtowym i aleją Jana Pawła II. Idea przestrzenna tego zespołu przedstawiona została w 1938 roku, w projekcie tzw. Dzielnicy Reprezentacyjnej, będącym bardzo oryginalną realizacją widokowego otwarcia miasta na port i morze. Ponieważ założenie to nie zostało w okresie międzywojennym dokończony, jest obecnie poddane silnej presji inwestycyjnej – zwłaszcza w rejonie ośrodka żeglarskiego. Obowiązujący plan miejscowy (2009, skorygowany w 2015) niestety dopuszcza tu zwarty sposób zabudowy, sprzeczny z historyczną koncepcją układu luźnego i otwartego na morze. Mimo że założenie Mola Południowego jest od 2007 roku objęte wpisem do rejestru zabytków, to procedury jego ochrony zawiodły, czego dowodem były wyniki przeprowadzonego w 2014 roku konkursu architektonicznego. Rozwiązaniem, które mogłoby ustrzec nas przed błędami planistycznymi powinien być „konserwatorski plan zarządzania pomnikiem historii”, wzorowany na analogicznych planach zarządzania obiektami znajdującymi się na Liście Światowego Dziedzictwa i poprzedzający nadanie obiektowi rangi pomnika.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik historii w Gdyni, Molo Południowe, Dzielnica Reprezentacyjna, plan miejscowy, plan zarządzania pomnikiem historii

Wprowadzenie

Śródmieście Gdyni zostało wpisane na listę pomników historii w lutym 2015 roku, stając się na tej liście najmłodszym wiekowo pomnikiem historii w Polsce¹. Chroniony zespół obejmuje bowiem układ przestrzenny z lat 20. i 30. XX wieku, stanowiący „ukształtowaną w okresie dwudziestolecia

¹ Dwa lata później, w marcu 2017 roku została wpisana na listę pomników historii Radiostacja w Gliwicach. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej cyt. Dz. U.) z dnia 28 marca 2017, poz. 654.

międzywojennego część centrum Gdyni”². Wcześniej, już w 2007 roku, kompleks ten wpisano do rejestru zabytków, sankcjonując tym samym prowadzoną już od lat 90. ubiegłego stulecia ochronę położonych w jego granicach obiektów architektonicznych. Trzeba podkreślić, że na polu tej ochrony miasto oraz służby konserwatorskie odniosły wyraźny sukces, którego miarą jest około 30 obiektów modernistycznych wpisanych do rejestru zabytków i ponad 110 w gminnej ewidencji zabytków.

Pewne problemy stwarza jednak ochrona walorów kompozycyjnych bardzo ważnej części tego zespołu – ochrona jego głównej osi reprezentacyjnej, obejmującej założenie tzw. Mola Południowego, a więc najdalej na południe wysuniętego pirsu portowego Gdyni (fot.1).

Fot. 1 Molo Południowe wraz z Basenem Jachtowym, stanowi najdalej na południe wysunięty gdyński pirs portowy, przeznaczony na żeglugę przybrzeżną i jachtową oraz na funkcje reprezentacyjne i rekreacyjne (fot. M. J. Sołtysik)

Ten obszar, unikatny w sensie przestrzennym i stanowiący jedno z najbardziej uczęszczanych miejsc spacerowych w Gdyni jest dziś w pewnych rejonach mocno zaniedbany, a plany jego przyszłego zagospodarowania budzą uzasadnione obawy w kontekście konserwatorskim.

Pomnik historii na styku miasta z morzem – unikatowa idea modernistyczna Dzielnicy Reprezentacyjnej Gdyni

W Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 2015 roku ustanawiającym gdyński pomnik historii zawarto znamienne stwierdzenie - celem ochrony jest zachowanie (...) „unikatowego układu urbanistycznego powstałego na styku miasta z morzem, który jest

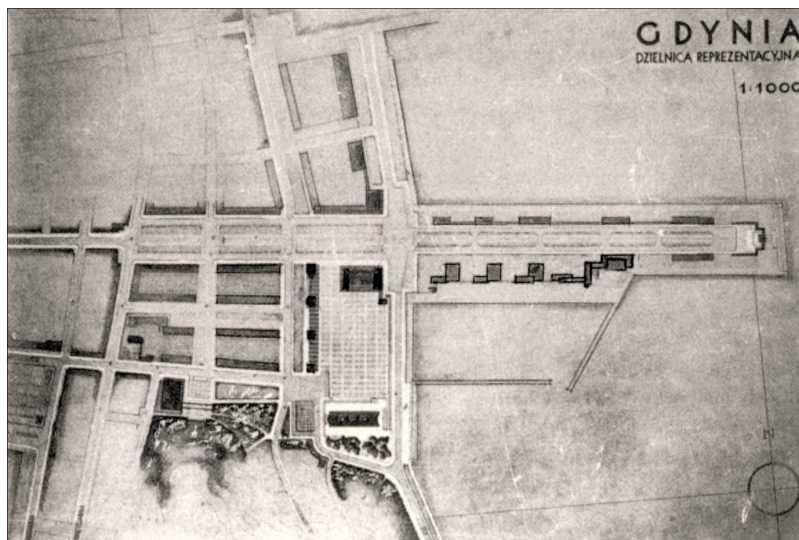
² Dz. U. z dnia 16 marca 2015, poz. 356, par. 3.1.

wybitnym osiągnięciem polskiego modernizmu”³. Nie ulega wątpliwości, że w granicach historycznego Śródmieścia Gdyni tym obszarem, który w sposób najbardziej namacalny tworzy układ urbanistyczny na styku miasta z morzem jest założenie przestrzenne Mola Południowego wraz Basenem Jachtowym i ciągiem alei Jana Pawła II (dawnej alei Zjednoczenia Ziemi Polskich), położonej na osi mola a zarazem na przedłużeniu ulicy 10 Lutego i Skweru Kościuszki. Ta koncepcja urbanistyczna łączy w jedną całość przestrzenną miasto, port i morze, wprowadzając strukturę miejską na specjalnie w tym celu zbudowany pirs portowy, szeroko dostępny dla wszystkich mieszkańców i przeznaczony dla żeglugi przybrzeżnej oraz jachtowej. Rozwiązanie to było w swym zamyśle kompozycyjnym bez precedensu zarówno w skali polskiej jak i europejskiej – zwykle bowiem wielkie porty i centra miejskie stanowią odrębne układy przestrzenne, raczej odwrócone od siebie niż sprzężone. Jednakże owo oryginalne zintegrowanie miasta i portu było w latach 30. XX wieku ideą przewodnią architektów i urbanistów projektujących Gdynię – miejscem, gdzie zamierzali oni zbudować reprezentacyjną część nowopowstającego zespołu.

Idea ta uzyskała swój kształt przestrzenny w układzie tzw. Dzielnicy Reprezentacyjnej⁴, nad którą prace projektowe prowadzono w latach 1932-1938. Według przyjętej ostatecznie w czerwcu 1938 roku koncepcji (rys. 1), głównym elementem Dzielnicy było Molo Południowe wraz z Basenem Jachtowym oraz zaprojektowanym wzdłuż osi Mola układem szerokiej alei, prowadzącej do umieszczonego na jej końcu Pomnika Zjednoczenia Ziemi Polskich. Ta założona z rozmachem aleja, składała się z poprowadzonego środkiem, szerokiego skweru i dwóch osi ulicznych po bokach, którym towarzyszyły dwa jednostronne ciągi zabudowy - wzdłuż północnego i wzdłuż południowego nabrzeża Mola. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, że zabudowa ta nie miała tworzyć zwartych pierzei, tylko luźny, otwarty na morze zespół, umożliwiający szerokie prześwity widokowe zarówno na kierunku głównej osi, jak i po jej obu stronach.

³ Pełen tekst brzmienia Rozporządzenia Prezydenta brzmi: „Par. 1. Uznaje się za pomnik historii „Gdynia – historyczny układ urbanistyczny śródmieścia”, położony w Gdyni, w województwie pomorskim. Par. 2. Celem ochrony pomnika historii wymienionego w par. 1 jest zachowanie ze względu na wartości historyczne, artystyczne i naukowe, unikatowego układu urbanistycznego powstałego na styku miasta z morzem, który jest wybitnym osiągnięciem polskiego modernizmu, a ze względu na jego szczególną rolę w rozwoju kraju i budowie polskiej tożsamości po odzyskaniu niepodległości, uchodzi za symbol II Rzeczypospolitej. Par. 3. Obszar pomnika historii (...) obejmuje ukształtowaną w okresie dwudziestolecia międzywojennego część centrum Gdyni (...)”, op. cit. poz. 356.

⁴ Sołtysik M. (1993). *Gdynia – miasto dwudziestolecia międzywojennego. Urbanistyka i architektura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (ss. 294-305 i 342-344); zob. także Sołtysik M. J., (2011). *Modernistyczne centrum miasta – ewolucja idei Dzielnicy Reprezentacyjnej Gdyni 1926-2007* [w:] M. J. Sołtysik, R. Hirsch (Ed), *Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie* (ss. 51-62). Gdynia: Urząd Miasta Gdyni 2011.

Ryc. 1 Projekt Dzielnicy Reprezentacyjnej w Gdyni z czerwca 1938 r. autorstwa arch. Stanisława Filipkowskiego, którego główną częścią jest Molo Południowe wraz z Domem Żeglarza Polskiego i pawilonami żeglarskimi (źródło: archiwum prywatne M. J. Sołtysik)

Koncepcja Dzielnicy Reprezentacyjnej została w części związanej z Molem Południowym w znacznym stopniu zrealizowana⁵. Zbudowane w 1936 roku Molo i Basen Jachtowy oraz urządzona pod koniec lat trzydziestych aleja Zjednoczenia Ziemi Polskich wraz z dwoma usytuowanymi przy niej obiektami – Domem Żeglarza Polskiego (dziś Wydziałem Nawigacyjnym Uniwersytetu Morskiego) i Stacją Morską⁶ (dziś Morskim Instytutem Rybackim) – w sposób bardzo konsekwentny realizowały główną ideę kompozycyjną układu, a więc ekspozycję Śródmieścia na port i morze. Było to niezwykle oryginalne rozwiązanie przestrzenne, które poprzez swą unikatową kompozycję krajobrazową oraz otwarty układ luźnej, asymetrycznej i zróżnicowanej wysokościowo zabudowy stanowiło świetny przykład najnowszych, awangardowych idei modernistycznych w urbanistyce.

Zespół Mola Południowego jest awangardowy również w wymiarze architektonicznym. Świetnie zaprojektowany i dziś znajdujący się w rejestrze zabytków dawny Dom Żeglarza Polskiego (fot. 2) pełnił rolę dominanty architektonicznej założenia. Miało się tu mieścić główne centrum hotelowo-szkoleniowe rozwijającego się prężnie w okresie międzywojennym polskiego żeglarstwa morskiego. Jego po mistrzowsku skomponowana bryła, asymetryczna, mocno rozczłonkowana oraz zróżnicowana wysokościowo jest w swym głównym korpusie cztero-

⁵ Z uwagi na wybuch wojny w 1939 roku nie zdążono niestety rozpocząć realizacji kompleksu tzw. Forum Morskiego, a więc reprezentacyjnego placu u nasady Mola Południowego, który miał również stanowić część Dzielnicy Reprezentacyjnej.

⁶ Zlokalizowana na końcu Mola, obok Domu Żeglarza, Stacja Morska została wzniesiona w 1938 roku według projektu Leonarda Tomaszewskiego oraz Juliusza Żakowskiego i rozbudowana w latach 1969-1971 o przeszkloną rotundę. Stanowi ona dziś Akwarium Gdyńskie Morskiego Instytutu Rybackiego.

i pięciokondygnacyjna, schodząc po obu stronach skrzydłami bocznymi do wysokości dwóch kondygnacji. Główny akcent kompozycji tworzył dynamicznie zarysowany, owalny ryzalit od strony basenu jachtowego, podkreślony wstęgowymi oknami i daszkiem wieńczącym piątą kondygnację, stylizowanym na mostek kapitański. „Okrętowa” stylistyka tej realizacji pozostaje do dziś jedną z ikon gdynskiego modernizmu. Obok, na przedłużeniu skrzydła zachodniego Domu Żeglarza projektowano w latach trzydziestych żeglarski ośrodek morski, jako jego funkcjonalne uzupełnienie i kontynuację. Również w swej formie architektonicznej miał on być kontynuacją kompozycyjną Domu Żeglarza, składając się z trzech dwukondygnacyjnych pawilonów spiętych w przyziemiu słupowymi portykami. Wszystkie te obiekty ukształtowano w jeden spójny zespół, w którym jednak główną rolę przestrzenną odgrywał Dom Żeglarza, a projektowane pawilony, wyraźnie niższe, podporządkowano tej dominancie.

Fot. 2 Dawny Dom Żeglarza Polskiego, obecnie Wydział Nawigacyjny Akademii Morskiej w Gdyni, zbudowany według projektu Bohdana Damińskiego i Tadeusza Sieczkowskiego z 1937 r., rozpoczęty w latach 1938-1939 i ukończony po 1945 roku (fot. M. J. Sołtysik)

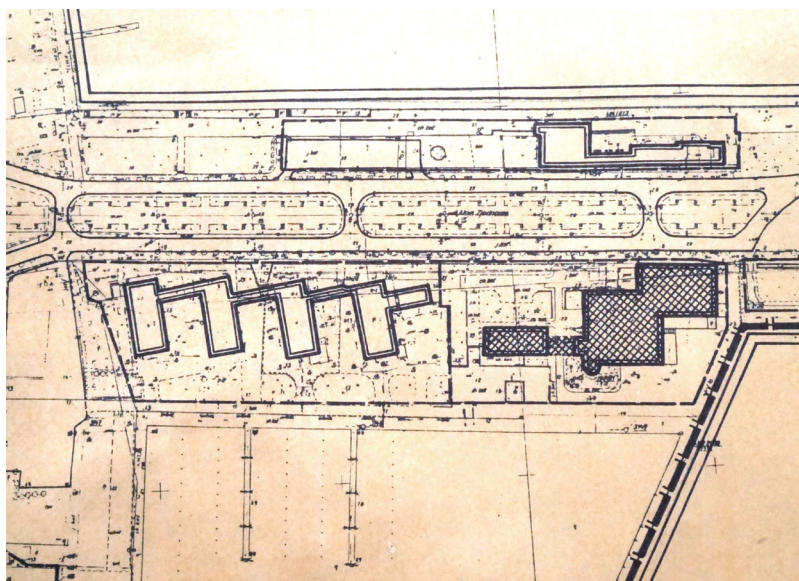
Budowa samego Domu Żeglarza, prowadzona i mocno zaawansowana w latach 1938-1939, została ukończona zgodnie z pierwotną koncepcją krótko po wojnie. Realizacji ośrodka żeglarskiego nie zdążono już niestety przed 1939 rokiem rozpocząć i musiała ona czekać na swą kolej przez ponad 2 dekady⁷.

⁷ W latach 70. XX wieku powstał również na Molo Południowym – po jego północnej stronie – dworzec żeglugi przybrzeżnej („Dworzec Żeglugi Gdańskiej”), zaprojektowany przez znanego architekta Lecha Zaleskiego. Wzniesiono go na miejscu prowizorycznej przedwojennej przystani „Żegluga Polskiej S.A.”

Powojenna zabudowa przy Basenie Jachtowym

W pierwszych latach powojennych prowadzono intensywną odbudowę zniszczonego przez Niemców portu gdyńskiego, w tym także wysadzonych nabrzeży Basenu Jachtowego. Po przywróceniu jego pierwotnego kształtu, ukończone zostało urządzenie Domu Żeglarza. Krótko potem zmieniło się jednak przeznaczenie funkcjonalne tego obiektu i wprowadzono podział funkcjonalny całego terenu przy Basenie Jachtowym. Do dawnego Domu Żeglarza przeniesiony został jeden z wydziałów Państwowej Szkoły Morskiej (dziś Uniwersytetu Morskiego) – Wydział Nawigacyjny – co wyłączyło praktycznie ten obiekt z ogólnodostępnego użytkowania, oddzielając go jednocześnie od planowanego obok ośrodka żeglarskiego.

Decyzja o budowie pawilonów żeglarskich zapadła na początku lat 70. XX wieku. Wówczas jeszcze w żywej pamięci była pochodząca z lat międzywojennych koncepcja rozplanowania Mola Południowego i jego otwartej widokowo na Basen Jachtowy zabudowy. Niewątpliwie stała się ona inspiracją dla projektantów nowego ośrodka żeglarskiego, którzy ukształtowali tę inwestycję w sposób luźny, nieintensywny, nawiązując tym do oryginalnej koncepcji Dzielnicy Reprezentacyjnej. W latach 70. powstały tu wówczas 4 niskie pawilony, jedno- i dwupiętrowe, połączone ze sobą ciągiem częściowo zagłębionych w ziemi parterowych hangarów z tarasami widokowymi na dachach, na które można było wejść z głównej alei (rys. 2). Zespół ten był dobrze wpisany w całość założenia, tworzył architekturę „krajobrazową”, umożliwiającą otwarcia widokowe na morze poprzez ogólnodostępne tarasy widokowe. W tym sensie awangardowa idea międzywojenna została w tej realizacji w pewnym stopniu urzeczywistniona.

Ryc. 2 Układ zabudowy ośrodka żeglarskiego przy Basenie Jachtowym w 1994 roku. Widzimy zbudowane w latach 70. XX wieku cztery pawilony żeglarskie, jedno- i dwupiętrowe, połączone ze sobą ciągiem częściowo zagłębionych w ziemi parterowych hangarów z tarasami widokowymi na dachach, na które można było wejść z głównej alei. Pawilony żeglarskie są funkcjonalnie oddzielone od dawnego Domu Żeglarza Polskiego, a obecnie Wydziału Nawigacyjnego Akademii Morskiej (źródło: archiwum prywatne M. J. Sołtysik)

Były jednak również zmiany w stosunku do projektów międzywojennych. Poszczególne pawilony zostały bowiem ustawione ukośnie względem linii ulicy, co optycznie miało zmniejszyć długość ich frontów i tworzyć rozwiązanie bardziej urozmaicone przestrzennie. Poza tym, dość skromna, utrzymana w stylistyce powojennego modernizmu architektura nowych budynków z jednej strony wyraźnie odbiegała od artykulacji dawnego Domu Żeglarza, z drugiej jednak utrzymywała jego dominację przestrzenną w zespole i właściwe relacje wysokościowe. Generalnie więc, rozwiązanie to nie deprecjonowało walorów historycznego układu. W swym ogólnym zarysie przetrwało do dzisiaj, choć stan przestrzenny pawilonów żeglarskich od końca lat 90. XX wieku ulega stałej degradacji.

Obecne zagospodarowanie Mola Południowego

Istniejące dzisiaj zagospodarowanie Mola Południowego stanowi rejon jaskrawego konfliktu przestrzennego, w którym ład w wielu miejscach przegrywa z chaosem. O ile ciąg biegnącego środkiem alei Jana Pawła II skweru jest zwykle zadbane, ładnie oświetlony i uporządkowany, to wiele do życzenia pod tym względem pozostawia rejon ośrodka żeglarskiego. Sam dawny Dom Żeglarza – jako zabytek rejestrowy i gdyńska ikona modernizmu – został niedawno pięknie odnowiony i wyeksponowany. Jednakże od lat powojennych do dzisiaj pełni on funkcje szkolne, jako Wydział Nawigacyjny Uniwersytetu Morskiego i pod względem użytkowym nie stanowi jednej całości z kompleksem pawilonów żeglarskich. Natomiast te ostatnie, podobnie jak cały położony przy nich rejon przy Basenie Jachtowym, to teren w sensie przestrzennym bardzo zaniedbany.

Chaos ten jest w większości rezultatem wadliwych zmian przestrzennych, wprowadzonych tu w okresie powojennym. Ustalony po wojnie podział funkcjonalny okazał się bardzo niekorzystny, gdyż pozbawił ośrodek żeglarski jego naturalnego centrum, jakim miał być Dom Żeglarza. Niekorzystną sytuację pogłębia fakt niedostosowania programu użytkowego istniejących pawilonów żeglarskich do obecnych potrzeb. Chodzi zwłaszcza o brak zaplecza gastronomicznego, które jest niezbędne na terenie tak atrakcyjnym jak Molo Południowe i będącym jednym z głównych ciągów rekreacyjnych Śródmieścia Gdyni. Paradoksalnie, z jednej strony brakuje w tej zabudowie usług gastronomii, a z drugiej istniejące tu tarasy widokowe pozostają prawie w ogóle nieużytkowane i niewykorzystane. Za to masowo powstają przy nich całe rzędy prowizorycznych bud gastronomicznych, które zimą straszą zabitymi deskami, a latem odpychają niechlujnym wyglądem. Prócz tego, pawilony klubów żeglarskich są nieremontowane, starzeją się technicznie, a od lat 90. obwiesza się je reklamami, przebudowuje i degraduje przestrzennie. Niestety, w sezonie letnim nawet uporządkowany zwykle ciąg zielonego skweru pieszego w środku alei Jana Pawła II przeżywa istną inwazję mniej lub bardziej tymczasowych obiektów - stelaży wystawowych, reklam i bud kawiarnianych. Na końcu Mola Południowego, w miejscu kulminacji przestrzennej układu znajduje się duży parking, o nierównej i mało estetycznej nawierzchni, co dodatkowo wprowadza chaos na tym terenie.

Miejscowe projekty zagospodarowania przestrzennego i konkurs na „Nową Marinę w Gdyni” (2009-2015)

Pewne nadzieje dotyczące uporządkowania przestrzeni dawnej Dzielnicy Reprezentacyjnej Gdyni związane były z nowym miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego. W 2009 roku, a więc dwa lata po wpisaniu Śródmieścia do rejestru zabytków, plan ten w istocie został uchwalony⁸. Jednakże jego zapisy w części dotyczącej Mola Południowego i ośrodka żeglarskiego okazały się kontrowersyjne i w sposób niewłaściwy ujmowały kwestię ochrony zabytkowego układu. Bowiem w karcie terenu nr 47, obejmującej obszar tego ośrodka, na miejscu istniejących pawilonów żeglarskich przewidziano duży kompleks nowej, czterokondygnacyjnej zabudowy o wysokości do 15 metrów. Wyznaczono dla niej długą, liczącą 190 m pierzeję wzdłuż Alei Jana Pawła II, zamkniętą przez bardzo duży blok urbanistyczny, o wymiarach 190/60 metrów⁹. Jednocześnie, powołując się na konieczność ochrony dziedzictwa kulturowego, plan zalecał sposób kształtowania nowej zabudowy, stojący – paradoksalnie – w wyraźnej sprzeczności z historyczną ideą urbanistyczną Mola Południowego. Ustalał bowiem, że na tym terenie „wymagane jest nawiązanie wysokością budynków projektowanych w zwartych pierzejach” do „istniejącej zabudowy sąsiedniej”¹⁰. Po pierwsze więc, z zapisu wynika że dla tej części Mola Południowego przewidziano zabudowę zwartą i pierzejową, bez nawiązania do układu luźnego z bocznymi otwarciami widokowymi, który był istotą rozplanowania zabytkowego zespołu. Po drugie zaś, w planie zalecono nawiązanie wysokościowej nowej zabudowy do sąsiadującego z nią dawnego Domu Żeglarza, bez zwrócenia uwagi na to, że w zabytkowym zespole obiekt ten pełnił rolę dominanty wysokościowej i że pawilony żeglarskie miały być od niego istotnie niższe. Obu tych historycznych zasad kompozycyjnych kształtowania zabudowy Mola Południowego plan nie uwzględniał – co jest wyraźnym błędem polityki przestrzennej miasta i jego służb urbanistycznych. Trzeba przy tym niestety wspomnieć, że ustalenia planu uzyskały pełną akceptację czynników konserwatorskich, a więc aprobatę Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

⁸ Uchwała nr XXXVII/839/09 Rady Miasta Gdyni z dnia 25 listopada 2009 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Śródmieście w Gdyni, rejon Skweru Kościuszki oraz Jana z Kolna i 10 Lutego. *Dziennik Urzędowy Województwa Pomorskiego* (dalej cyt. *Dz. Urz. Woj. Pom.*) z 27 stycznia 2010 r., Nr 12, poz. 220.

⁹ Por. rysunek planu stanowiącego załącznik graficzny do Uchwały nr XXXVII/839/09 Rady Miasta Gdyni z dnia 25 listopada 2009 r...., ibidem, oraz tekst karty terenu nr 47 tego planu. Pierzeja ta zamknięta była blokiem urbanistycznym o długości 200 m i szerokości 70 m.

¹⁰ Por. punkt 5 karty terenu nr 47 i przywołany w nim jako obowiązujący zapis paragrafu 5 ust. 1. pkt 2.b uchwalonego miejscowego planu zagospodarowania (Uchwała nr XXXVII/839/09 Rady Miasta Gdyni z dnia 25 listopada 2009 r...., op. cit.). Dokładny zapis wspomnianego punktu 2 b paragrafu 5 brzmi: „nową zabudowę należy dostosować skalą do istniejącej zabudowy sąsiedniej, wymagane jest nawiązanie wysokością budynków projektowanych w zwartych pierzejach zabudowy, do poziomu gzymsu, attyki budynków istniejących – wyjątki od tej zasady dopuszczone są w przypadku, gdy wysokość istniejącego, sąsiedniego budynku odbiega o więcej niż 1 kondygnację od dopuszczalnej wysokości w danej pierzei zabudowy, ustalonej w karcie terenu”. Ponieważ zabudowa istniejąca na tym terenie liczy 2 kondygnacje, a dopuszczalna nowa zabudowa liczy 4 kondygnacje, więc zalecanym odniesieniem wysokościowym jest czterokondygnacyjna zabudowa sąsiednia dawnego Domu Żeglarza.

Jaskrawą ilustracją skutków przestrzennych tak sformułowanych zapisów planistycznych były rezultaty konkursu architektonicznego na „Nową Marinę w Gdyni” ogłoszonego 2014 roku. Wszystkie prace konkursowe ukazywały dobitnie, że projektowana zgodnie z tymi zapisami długa, czterokondygnacyjna pierzeja wzdłuż Alei Jana Pawła II jest kompletną pomyłką i zupełnie nie pasuje do krajobrazowego założenia Mola Południowego. Jest zbyt monumentalna i nie daje widokowego powiązania Alei z Basenem Jachtowym, co było główną ideą urbanistyczną zabytkowego zespołu. Zarówno w pracach nienagrodzonych (fot.3), jak i w pracy która uzyskała przeznaczoną do realizacji pierwszą nagrodę, widać wyraźnie, że skala nowoprojektowanego zespołu jest dużo za duża. Wielokrotnie przekracza kubaturę zabytkowego Domu Żeglarza, przytłaczając go swym ogromem, a nowa architektura zupełnie nie uwzględnia kontekstu przestrzennego tej ikony gdyńskiego modernizmu.

Fot. 3 Jedna z czterech prac nadesłanych na konkurs zamknięty na „Nową Marinę w Gdyni” z 2014 r., ukazująca dobitnie, że projektowana zgodnie z zapisami obowiązującego aktualnie planu miejscowego tego terenu długa, 190-metrowa czterokondygnacyjna pierzeja wzdłuż Alei Jana Pawła II jest kompletną pomyłką i zupełnie nie pasuje do krajobrazowego założenia Mola Południowego (fot. M.J. Sołtysik)

Szczęśliwie, jak dotąd do realizacji nowego giganta gdyńskiej architektury nie doszło. Jednakże wspomniane wyżej zapisy miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego nadal obowiązują, gdyż zostały one utrzymane we wprowadzonej w końcu 2015 roku zmianie do planu¹¹ i w każdej chwili można zacząć je realizować. Paradoksalnie bowiem owa zmiana polegała jedynie na dalszym zwiększeniu dopuszczalnej na tym terenie wysokości zabudowy – z 15 metrów do 18,45 metrów – oraz na zwiększeniu dopuszczalnej intensywności zabudowy do

¹¹ Uchwała nr XV/315/15 Rady Miasta Gdyni z dnia 30 grudnia 2015 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Śródmieście w Gdyni, rejon Skweru Kościuszki oraz ulic Jana z Kolna i 10 Lutego. *Dz. Urz. Woj. Pom.* z dnia 27 stycznia 2016 r., poz. 270.

2,1¹². Jest rzeczą znamioną, że miało to miejsce w grudniu 2015 roku, a więc już po uzyskaniu przez Śródmieście Gdyni wraz z Molem Południowym statusu pomnika historii. Widać więc, że to dodatkowe wyróżnienie praktycznie niewiele przyczyniło się do prawidłowej ochrony zespołu urbanistycznego.

Trzeba też podkreślić, że obowiązujący plan miejscowy nie formułuje żadnych wskazań dotyczących rozwijającego się masowo na całym obszarze Mola Południowego zagospodarowania tymczasowego – bud gastronomicznych i przeróżnych instalacji reklamowo-wystawowych. Obiekty te, teoretycznie tymczasowe, są do dziś przykrą, całoroczną codziennością tego terenu.

Specyfika konserwatorska Mola Południowego i słabość istniejących procedur ochrony

Należy więc zadać pytanie dlaczego na tym terenie, chronionym zarówno wpisem do rejestru zabytków jak i wyróżnionym statusem pomnika historii, możliwe były takie błędy planistyczne? Dlaczego plany sprzeczne z historyczną ideą kompozycyjną uzyskały akceptację czynników konserwatorskich? Dlaczego istniejące procedury zawiodły?

Szukając odpowiedzi na to pytanie trzeba na wstępie zauważyć fakt, że Molo Południowe jako przedmiot ochrony posiada swą wyraźną specyfikę. Po pierwsze, jest to zespół, który z jednej strony jest częścią objętego ochroną układu urbanistycznego Śródmieścia, a z drugiej strony zespół, o którego walorach artystycznych przesądza inna niż w całym Śródmieściu idea kompozycyjna – relacja z morzem i krajobrazem. O ile bowiem w centrum Gdyni zasadą kompozycyjną była zabudowa wysoka, zwarta i pierzejowa, to na Molo Południowym zupełnie odwrotnie – zabudowa luźna z otwarciami widokowymi i przewagą terenów zielonych, niższa, różnorodna wysokościowo i podporządkowana określonym dominantom. W procedurach planistycznych i konserwatorskich pominięto tą specyfikę kompozycyjną Mola Południowego i jego relację z krajobrazem.

Drugą ważną kwestią stanowiącą o specyfice konserwatorskiej Mola Południowego jest fakt, że zespół ten nie został w okresie międzywojennym dokończony, a zarówno wpis do rejestru zabytków, jak i rozporządzenie nadające mu status pomnika historii dotyczy wyraźnie okresu międzywojennego. Jest więc w pewnym sensie oczywiste, że teren niewypełniony przez zabudowę z lat 20. i 30. XX wieku będzie słabo chroniony i podatny na presję inwestycyjną, na wszelkie dobudowy i rozbudowy.

O słabości istniejących procedur konserwatorskich w tym wypadku przesądził splot dwóch wspomnianych wyżej okoliczności: (1) nieskuteczna ochrona głównej idei kompozycyjnej układu, innej niż w pozostałej części Śródmieścia; (2) presja inwestycyjna na teren wolny od zabudowy historycznej. Tej specyficznej sytuacji nie były w stanie skutecznie sprostać istniejące procedury ochrony. Sprawowane są one bowiem na podstawie dokumentów, które z reguły albo w ogóle nie odnoszą się do tych kwestii, albo czynią to w sposób bardzo ogólny i mało precyzyjny. Nie odnoszą się również do ewentualnych działań inwestycyjnych na chronionym terenie. Potrzebne są więc pilnie nowe rozwiązania prawne w procedurach ochrony.

¹² Ibidem, par. 2

Konkluzja – potrzeba planu konserwatorskiego zarządzania Pomnikiem Historii

W polskiej praktyce ochrony obiektów zabytkowych, szczególnie zaś tych, które są pomnikami historii, brakuje procedury, która obejmowałaby zasady postępowania konserwatorskiego, dedykowane specyficznemu do tego właśnie obiektu. Właściwym rozwiązaniem mogłyby być plany zarządzania pomnikami historii (lub szerzej - plany zarządzania obiektami zabytkowymi). Wzorem mogłyby się tu stać analogiczne plany zarządzania obiektami znajdującymi się na Liście Światowego Dziedzictwa „World Heritage List” (Plan of Monument Management).

Sporządzenie konserwatorskiego planu zarządzania powinno być nie tyle następstwem każdego aktu uznania za pomnik historii, co jego warunkiem. Musiałby być wcześniej przygotowany, może jeszcze na etapie wpisu do rejestru zabytków. Powinien zawierać szczegółowe wskazania dla ochrony obiektu, również w kontekście ewentualnych przyszłych działań inwestycyjnych i zapisów miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Jego sporządzenie musi być dokumentem prawnie obowiązującym i należeć do zakresu działań służb konserwatorskich. Nie można pozostawić tego w całości w gestii właściciela obiektu a zarazem przyszłego inwestora, gdyż obserwowana obecnie praktyka wykonywania przez ten podmiot prawny planów rewaloryzacji lub studiów historyczno-konserwatorskich obiektów zabytkowych nie spełnia prawidłowo swej roli ochronnej, jest najczęściej mało obiektywna i podporządkowana doraźnym, partykularnym interesom deweloperskim.

Plan zarządzania pomnikami historii jest niezbędny zwłaszcza w przypadku dużych zespołów zabudowy, posiadających różnorodną strukturę kompozycyjną, inną dla poszczególnych jednostek historyczno-przestrzennych. Powinien uwzględniać specyfikę kompozycyjną każdej z tych jednostek przestrzennych, a także zawierać wskazania dla terenów wolnych od zabudowy historycznej, na których możliwe będą w przyszłości działania inwestycyjne,

Przedstawiony powyżej przypadek Mola Południowego w Gdyni jest tylko ilustracją i przykładem szerszego problemu konserwatorskiego dotyczącego ochrony pomników historii w skali całego kraju.

Bibliografia

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 marca 2015, poz. 356 i z dnia 28 marca 2017, poz. 654.

Sołtysik M., (1993). *Gdynia – miasto dwudziestolecia międzywojennego. Urbanistyka i architektura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (ss. 294-305 i 342-344).

Sołtysik M. J., (2011). *Modernistyczne centrum miasta – ewolucja idei Dzielnicy Reprezentacyjnej Gdyni 1926-2007* [w:] M. J. Sołtysik, R. Hirsch (Ed), *Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie* (ss. 51-62). Gdynia: Urząd Miasta Gdyni 2011.

Uchwała nr XXXVII/839/09 Rady Miasta Gdyni z dnia 25 listopada 2009 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Śródmieście w Gdyni, rejon Skweru Kościuszki oraz Jana z Kolna i 10 Lutego. Dziennik Urzędowy Województwa Pomorskiego (dalej cyt. Dz. Urz. Woj. Pom.) z 27 stycznia 2010 r., nr 12, poz. 220.

Uchwała nr XV/315/15 Rady Miasta Gdyni z dnia 30 grudnia 2015 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Śródmieścia w Gdyni, rejon Skweru Kościuszki oraz ulic Jana z Kolna i 10 Lutego, Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 27 stycznia 2016 r., poz. 270.

TWIERDZA KŁODZKO POMNIKIEM HISTORII? ROLA OCHRONY ZABYTKÓW W KONTEKŚCIE I WOBEC POLITYKI

STOKLASEK-MICHALAK Joanna¹

¹ Joanna Stoklasek-Michalak, kustosz Muzeum Ziemi Kłodzkiej w Kłodzku, Dyrektor Twierdzy Kłodzko
<https://orcid.org/0000-0003-2292-7192>

ABSTRAKT: Twierdza Kłodzko – niekwestionowany świadek burzliwych wojen śląskich między dwoma mocarstwami: cesarską Austrią i rosnącymi w siłę Prusami, których przebieg zmienił mapę XVIII-wiecznej Europy, ale przede wszystkim obiekt stanowiący wyjątkowy w skali Europy przykład nowożytnej *architectura militaris*, gdzie krzyżują się rozwiązania architektoniczne kilku szkół fortyfikacyjnych, zachowane do dziś i czyniące z kłodzkiej twierdzy swoistą encyklopedię fortyfikacji – pozostaje poza listą zabytków uznanych za pomniki historii.

Podjęte w 2009 r. starania o wpisanie twierdzy na tę listę prestiżowych zabytków nie przyniosły spodziewanego rezultatu, a miniona dekada dostarcza wielu cennych wniosków na temat roli i zakresu ochrony zabytków zarówno wobec lokalnej, jak i centralnej polityki.

Niniejszy artykuł stanowi próbę syntetycznej prezentacji przypadku Twierdzy Kłodzko w związku z ponownie podjętą próbą uzyskania tytułu pomnika historii. Jest również echem głosów koncentrujących się na dziedzictwie stricte polskim, wybrzmiały podczas konferencji *Pomniki Historii – ochrona, zarządzanie, promocja*.

SŁOWA KLUCZE: Twierdza Kłodzko, fortyfikacje, *architectura militaris*, wojny śląskie

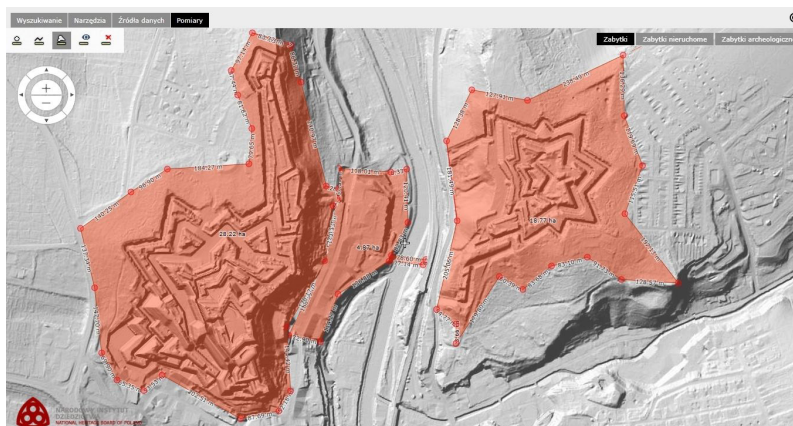
Twierdza Kłodzko – rdzeń Kotliny Kłodzkiej

Twierdza Kłodzko to monumentalny kompleks nowożytnych fortyfikacji o łącznej powierzchni wynoszącej ok. 52 ha (fot.1). Obejmuje on Twierdzę Główną¹ (ulokowaną na Górze Zamkowej w bezpośrednim sąsiedztwie rynku miejskiego, w miejscu istniejącego uprzednio zamku, a wcześniej drewnianego grodu, fot. 2), fort pomocniczy Owcza Góra² (na przeciwległym brzegu Nysy Kłodzkiej, fot. 3), a także położone pomiędzy tymi fortami dawne Przedmieście

¹ Wpis do rejestru zabytków pod nr 691 z dnia 10.05.1960 r.

² Wpis do rejestru zabytków pod nr 143/A/02/1–17 z 02.12.2002 r.

Ząbkowickie³ z wydajnym zapleczem technicznym i aprowizacyjnym (fot. 4). Twierdza Kłodzko, wraz z fryderycjańskimi fortecami w Głogowie, Świdnicy, Wrocławiu, Srebrnej Górze, Nysie i Koźlu, stanowi ogniwo jednej z nielicznych w Europie i jedynej na obszarze Polski, wielkiej XVIII-wiecznej europejskiej linii obronnej. Linia ta wyznacza jednocześnie granicę i punkty zapalne krwawego konfliktu pomiędzy tracącą hegemonię Austrią Habsburgów, a rosnącymi w siłę Prusami Hohenzollernów. Jak pokazała historia, rozstrzygnięcia wojen śląskich diametralnie zmieniły ówczesną mapę Europy oraz wprowadziły nowy, trwały układ sił.

Fot. 1 Obszar Fortecznego Parku Kulturowego - Twierdza Kłodzko. Od lewej: Twierdza Główna, dawne Przedmieście Ząbkowickie i Fort Owcza Góra (źródło: Narodowy Instytut Dziedzictwa, dostęp: 21.09.2017)

Fot. 2 Twierdza Główna z lotu ptaka w orientacji zachód – wschód (fot. G. Basiński)

³ Obecna ulica Łukasińskiego. Wpis do rejestru zabytków jako część ośrodka historycznego miasta pod nr 370 z 25.11.1956 r.

Fot. 3 Widok z lotu Ptaka od zachodu na Fort Owcza Góra (fot. G. Basiński)

Fot. 4 Widok na Twierdzę Główną i dawne Przedmieście Zabkowickie z koszarami i spichlerzami. Na pierwszym planie dawny most słuzowy nad Nysą Kłodzką (fot. M. Solska)

Jako obiekt o autonomicznych walorach, Twierdza Kłodzko wyróżnia się integralnością zespołu i wyjątkowymi atrybutami, co czyni z niej unikatowy zabytek nowożytnej europejskiej *architectura militaris*, na której swoje piętno na przestrzeni dwóch wieków odcisnęli tacy uznani fortyfikatorzy, jak: Walenty von Säbisch (fortyfikador m. in. Wrocławia i Świdnicy), Jacopo Carove (pochodzący z Włoch architekt doby baroku), inżynier i generał w armii pruskiej Gerhard Cornelius von Walrave, inżynier wojskowy Friedrich Christian von Wrede, inżynier wojskowy w pruskiej służbie Franz Ignatz Pinto z Piemontu oraz pruski pułkownik Ludwig Wilhelm Regler.

Twierdza powstawała⁴ stopniowo na wcześniejszych zabudowaniach, obejmujących ośrodek władzy cywilnej (od 981 r. gród, od XII w. kilkakrotnie przebudowywany zamek) oraz kultu religijnego (od poł. XIV w. kompleks klasztorny augustianów). Napięta sytuacja między Piastami Śląskimi a książętami czeskimi, dotycząca m. in. panowania na Śląsku i Ziemi Kłodzkiej, jak również aktywne kontakty Kłodzka z Pragą i Krakowem, skutkują wielokulturową historią z wyraźnym wątkiem polskim.

Wieloletni proces wznoszenia Twierdzy Głównej do obecnej postaci trwał od 1622 r. do pocz. XX w. Budowa, rozbudowa i liczne modyfikacje zespołu na Górze Zamkowej ilustrują burzliwą historię Kłodzka, są również zapisem ewolucji sztuki prowadzenia wojen i obronności. Dynamika architektonicznych przekształceń fortyfikacji odpowiada przynależności Kłodzka do kolejnych władców oraz zagrożeniom ze strony ówczesnych wrogów:

1) 1622 r. – w dobie czeskiej rebelii Kłodzko wraz z Zamkiem Dolnym i Górnym na Górze Zamkowej stało się punktem oporu względem Austrii. W ramach obrony zamku przed atakiem od północy powstał szaniec koronowy łączący trzy bastiony (późniejsze Dzieło Koronowe).

2) 1627–1740 – po zdobyciu miasta i zamku Austriacy rozpoczęli prace fortyfikacyjne na Górze Zamkowej w obawie przed zagrożeniem ze strony Szwedów. W toku prac zamek otoczono: od zachodu dwoma pierścieniami umocnień (wpierw Zamek Dolny włączono w wewnętrzny obwód obronny Dzieło Koronowe – Bastion Dzwonnik – Bastion Alarmowy, nadający Twierdzy charakter cytadelowy, później wzniesiono Półbastion Tumski, Kurtynę Tumską oraz Półbastion Orzeł i połączono je z murami miejskimi) oraz od północy (rawelinami Polnym i Jabłonką przed kurtykami Dzieła Koronowego). Jak wynika z aktualnego stanu badań nad Twierdzą Kłodzko, północną, bastionową część Twierdzy, opartą na rozwiązaniach szkoły holenderskiej, umocniły chodniki kontrminowe pod północnym przedpołem.

3) 1743 r. – po objęciu panowania przez Prusaków (1742) nastąpiła rozbudowa i modernizacja fortecy na podstawie projektu Walrawego, a podyktowana rozkazem Fryderyka II pragnącego umocnić Kłodzką w celu utrzymania pozostałych śląskich zdobyczy⁵. Powstały

⁴ Historię miasta i Twierdzy Kłodzko opracowano na podstawie: *Kłodzko dzieje miasta*, pod red. R. Gładkiewicza, Kłodzko 1998, Bukal G., *Twierdza Kłodzka 1620-1900*, KAIU t. 31, z. 3-4/86 s. 279-322 oraz Małachowicz E., *Twierdza Kłodzka*, Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej, z. 2: 1987, s. 3-30.

⁵ M. Małachowicz, *Fortyfikacje przełęczu Sudetów*, [w:] *Nowożytne fortyfikacje Śląska .Twierdze Kłodzko i Srebrna Góra*, seria wydawnicza Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji „Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury”, t. XII, Warszawa 2000, s. 83.

Wielkie Kleszcze (między Górnym Zamkiem a Dziełem Koronowym), szańce kleszczowe na stoku wschodnim i przy południowym wejściu do zamku. Front zachodni został wzmocniony o lunety i Wysoki Redan (tj. plac broni), a północny – o mocno wysuniętą lunetę Żuraw oraz nową fosę przed Dziełem Koronowym, tworzącą gwiaździsty płaszcz, który przedłużono aż do bastionu Orzeł na zachodnim stoku Góry Zamkowej. Pod północnym przedpołem rozbudowano istniejące korytarze w sieć chodników minerskich i kontrminowych, obejmujący sześć systemów na kilku poziomach.

- 1744–1751 – na wschodnim brzegu Nysy Kłodzkiej powstał potężny fort pomocniczy Owcza Góra, stanowiący wybitny przykład staropruskiej szkoły fortyfikacyjnej i mający za zadanie wzmocnienie Twierdzy Głównej poprzez zabezpieczenie wschodniego i północnego przedpoła Kłodzka oraz zablokowanie drogi na Wrocław. Założenie stanowi jednorodny i samodzielny fort o narysie gwiazdy, złożony z dwóch koron: Korony Niskiej w systemie kleszczowym na narysie moguncko-würzburgskim⁶ oraz skazamatowanej Korony Wysokiej, połączonej barkami z częściowo skazamatowanymi lunetami i umocnionej reditą – „donżonem”.

Równolegle w obrębie ufortyfikowanego Przedmieścia Ząbkowickiego powstał szpital, koszary ze stajniami oraz dwa ogromne spichlerze, a także most słuzowy. Funkcja spiętrzenia wody miała zapewnić dodatkową ochronę wschodniego przedmieścia Kłodzka poprzez sztucznie wywołaną powódź.

- 1770–1774 – zastąpiono archaiczny Zamek Wysoki wyspecjalizowanym, trzykondygnacyjnym Donżonem o narysie kleszczowym, który uczynił z Twierdzy Głównej zintegrowany zespół obronny. Zmodyfikowano dzieła na południe od Donżonu: Bastion Wieżowy, Bastion Wysoki i Przeciwstraż zamku, co zapewniło wzajemne wsparcie ogniowe oraz pełne panowanie nad miastem i przeprawą na Nysie Kłodzkiej.

4) Pocz. XX w. – ostatnie modyfikacje zwiększające obronność Twierdzy stanowią schrony i stanowiska bojowe, zbudowane w obrębie korony Donżonu. Zbiegły się one w czasie z wyburzaniem murów i bram miejskich, wskutek czego Kłodzko przestało być ciasnym miastem garnizonowym i zaczęło rozrastać się o dzielnice willowe.

Reasumując walory architektoniczne Twierdzy Kłodzko, za nośniki wyjątkowej wartości zabytku uznać należy:

1) zespół fortyfikacji dominujący w przestrzeni miejskiej i przywołujący dawny charakter Kłodzka jako miasta garnizonowego (fot. 5);

2) nowatorstwo niektórych rozwiązań w rozwoju pruskiej sztuki fortyfikacji.

3) nawarstwienie nowożytnych rozwiązań fortyfikacyjnych oraz ich dobry stan zachowania;

⁶ O charakterystycznych dla Walravego systemach kleszczowo - bastionowych dzieł oraz ich kombinacji na tzw. „narysie moguncko-würzburgskim” wspomina Izabela Kozłowska w rozprawie doktorskiej pt. *Szczecińskie fortyfikacje nowożytne, rola fortyfikacji nowożytnych w kształtowaniu układu przestrzennego miasta szczecina oraz wpływ analizy historycznej na współczesne działania projektowe i zakres ochrony konserwatorskiej*, Szczecin 2007, s. 165; http://www.pbc.gda.pl/content/8063/phd_kozlowska_izabela.pdf (dostęp: 29.11.2019).

Fot. 5 Widok z lotu ptaka od zachodu na kompleks fortyfikacji kłodzkich. Na pierwszym planie Twierdza Główna, w tle Fort Owcza Góra (fot. G. Basiński)

Twierdza Kłodzko – dziedzictwo bez dziedzica, czy dziedzic bez misji?

Pomimo tych historycznych i architektonicznych walorów, Twierdza Kłodzko wciąż nie jest pomnikiem historii.

Zabytek miał szansę uzyskać to wyróżnienie w 2009 r. staraniem właściciela – Gminy Miejskiej Kłodzko⁷, jednak wniosek został odrzucony z powodu zgłoszenia zbyt dużego i nieautentycznego w całości obszaru Kłodzka⁸. W granicach wnioskowanego obszaru – poza uzasadnionym terenem powstałego w 2005 r. Fortecznego Parku Kulturowego–Twierdza Kłodzko⁹ – znalazły się ponadto: przylegająca do FPK od południa starówka (do k. XIX w. objęta murami miejskimi) wraz z Wyspą Piasek¹⁰, a także część miasta przylegająca do murów miejskich od południa i zachodu, stanowiąca fragment dzielnicy powstałej na przełomie XIX i XX w., którą to część wnioskodawca ograniczył główną arterią miasta, tj. ul. T. Kościuszki.

Koncepcja wnioskodawcy o zgłoszeniu obszaru FPK poszerzonego o obszar starówki i fragment dzielnicy z eklektycznymi kamienicami z XIX i XX w. w opinii autorki jest trudna do uzasadnienia. Należy zauważyć, iż starówka z historycznym układem urbanistycznym wpisana została do rejestru zabytków w 1956 r., kiedy stanowiła ona jeszcze oryginalny kompleks, fragmentarycznie

⁷ Gmina Miejska Kłodzko stała się właścicielem Twierdzy Kłodzko w 2007 r. po kilku latach starań (vide: <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/7504FD36> dostęp: 29.05.2019).

⁸ Zgodnie z informacją pozyskaną z Wydziału Rozwoju UM w Kłodzku.

⁹ Uchwała nr XLIII/355/2005 Rady Miejskiej w Kłodzku z dnia 27 października 2005 r. w sprawie utworzenia Fortecznego Parku Kulturowego – Twierdza Kłodzko w Gminie Miejskiej Kłodzko. Obszar FPK objął obie fortyfikacje i położone pomiędzy nimi dawne Przedmieście Ząbkowickie.

¹⁰ Stanowiąca historyczny układ urbanistyczny miasta Kłodzka (wpis do rejestru zabytków pod nr 370 z dnia 25.11.1956 r.).

naruszony poprzez zawalenie się pojedynczych kamienic w obrębie najstarszych ulic miasta (Czeskiej, ob. Armii Krajowej i ob. Łukasieńskiego). Tymczasem zapoczątkowana w połowie lat 50. katastrofa budowlana w ciągu dekady unicestwiła kilkadziesiąt renesansowych i barokowych kamienic, miejsce których zajęły plomby i bloki typowe dla lat 60. i 70. Ostatnia pseudorekonstrukcja utraconych kwartałów zabudowy dotyczyła północnej pierzei rynku, którą w latach 90. „odtworzono” stylizowanymi nieudolnie kamienicami o zawyżonej wysokości, mocno zakłócającej pierwotny pejzaż miejski i jego dominanty w postaci masywu Twierdzy oraz strzelistej, renesansowej wieży ratusza.

Brak autentyczności i jednorodności rozległych części starówki stanowi podstawowy zarzut wobec wniosku z 2009 r., jednak równie kuriozalne było włączenie do wnioskowanego obszaru części dzielnicy eklektycznych kamienic czynszowych i willi mieszczkańskich, która nie pokrywa się z granicą wszystkich umocnień fortyfikacyjnych Kłodzka¹¹. Specyfika wnioskowanego obszaru miejskiego: niejednorodnego, pozbawionego autentyczności w zbyt wielu kwartałach, sztucznie podzielonego i przede wszystkim nie odpowiadającego zachowanej linii umocnień, wskazuje na determinację wnioskodawcy do wpisania na listę pomników historii nie tyle Twierdzy Kłodzko, co znacznej części miasta Kłodzka wraz z Twierdzą, dla której to idei Twierdza Kłodzko miała być przede wszystkim swoistym gwarantem uzyskania oczekiwanego rezultatu.

Ta krytyczna ocena ówczesnych intencji właściciela wobec zabytku nie jest bezpodstawna. Począwszy od niezrealizowanych deklaracji złożonych przez burmistrza Kłodzka w momencie przejścia Twierdzy na własność przez Gminę Miejską w 2007 r.¹² poprzez perturbacje związane z realizacją zapisów uchwały powołującej Forteczny Park Kulturowy–Twierdza Kłodzko, a skończywszy na budzącej spore wątpliwości sprawie dzierżawy fortu pomocniczego Owcza Góra – miniona dekada pokazuje co najmniej brak zrozumienia rangi zabytku przez jego właściciela, a także związany z tym brak misji ochrony zabytku, o zrównoważonej adaptacji nie wspominając¹³.

O ile powołanie w 2005 r. FPK–Twierdza Kłodzko mogło świadczyć o wysokiej świadomości ówczesnych władz miasta na temat rangi zabytku oraz konieczności wieloaspektowej ochrony kompleksu fortyfikacji, o tyle proces wdrażania tej idei jest wyrazem zgoła lekceważącego

¹¹ Powstałe w podobnym okresie i reprezentujące ten sam styl kamienice czynszowe oraz wille ulokowane są również na południe od ob. ulicy T. Kościuszki, stanowiącej granicę wnioskowanego obszaru. Właściwy zasięg dzielnicy wyznacza ob. ulica Chopina, rozciągnięta między meandrem nurtu Nysy Kłodzkiej od wschodu i zabudowaniami penitencjarnymi od zachodu. Zdaniem autorki punktami granicznymi dla ewentualnego (!) poszerzenia wnioskowanego obszaru powinny być elementy umocnień fortyfikacyjnych wysunięte na południowe i wschodnie przedpoła miasta.

¹² <http://www.walbrzych.info/pl/wiadomosci,News,2396,twierdza-zdobyta.html> (dostęp: 2.06.2019 r.).

¹³ Termin „równoważonej adaptacji” został przejęty od Łukasza Pardeli i Katarzyny Pałubskiej: Pardela Ł., Pałubska K., *Krajobraz w zrównoważonej adaptacji zabytkowych fortyfikacji (...)*, [w:] *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, praca zbior. pod red. B. Szmygina, Warszawa 2015, s. 221-228.

podejścia władz do tematu¹⁴. Najdobitniej ilustruje ów fakt sposób zarządzania Twierdzą, niezgodny z treścią zapisu uchwały: zamiast utworzenia jednostki zarządzającej FPK wraz z wyłonionym w drodze konkursu kompetentnym kierownikiem, zarządzanie Twierdzą Główną i Fortem Owcza Góra powierzano różnym instytucjom, nie dającym gwarancji objęcia zabytku należyłą ochroną: na pocz. 2006 r. turystyczną część Twierdzy Głównej powierzono OSIR, w okresie kwiecień 2007 – wrzesień 2010 r. OSIR zarządzał całym obszarem Twierdzy Głównej i Fortem Owcza Góra, po czym teren ten oddano w 30-letnią dzierżawę spółce miejskiej ZAMG Sp. z o. o. w celu realizacji inwestycji budowy kolei gondolowej (!) łączącej dwa forty, wreszcie w marcu 2014 r oddano cały Fort Owcza Góra oraz część Twierdzy Kłodzko w 40 letnią dzierżawę spółce Wadex Inwest Sp. z o. o. (z kapitałem zakładowym 50 000 zł), również w celu budowy kolei gondolowej i zagospodarowania obiektu¹⁵. Sama idea budowy kolei gondolowej między fortami – przy jednoczesnym braku podjęcia poważniejszych prac konserwatorskich w obrębie fortyfikacji oraz budzącej wątpliwości wycince drzew w forcie Owcza Góra – wywołuje refleksje na temat priorytetów właściciela obiektu. Co więcej: niepowtarzalność i atrakcyjność turystyczna kolejki gondolowej nie jest wystarczającym argumentem przemawiającym za realizacją tej koncepcji (skądinąd ingerującej w zabytkowy pejzaż forteczny), skoro równie atrakcyjny dla turystów, a przy tym bezsprzecznie unikatowy, byłby wjazd kolejką na Twierdzę Główną poprzez przywrócenie komunikacji oryginalnej poterny z 1873 r. pod wschodnim stokiem. Ocenę autorki, iż priorytetami właściciela nie były ani misja ochrony zabytków, ani program ich zrównoważonej adaptacji, potwierdza kontrowersyjna i karykaturalna koncepcja zagospodarowania Fortu Owcza Góra przez jego byłego dzierżawcę (Wadex Invest Sp. z o. o.). Zaprzecza ona postulatowi zawartym choćby w *Karcie Weneckiej* (skoncentrowanym na zachowaniu dziedzictwa przeszłości dla kolejnych pokoleń), za to ilustruje ignorancję wobec zasad ochrony zabytku oraz brak szacunku i zrozumienia wobec jego dziedzictwa¹⁶.

Zespół negatywnych cech, którymi wykazał się właściciel Twierdzy Kłodzko w ciągu kilku lat od uzyskania tytułu własności, położył się cieniem również na Twierdzy Główniej. W jej obrębie w 2011r. „wyremontowano” Wielkie Kleszcze adaptując je do funkcji ekspozycyjnej

¹⁴ Na temat zawiłych okoliczności powstawania i wdrażania FPK – Twierdza Kłodzko, jak również obecnego funkcjonowania Twierdzy Kłodzko w obrębie struktury Parku, w październiku 2017 r. autorka wygłosiła referat podczas Międzynarodowej konferencji naukowej *15 lat Fortecznego Parku Kulturowego w Srebrnej Górze. Ochrona i zarządzanie zabytkowymi zespołami architektury obronnej* (<http://www.icomos-poland.org/pl/archiwum-aktualnosci/201-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-15-lat-fortecznego-parku-kulturowego-w-srebrnej-gorze-ochrona-i-zarządzanie-zabytkowymi-zespołami-architektury-obronnej.html>, dostęp: 20.04.2019); materiały pokonferencyjne są w przygotowaniu.

¹⁵ O skomplikowanej i dynamicznej akcji wydzierżawienia Owczej Góry spółce-matce Wadex S.A., a następnie spółce-córce Wadex Invest, a także o zarzutach Burmistrza Michała Piszki dotyczących nielegalnej wycinki drzew i zniszczenia zabytku, skutkujących wypowiedzeniem dzierżawy w marcu 2015 r. m. in.: Awiżeń M., *Wadex Invest i Fort Owcza Góra*, [w:] <http://nowa.mojabrama.pl/wadex-invest-i-fort-owcza-gora> (dostęp: 25.04.2019), a także Śledź A., *Spółka Wadex pozwała Kłodzko do sądu o 10 mln złotych* [w:] <http://www.gazetawroclawska.pl/strefa-biznesu/firma/a/spolka-wadex-pozwala-klodzko-do-sadu-o-10-mln-zlotych,10168754/> (dostęp: 25.04.2019).

¹⁶ Bieńkowski B., *Zwycięska wizja fortu „Owcz Góra”*, [w:] <http://dkl24.pl/pl/a/926/zwycieska-wizja-fortu-owcza-gora---.html> (dostęp: 25.01.2018).

i konferencyjnej. Lista przewinień względem zabytku obejmuje m. in.: wyprucie w partii fundamentów wewnątrz kazamaty oryginalnego mechanizmu kieratu, uruchamiającego kolejkę w poternie pod wschodnim stokiem oraz zastąpienie oryginalnej ceglanej posadzki w układzie *opus spicatum* płytką klinkierową układaną na mijankę, otynkowanie pierwotnych ceglanych ścian kazamat grubym tynkiem strukturalnym odzwierciedlającym ruch pacy, wreszcie zdemolowanie korony dzieła w ramach prac izolacyjnych poprzez trwałe zniszczenie pokrywy roślinnej i złe wyprofilowanie wału, wskutek czego woda opadowa spływa z gliniastym błotem bezpośrednio po odnowionych murach, przy jednoczesnym zatykaniu kanałów odwodnieniowych.

Być może udałooby się uniknąć powyższych błędów – karygodnych z punktu widzenia konserwatora i historyka sztuki – gdyby właściciel zabytku, zgodnie z uchwałą powołującą FPK, korzystał z narzędzia monitorowania zabytkowego kompleksu¹⁷. Tymczasem zaniechania wóldarza miasta w zakresie ochrony zabytków nie ograniczyły się wyłącznie do obszaru Fortecznego Parku – w 2011 r. decyzją burmistrza Kłodzka zlikwidowane zostało stanowisko Miejskiego Konserwatora Zabytków.

Wątpliwa jakość przeprowadzonych remontów, nie uwzględniająca zabytkowej i oryginalnej tkanki obiektu oraz kwestionująca rzetelne podejście właściciela zabytku do Twierdzy Kłodzko, wymaga szukania rozwiązań systemowych, będących z jednej strony gwarantem objęcia kłodzkich fortyfikacji należytą ochroną, a z drugiej konstytuujących prestiż obiektu.

Ranga tytułu pomnika historii mogłaby dać Twierdzy Kłodzko właściwy status i swoisty immunitet, trzymający decyzyjnych lokalnych ignorantów na bezpieczny dystans.

Twierdza Kłodzko – dziedzictwo niechciane?

Zgodnie z opisem dostępnym na stronach Narodowego Instytutu Dziedzictwa¹⁸, na liście pomników historii „znajdują się obiekty o szczególnych wartościach materialnych i niematerialnych oraz znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego naszego kraju”. Zważywszy na niepodważalne walory architektoniczne Twierdzy Kłodzko, obecność tej fortyfikacji wśród innych znakomitych zabytków Polski ma silne uzasadnienie. Polskie wątki w wielokulturowej historii kłodzkiej twierdzy dodają jej wartości w kontekście uhonorowania miejsca pamięci lub postaci historycznych. Większość z tych wątków dotyczy działań narodowowyzwoleńczych oraz martyrologii Polaków: Wojciech Kętrzyński odsiadywał tu roczny wyrok w dobie Powstania Styczniowego (1864-65), z kolei podczas II Wojny Światowej został tutaj stracony Władysław Planetorz (1944), a w zorganizowanym na terenie Twierdzy obozie pracy, przy częściach radiotechnicznych do łodzi podwodnych oraz rakiet V-2, przymusowo pracowało 1500 polskich robotników, których ewakuowano z Łodzi wraz z fabryką AEG. Wątkiem nie mniej istotnym dla

¹⁷ W okresie od lipca 2008 r. do końca roku 2011 aktywny monitoring był prowadzony przez jednego z członków Rady Konsultacyjno-Naukowej, Mirosława Rzytkiego, w ramach realizacji Uchwały nr XLIII/355/2005, jednak dokonywane przez niego zgłoszenia pozostawały bez odzewu ze strony UM, a (dość niewygodna) aktywność monitorującego poskutkowało jego nieformalnym odwołaniem z funkcji; od maja 2012 do listopada 2013 r. monitoring powierzono Kamili Pietkiewicz, a w 2014 r. Burmistrz zupełnie zlikwidował monitoring FPK.

¹⁸ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/ (dostęp: 31.05.2019).

historii Polski jest postać św. Wojciecha, patrona Polski i syna Sławnika, który był pierwszym udokumentowanym władcą Kłodzka, urzędującym na Górze Zamkowej w 981 r.¹⁹

Pomimo tego komponentu wartości, jakim dysponuje Twierdza Kłodzko, panujący w ostatnich latach na płaszczyźnie kultury „narodowy ton” wywołuje niepokój o obiektywne spojrzenie, zarówno na stan zabytków objętych granicami obecnej Rzeczypospolitej, jak i o sprawiedliwą – czyli uzasadnioną owym stanem oraz wartościami historycznymi i artystycznymi – kuratelę nad nimi. Obawy autorki o ignorowanie potrzeb zabytków zachodniej Polski znalazły swój fundament w głównych założeniach polityki Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego na lata 2017-2020, zaprezentowanych przez ministra Jarosława Sellina w maju 2017 r. na Walnym Zjeździe Delegatów Stowarzyszenia Muzealników Polskich²⁰ i skoncentrowanych na dwóch nurtach: zbrodniach wojennych, martyrologii i bohaterstwa narodu polskiego²¹ oraz swoistej apoteozy Polski poprzez przywołanie jej zwycięstw i niegdysiejszej potęgi²². Znamienne, iż wśród wielu inicjatyw wymienionych przez ministra Sellina, których podjęło się MKiDN, najdalej wysuniętą na zachód instytucją muzealną, której działalność Ministerstwo wzięło pod swoją organizacyjną i finansową pieczę, było Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu. Gdyby ta optyka miała okazać się obowiązująca również wobec ochrony zabytków, nie byłoby w niej miejsca na Twierdzę Kłodzko.

Choć w dziedzinie ministerialnych dotacji na ochronę zabytków w minionym roku dostrzegalna była atencja wobec województwa dolnośląskiego²³, to jednak głosy części uczestników konferencji poświęconej pomnikom historii każą trzymać ów entuzjazm na wodzy.

Sygnaly, które wybrzmiały i które mogą niepokoić opiekunów zabytków w zachodniej części Polski, wskazywały na konieczność objęcia ochroną w pierwszej kolejności zabytki związane z postaciami szczególnie ważnymi dla historii i tożsamości Polaków, a także zabytki stanowiące świadectwo dziedzictwa narodowego na terenach dawnej Rzeczypospolitej, które w obrębie nowych granic terytorialnych są skazane na postępującą degradację.

Chociaż trudno odmówić racji tym argumentom, ich wybrzmienie podczas konferencji sugeruje

¹⁹ W bieżącym roku podjęto działania zmierzające do wpisania Kłodzka i Twierdzy Kłodzko w przyszłym roku na Międzynarodowy Szlak św. Wojciecha: <https://gazetawroclawska.pl/na-dolnym-slasku-powstaje-szlak-sw-wojciecha/ar/10156092> (dostęp 2.06.2019).

²⁰ W Zjeździe tym autorka brała udział, a przytoczone tu informacje pochodzą z własnej notatki sporządzonej na podstawie wystąpienia ministra J. Sellina.

²¹ Ilustrowany poprzez wątek zagłady Żydów (nowa organizacja muzeum w Treblince, plany opracowania struktur organizacyjnych muzeum w Sobiborze i prace dotyczące obozu w Płaszowie) wraz z upamiętnieniem ludności zaangażowanej w ratowanie Żydów (planu założenia Muzeum Sprawiedliwych pod Oświęcimiem), a także poprzez temat gołoty Sybiraków (planu założenia muzeum tematycznego w Białymstoku).

²² Realizacja tych idei przejawiała się w projekcie „Niepodległa” w ramach uczczenia 100-lecia odzyskania niepodległości, ponadto na 2019 r. planowano celebrowanie 450 rocznicy Unii Lubelskiej i Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

²³ W jesiennym naborze 2018 r. w pierwszej dziesiątce zabytków z największą dotacją znalazły się cztery dolnośląskie zabytki zajmując wysokie lokaty: 1, 2, 5 i 6. [http://www.mkidn.gov.pl/media/po2019/wyniki_20190514_Karta_publicacji_Ochrona_zabytkow_2019_I_nabor_\(z_odwolaniami\).pdf](http://www.mkidn.gov.pl/media/po2019/wyniki_20190514_Karta_publicacji_Ochrona_zabytkow_2019_I_nabor_(z_odwolaniami).pdf) (dostęp: 5.06.2019).

brak poparcia części środowiska konserwatorskiego wobec nominowania do tytułu pomnika historii zabytków, które nie dotyczą bezpośrednio historii Polski. Taka postawa groziłaby Twierdzy Kłodzko, dla oceny której należy przyjąć szerszy kontekst, przytoczony choćby w parafrazie wypowiedzi prof. Piotra Molskiego: *zarówno rodzime, jak i obce fortyfikacje, przede wszystkim: francuskie, rosyjskie i radzieckie, pruskie i niemieckie oraz austriackie (...) stanowią materialny zapis burzliwej historii Polski, symbol przetrwania i zachowania naszej narodowej tożsamości, ale też trwały ślad ewolucji sztuki fortyfikacyjnej wielkich mocarstw, uznawany za europejskie dziedzictwo kulturowe*²⁴. O europejskiej randze dziedzictwa twierdz fryderycjańskich, dominujących w fortecznym krajobrazie zachodnich województw Polski, wspomina także Edmund Małachowicz, który ocenia te fortyfikacje jako najbardziej „europejskie” pod kątem autorstwa koncepcji i ewolucji myśli inżynierskiej²⁵.

Również dla zabytków w zachodniej Polsce, widniejących już na liście pomników historii, realizowanie takiej strategii niesłoby za sobą zagrożenie brakiem skutecznego wsparcia finansowego wobec ograniczonego budżetu MKiDN, w żadnej mierze nie odpowiadającego realnemu zapotrzebowaniu. Dla Twierdzy Kłodzko, jako kandydata do wpisania na listę pomników historii, nie mniej niepokojącą propozycję stanowią głosy o przeformułowaniu definicji pomników historii, tudzież wprowadzeniu selekcji kandydatów i limitowaniu przyznawania tego tytułu, co miałyby się przełożyć na podniesienie jego rangi.

Gdyby tej koncepcji przyświecało wyłącznie odpowiedzialne kreowanie marki zabytku będącego pomnikiem historii, pod wieloma względami wyjątkowego na tle innych analogicznych obiektów, Twierdza Kłodzko z uwagi na swoje walory i przy zastosowaniu obiektywnych kryteriów miałyby szansę otrzymać ów zaszczytny tytuł. Jednakże tytuł Pomnika Historii daje zabytkowi dodatkowe punkty w procesie uzyskania dofinansowania od MKiDN²⁶, co może stanowić szczególną motywację do podjęcia starań o wpisanie zabytku na listę pomników historii. Tym samym system wartościowania zabytków, mający na celu zwiększenie zakresu ochrony tych rzeczywiście najwartościowszych obiektów, może okazać się niewydolny. Istnieje bowiem ryzyko, iż wobec ograniczonego budżetu MKiDN, o rozbudowie listy nie będzie decydować obiektywna analiza walorów historycznych, naukowych i artystycznych zabytku, ale interes finansowy obecnych pomników historii, dla których kolejne obiekty wyróżnione tytułem stanowią konkurencję.

²⁴ Molski P., *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, „Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura”, 2007, nr 3, s. 3-132.

²⁵ Małachowicz E., *Nowożytnie fortyfikacje Śląska europejskim dziedzictwem kultury*, [w:] *Nowożytnie fortyfikacje Śląska (...)*, s. 8.

²⁶ Z czterech dolnośląskich zabytków, które otrzymały jedno z najwyższych dofinansowań w naborze jesiennym w 2019 r., aż trzy posiadają status pomnika historii.

Pomnik Historii jako prestiż i gwarancja skutecznej ochrony

Kwestie poruszone podczas konferencji nt. pomników historii były przez autorkę rozważane przede wszystkim pod kątem casusu Twierdzy Kłodzko, o której wpisanie na listę pomników historii ponownie podjęto starania. Refleksje towarzyszące poszczególnym referatom oraz dyskusji sprowadzają się do następujących uwag i postulatów:

1) Ocena zabytku na podstawie jego uniwersalnej wartości.

W opisie idei pomnika historii powinno wyraźnie wybrzmieć kryterium uniwersalnej wartości zabytku jako dziedzictwa kulturowego, nie ograniczonego i niezdeterminowanego kontekstem wyłącznie narodowym. Polski „Pomnik Historii” to nie to samo, co „Pomnik Historii Polski” – tytuł nadawany wyjątkowym zabytkom w Polsce nie wskazuje na ich „aspekt narodowy”. Z kolei definicja mówiąca, iż *terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnym znaczeniu dla kultury naszego kraju*, sprzyja weryfikacji zabytku pod względem jego walorów narodowościowych, co wobec coraz bardziej powszechnego dyskursu zamyka Twierdzę Kłodzko w uproszczonym i nierzetelnym kontekście. Jest oczywistym, iż nadrzędną cechą zabytku jest jego uniwersalna wartość jako dziedzictwa kulturowego, natomiast ulokowanie zabytku na terenie obecnej Rzeczypospolitej to dodatkowy przymiot w postaci kontekstu geograficznego i historycznego. Uniwersalna wartość dziedzictwa w skali Europy wyróżnia wyjątkowe i rozpoznawalne zabytki wpisane na listę pomników historii, które nie prezentują stricte polskiego dziedzictwa i które w czasie ich powstawania czy funkcjonowania nie miały przełożenia na kulturę naszego kraju: Twierdza Srebrna Góra (wpis w roku 2004), ewangelickie Kościoły Pokoju w Świdnicy i Jaworze (2017), Muzeum Papiernictwa w Dusznikach (2011), czy Hala Stulecia we Wrocławiu (2005). Kryterium zastosowane w przypadku powyższych obiektów powinno zostać sformalizowane dla zapewnienia merytorycznego procesu weryfikacji kolejnych kandydatów do tytułu pomnika historii.

Wszystkie kryteria kwalifikacji kandydatów powinny być obiektywne, tj. oparte na analizie wartości historycznej, architektonicznej, artystycznej i naukowej, jak również na ocenie stanu zachowania. Inspiracją dla określenia tych kryteriów mogłyby być kryteria wyjątkowej uniwersalnej wartości (OUV) Światowego Dziedzictwa UNESCO.

2) Finansowanie

Nie ulega wątpliwości, iż budżet na ochronę zabytków powinien zostać zdecydowanie zwiększony, a udzielone dotacje powinny mieć możliwość rozliczenia w okresie dłuższym, niż rok. Prace konserwacyjne przy zabytkach wymagają czasu, którego pozbawiają warunki pogodowe oraz administracyjne wymogi (np. zamówienia publiczne). Konieczność rozliczania dotacji w ciągu roku kalendarzowego naraża zabytki na błędy w sztuce i pozorną, kosmetyczną konserwację. Ponadto dystrybucja środków finansowych do poszczególnych regionów nie powinna ograniczać się wyłącznie do rangi dotowanego dziedzictwa (np. Kraków), ale dodatkowo uwzględniać stan zachowania zabytków, możliwość pozyskania środków z innych źródeł, wpływ dotacji na dalsze samodzielne funkcjonowanie obiektu wskutek zrównoważonej adaptacji, etc.

3) Rola konserwatora i ranga tytułu pomnika historii w procesie skutecznej ochrony zabytku.

Wobec opieszałości lub lekceważącego stosunku władzy, albo wobec jej wybiórczego i przedmiotowego podejścia do dziedzictwa, nierzadko wykorzystywanego do celów politycznych, należałoby poszerzyć kompetencje konserwatora zabytków oraz wyposażyć go w niezbędne narzędzia (etaty, wyższe uposażenie, etc.), które pozwoliłyby sprawować ten urząd z należytą odpowiedzialnością i starannością. To bowiem na barkach konserwatorów spoczywa ciężar ochrony zabytku przed zakusami decyzyjnych ignorantów będących okresowo u władzy.

Sam tytuł pomnika historii powinien stanowić nie tylko zobowiązanie generalnego konserwatora oraz Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego do otoczenia zabytku stosowną ochroną i finansowym zapleczem. Pomnik historii powinien stanowić dla zabytku immunitet nietykalności przed pochopną polityką władz (do czego potrzebne są rozwiązania prawne wraz z systemem kar). Z kolei dla lokalnej społeczności pomnik historii powinien być powodem do dumy, na kanwie którego mieszkańcy zidentyfikują się z obiektem i będą współtworzyć jego *genius loci*²⁷.

Refleksja nad tym, czy Twierdza Kłodzko stanowi dziedzictwo niechciane, wywołuje tym większy imperatyw zapewnienia jej należytej ochrony.

Gdyby jednak ochrony tej nie mogło roztoczyć Państwo, to kto?

²⁷ Lewicka M. L., *Kulturowe i społeczne wartości mazowieckich zamków w Liwie i Iłży*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, praca zbior. pod red. B. Szmygina i P. Molskiego, Warszawa – Lublin 2012, s.169-170.

Bibliografia

Bukal G., *Twierdza Kłodzka 1620-1900*, KAiU t. 31, z 3-4/86.

Kłodzko dzieje miasta, praca zbior. pod red. R. Gładkiewicz, Kłodzko 1998.

Lewicka M. L., *Kulturowe i społeczne wartości mazowieckich zamków w Liwie i Iłży*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, praca zbior. pod red. B. Szmygina i P. Molskiego, Warszawa – Lublin 2012.

Małachowicz E., *Twierdza Kłodzka*, *Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej*, z. 2: 1987.

Małachowicz E., *Nowożytnie fortyfikacje Śląska europejskim dziedzictwem kultury*, [w:] *Nowożytnie fortyfikacje Śląska . Twierdze Kłodzko i Srebrna Góra*, seria wydawnicza Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji „Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury”, t. XII, Warszawa 2000.

Małachowicz M., *Fortyfikacje przełęczy Sudetów*, [w:] *Nowożytnie fortyfikacje Śląska. Twierdze Kłodzko i Srebrna Góra*, seria wydawnicza Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji „Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury”, t. XII, Warszawa 2000.

Molski P., *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, „Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura”, nr 3, 2007.

Pardela Ł., Pałubska K., *Krajobraz w zrównoważonej adaptacji zabytkowych fortyfikacji (...)*, [w:] *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, praca zbior. pod red. B. Szmygina, Warszawa 2015.

Źródła internetowe

Awizeń M., *Wadex Invest i Fort Owcza Góra*, [w:] Awizeń M.: <http://nowa.mojabrama.pl/wadex-invest-i-fort-owcza-gora> (dostęp: 25.04.2019).

Bieńkowski B., *Zwycięska wizja fortu „Owcza Góra”*, [w:] <http://dkl24.pl/pl/a/926/zwycieska-wizja-fortu---owcza-gora---.html> (dostęp: 25.01.2018).

Definicja Pomnika Historii https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/ (dostęp: 31.05.2019).

Śledź A., *Spółka Wadex pozwała Kłodzko do sądu o 10 mln złotych* [w:] <http://www.gazetawroclawska.pl/strefa-biznesu/firma/a/spolka-wadex-pozwala-klodzko-do-sadu-o-10-mln-zlotych,10168754/> (dostęp: 25.04.2019).

Zapis polityki lokalnych władz wobec zabytku: <http://www.walbrzych.info/pl/wiadomosci,News,2396,twierdza-zdobyta.html> (dostęp: 2.06.2019 r.).

Zapis starań Gminy Miejskiej Kłodzko o przejęcie Twierdzy Kłodzko na własność <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/7504FD36> (dostęp: 29.05.2019).

Wynik naboru w programie MKiDN w 2018 r. [http://www.mkidn.gov.pl/media/po2019/wyniki_/20190514_Karta_publicacji_Ochrona_zabytkow_2019_I_nabor_\(z_odwolaniami\).pdf](http://www.mkidn.gov.pl/media/po2019/wyniki_/20190514_Karta_publicacji_Ochrona_zabytkow_2019_I_nabor_(z_odwolaniami).pdf) (dostęp: 5.06.2019).

POMNIKI HISTORII – FORMA OCHRONY, FORMA PROMOCJI, FORMA ZARZĄDZANIA?

SZMYGIN Bogusław¹

¹ prof.dr.hab.inż. Bogusław Szmygin, Wydział Budownictwa i Architektury, Politechnika Lubelska
<https://orcid.org/0000-0003-0629-4495>

ABSTRAKT: Pomniki Historii to zbiór ponad 100 najcenniejszych zabytków w Polsce. Jednocześnie Pomniki Historii to jedna z 5 form ochrony zabytków, określonych w polskim prawodawstwie. Te okoliczności sprawiają, że konieczna jest ocena funkcjonowania tej formy ochrony zabytków.

Wiele elementów w koncepcji Pomników Historii, procedurze ich nominowania oraz merytorycznej ocenie jest przejętych z systemu Światowego Dziedzictwa UNESCO. Dlatego też ten system może być punktem odniesienia do oceny funkcjonowania Pomników Historii. Jednocześnie w oparciu o to porównanie można wskazać kierunki doskonalenia funkcjonowania Pomników Historii.

W artykule omówiono zasadnicze aspekty funkcjonowania Pomników Historii, m.in. miejsce i rolę Pomników Historii w polskim systemie ochrony zabytków, procedury nominowania, procedurę oceny, relację Pomników Historii z dobrami Światowego Dziedzictwa UNESCO.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik Historii, zarządzanie i ochrona dziedzictwa

W roku 2019 mija 25 rocznica uznania pierwszej grupy zabytków za Pomniki Historii¹. W tym okresie ponad 100 najcenniejszych obiektów i zespołów uzyskało ten wyjątkowy status. Zabrano zatem doświadczenia, które mogą stanowić podstawę oceny funkcjonowania tej formy ochrony zabytków. Ocena ta powinna koncentrować się wokół pytania: czy Pomnik Historii jest rzeczywistą formą ochrony zabytków – tak jak wskazuje formalny zapis ustawowy, jak w praktyce funkcjonują Pomniki Historii, i czy ma to znaczenie w skali całego zasobu i systemu ochrony zabytków?

Odpowiedź na to pytania trzeba rozpocząć od zwrócenia uwagi na wyjątkową pozycję tej grupy zabytków, która determinuje jej wielkość i znaczenie. W założeniu Pomniki Historii to najcenniejsze obiekty w polskim zasobie zabytków, których status tworzy kilka elementów. Przede wszystkim uznanie za Pomnik Historii jest dokonywane na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Pomniki Historii – jako wyodrębniona grupa zabytków - został

¹ Pierwszych 15 Pomników Historii zostało ustanowionych na mocy Zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy z dnia 8 września 1994 roku (Monitor Polski z 16 września 1994 roku, pozycje 412-426, ss.638-667).

wskazany w ustawie o ochronie i opiece nad zabytkami jako jedna z form ochrony wyróżnionych w polskim prawodawstwie. System oceny i kwalifikacji zabytkowych obiektów kandydujących do uznania za Pomnik Historii jest bezpośrednio oparty o wymagania sformułowane dla dóbr Światowego Dziedzictwa UNESCO. To z kolei uzasadnia ustawowy zapis, że nowe kandydatury proponowane przez Polskę na Listę Światowego Dziedzictwa powinny być wybierane spośród Pomników Historii².

Powyższe uwarunkowania sprawiają, że grupa Pomników Historii jest niewielka i taka zapewne pozostanie w przyszłości. Jednak proporcja jaką tworzy 100 obiektów w stosunku do zasobu liczącego dziesiątki tysięcy zabytków nie może być mylnie interpretowana. Sytuacja grupki Pomników Historii (rozumiana szeroko) ma bowiem istotne znaczenie dla postrzegania, ochrony i wykorzystania całego zasobu zabytków w Polsce. Stwierdzenie to można uzasadnić w 3 aspektach – czy poziomach, mając na uwadze ich skalę.

Pierwszy aspekt jest najszerzy, gdyż dotyczy skali całego materialnego dorobku polskiej kultury. Otóż można postawić tezę, że sytuacja i stan Pomników Historii ma wpływ na kształtowanie wizerunku całego zasobu polskiego dziedzictwa, czyli dorobku polskiej kultury (i kultur istniejących na obecnych ziemiach naszego kraju). Jeżeli bowiem w majestacie prawa i procedur wskazana została grupa najcenniejszych obiektów, nadano im szczytną nazwę „Pomniki Historii” i opracowano wyróżniające logo, zaangażowano najwyższy urząd państwa – Prezydenta RP, którego rozporządzenia nadają status Pomnika Historii, zapisano, że spośród nich będą nominowane kandydatury na Listę Światowego Dziedzictwa, to stan ich zachowania powinien być wzorcowy. Wartość i znaczenie tych zabytków powinny być odzwierciedlone w najstaranniejszej ochronie i opiece.

Uznanie zabytku za Pomnik Historii, ze względu na towarzyszące temu uwarunkowania, ma zatem istotny wymiar symboliczny³. Przed tym aktem zabytek był tylko jednym z 70 tysięcy elementów tworzących zasób chronionego w Polsce dziedzictwa na podstawie wpisu do rejestru zabytków. W tak obszernym zbiorze ochrona jego elementów mogła być wypadkową wielu lokalnych czynników. Słabości ochrony, zaniedbania lub zbyt duże przekształcenia czasami ginęły w tak rozległym zbiorze zabytków.

Zmiana statusu zabytku na Pomnik Historii tworzy nową sytuację. Po tej zmianie obiekt jest jednym z tylko 100 obiektów najważniejszych i najcenniejszych dla całego narodowego zasobu. Dlatego ewentualne niedostatki jego ochrony mogą być postrzegane jako kompromitacja państwa, które nie potrafi zadbać o dobra swojej kultury, które samo uznało za najcenniejsze.

² W nowelizacji ustawy o ochronie dóbr kultury z 1962 roku, którą dokonano w 1990 roku, zapisano w artykule 6 pkt. 2, że: *Pomniki Historii przedstawiane są Komitetowi Światowego Dziedzictwa w celu wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa i objęcia ich ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjętej w Paryżu w dniu 16 listopada 1972r.* (Dz.U. z 1976r. nr 32, poz 190 i 192).

³ Akty uznania zabytku za Pomnik Historii mają z zasady uroczysty charakter. Akty nominacyjne są wręczane podczas uroczystości organizowanych przez Kancelarię Prezydenta RP i wręczane osobiście przez Prezydenta. W niektórych przypadkach uroczystości były organizowane bezpośrednio w Pomnikach Historii i nadawano im podniosły charakter, upamiętniając ten fakt tablicami pamiątkowymi (np. Gdynia).

Dlatego właśnie nadanie statusu Pomnika Historii należy traktować przede wszystkim jako wielkie zobowiązanie, które powinni realizować wszyscy współodpowiedzialni za to dobro partnerzy. Realizacja tego zadania jest oczywiście uzależniona od jednoznacznego określenia wymagań i uprawnień, które w systemie ochrony zabytków będą przypisane Pomnikom Historii.

Drugi aspekt to właśnie poziom systemu ochrony zabytków. Stan Pomników Historii to swoista wizytówka całego systemu ochrony zabytków, świadcząca o jego wiarygodności, wynikającej z jego sprawności. Jeżeli bowiem do jakiegoś systemu – tu do systemu ochrony zabytków – wprowadza się nową kategorię, to trzeba ją wypełnić treścią. Trzeba to zrobić, gdyż podstawą funkcjonowania każdego systemu jest zaufanie do jego logiki i sprawności. Użytkownicy i obserwatorzy systemu muszą mieć przekonanie, że jest on kompletny i działający. To warunek jego poszanowania i podporządkowania się jego zasadom.

Ten aspekt trzeba szczególnie podkreślić właśnie w przypadku systemu ochrony zabytków, gdyż opiera się on na umowie społecznej zakładającej, że zabytki mają określone wartości, które uzasadniają ich specjalne traktowanie. W tym przypadku oznacza to przede wszystkim zobowiązanie właściciela zabytku do zapewnienia mu ochrony zgodnej z konserwatorskimi standardami, czemu towarzyszy ograniczenie jego podstawowego prawa do dysponowania swoją własnością.

Należy przy tym pamiętać, że wartości zabytków - będące przedmiotem tej umowy - mają charakter nieoczywisty. Dlatego tak ważne jest zaufanie dla logiki i sensowności i efektywności systemu ochrony zabytków. Jest ono ważniejsze niż rygory i benefity, którymi ten system dysponuje. Dlatego właśnie sprawność systemu ochrony zabytków oceniana przez pryzmat stanu ochrony Pomników Historii powinna być wzorcowa i przykładowa. Ten właśnie aspekt wydaje się szczególnie ważny - ochrona Pomników Historii powinna być szkoleniowym przykładem wykorzystywanym w całym systemie ochrony zabytków⁴. Tak więc spójny i kompletny system towarzyszący kategorii Pomników Historii powinien obejmować: procedurę wybierania Pomników Historii (ten warunek jest spełniony), kryteria ich oceny, wymagania dotyczące ochrony oraz zakres udzielanego wsparcia.

Trzeci poziom dotyczy bezpośrednio zarządzania Pomnikami Historii. Problem polega na warunkach, w jakich działają zarządcy tych obiektów. Muszą oni mieć zapewnione wsparcie o charakterze systemowym. Będąc odpowiedzialnymi za wyjątkową część zasobu zabytków, muszą też wiedzieć, czego się od nich oczekuje i jak ich wspiera. Skala odpowiedzialności zarządców musi być wsparta instrumentami działania, którymi mogą dysponować.

⁴ Ważnym elementem zapewniającym Pomnikom Historii odpowiedni standard ochrony powinno być wprowadzenie obowiązku sporządzania Planów Zarządzania. Obowiązek taki powinien być przeniesiony z systemu Światowego Dziedzictwa UNESCO, zgodnie z logiką przeniesienia systemu kwalifikacji kandydatów Pomników Historii. Zarządcy zabytków mogą korzystać z kilku form Planów Zarządzania opracowanych dla dóbr Światowego Dziedzictwa w Polsce – np.: *The Historical Center of Warsaw. A Site Inscribed onto The World Heritage List. Management Plan*, Warszawa 2012; Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Ocena wartości i Plan Zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Politechnika Lubelska, Lublin 2017.

W tym kontekście warto przywołać najnowszą akcję, jako było rozszerzenie listy Pomników Historii z okazji 100-lecia odzyskania przez Polskę niepodległości⁵. Rozgłos jaki towarzyszył całej akcji i nowym nominacjom, rozbudził nadzieje zarządców i społeczności związanych z Pomnikami Historii. W tych środowiskach powszechne jest oczekiwanie na dalsze działania i wsparcie. O wypełnienie rozbudzonych oczekiwań upomną się zarządcy tych miejsc i ich społeczności.

W tym aspekcie ważna jest też relacja Pomników Historii i Światowego Dziedzictwa UNESCO. Zarządcy i społeczności utożsamiające się z poszczególnymi Pomnikami Historii doskonale wiedzą, że zapisy w polskiej ustawie wymagają, aby kandydatury na Listę Światowego Dziedzictwa były wybierane spośród Pomników Historii. Dlatego niektórzy zarządcy uzyskanie statusu Pomnika Historii traktują jako konieczny etap w kandydowaniu na Listę UNESCO. Na te plany i nadzieje – niezależnie jak bardzo są uzasadnione – trzeba będzie odpowiedzieć. W praktyce oznacza to, że trzeba sformułować czytelne zasady i politykę wprowadzania nowych propozycji na tzw. Listę Informacyjną (Tentative List). Znaczący wzrost liczby Pomników Historii w ostatnim okresie sprawi bowiem, że wzrośnie presja na rozszerzanie polskiej Listy Informacyjnej⁶. Ze względów merytorycznych nie jest właściwe, by inicjatywę w tym zakresie przejęli zarządcy poszczególnych Pomników Historii.

Obecny wzrost liczby Pomników Historii pozwala zatem sformułować postulat dotyczący polityki państwa polskiego w kwestii Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO. Polską Listę Informacyjną należy określić, mając na uwadze krajowy zasób zabytków (czyli listę Pomników Historii), wymagania systemu Światowego Dziedzictwa (element stały sformułowany w *Wytycznych Operacyjnych*⁷) oraz aktualne preferencje w polityce Komitetu Światowego Dziedzictwa (element zmienny⁸). Obecnie są to decyzje wynikające z jednostkowych pomysłów formułowanych centralnie lub lokalnie, nie tworzące jednak spójnej, długofalowej polityki.

⁵ Por. np. *100 Pomników Historii*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2018. W 2019 liczba Pomników Historii wzrosła do 105.

⁶ Polska Lista Informacyjna zgłoszona do Centrum Światowego Dziedzictwa liczy aktualnie 6 pozycji. Są to następujące zgłoszenia: *Bukowe lasy o charakterze pierwotnym w Bieszczadzkim Parku Narodowym, Gdańsk – miasto wolności i pamięci, Kanał Augustowski, Modernistyczne Śródmieście Gdyni – przykład tworzenia spójnej społeczności, Pienińska dolina Dunajca, Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju* (najnowsza kandydatura zgłoszona 19 października 2019 r.).

⁷ *Wytyczne Operacyjne do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa* – to uaktualniane szczegółowe informacje, które kompleksowo przedstawiają sposób postępowania z dobrami Światowego Dziedzictwa UNESCO. Polska wersja - <https://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl148421293082.pdf>

⁸ Uwzględnianie aktualnej sytuacji na Liście UNESCO zwiększa szanse na wpisanie nowych nominacji. Obecnie większe szanse mają nominacje seryjne, reprezentujące tzw. niedoreprezentowane grupy zabytków (np. przemysłowe, współczesne, wernakularne). Dlatego Polska powinna aktywnie włączyć się w organizację wpisów seryjnych reprezentujących takie grupy dziedzictwa. Obecnie trwają prace zmierzające do przygotowania kilku nominacji seryjnych – młyny papiernicze (Duszniki Zdrój), kopalnie naftowe (Bóbrka), XIX-wieczne idealne miasta przemysłowe (Żyrardów), fortyfikacje (Przemyśl), zespoły socrealistyczne (Nowa Huta). Zabytki te są (lub starają się zostać) Pomnikami Historii.

Wszystkie przywołane argumenty prowadzą do jednoznacznego wniosku, że Pomniki Historii - jako wydzielona grupa najcenniejszych zabytków – są ważne dla całego systemu ochrony zabytków. Dlatego powinny być kompleksowo opracowane merytorycznie, skutecznie chronione i odpowiednio zagospodarowane w ramach systemu ochrony zabytków. Kolejne pytanie powinno zatem dotyczyć obecnej sytuacji Pomników Historii.

Ocenę sytuacji można rozpocząć od formalnej procedury kwalifikacji zabytków na Pomnik Historii. Jest to kwestia kluczowa, gdyż właściwa procedura selekcji decyduje o jakości zbioru Pomników Historii.

Formalne podstawy ustanawiania Pomników Historii zostały w najważniejszych aspektach określone jednoznacznie⁹. Przedmiotem uznania muszą być zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków lub będące parkiem kulturowym o szczególnej wartości dla regionu. Propozycje mogą zgłaszać właściciele lub administratorzy zabytków, kierując je do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Dokumentacja prezentująca nominację jest sprawdzana pod względem formalnym oraz merytorycznym. W Narodowym Instytucie Dziedzictwa jest przygotowywana opinia, która zawiera ocenę nominacji i jest podstawą do sporządzenia ministerialnego rozporządzenia. Przygotowana opinia jest prezentowana Radzie Ochrony Zabytków, które udziela (lub nie) rekomendacji dotyczącej uznania zabytku za Pomnik Historii. Rekomendacja jest podstawą do złożenia wniosku do Prezydenta RP, który finalizuje proces wydając odpowiednie rozporządzenie.

W ostatnim okresie, dzięki intensywnej mobilizacji i pracy Narodowego Instytutu Dziedzictwa, przedstawiona procedura działa sprawnie. Pozwoliło to zrealizować ambitny plan ustanowienia 100 Pomników Historii w roku obchodów stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości¹⁰.

Kilkustopniowy proces jest wystarczająco rozbudowany by stworzyć możliwość odpowiedniej oceny propozycji na Pomniki Historii. Jednak procedura oceny ich wartości oraz standardu ochrony wymaga udoskonalenia merytorycznego. Wymagania w tym względzie powinny być analogiczne jak w przypadku dóbr Światowego Dziedzictwa, oczywiście zachowując odpowiednie proporcje.

Fundamentem Światowego Dziedzictwa jest zdefiniowanie wartości, które muszą reprezentować dobra wpisywane na Listę UNESCO¹¹. Podobny problem trzeba rozwiązać w przypadku Pomników Historii. Przyjmując analogię z systemem Światowego Dziedzictwa, Pomnikami Historii mogą zostać zabytki, które reprezentują ponadlokalną wartość i uznane znaczenie dla całego krajowego zasobu dziedzictwa kulturowego. Jednocześnie zabytki – w skali całego zbioru - powinny odzwierciedlać różnorodność typologiczną, stylistyczną, czasową, regionalną. Zbiór

⁹ Kryteria wyboru Pomników Historii zostały przyjęte przez Radę Ochrony Zabytków działającej przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego na posiedzeniu w dniu 6 października 2005 roku.

¹⁰ W ramach *Programu Wieloletniego „Niepodległa” na lata 2017-2022* Narodowy Instytut Dziedzictwa zrealizował projekt 100 Pomników Historii na stulecie odzyskania niepodległości.

¹¹ Dobrym punktem odniesienia mogą być stosowane w systemie Światowego Dziedzictwa „Oświadczenia OUV” – dokumenty, które w ustalonej, syntetycznej formie przedstawiają wartość, która jest podstawą uznania za dobro UNESCO. Wszystkie polskie dobra UNESCO mają opracowane takie oświadczenia. Podobnego typu dokument mógłby być wprowadzony dla Pomników Historii.

Pomników Historii powinien być bowiem reprezentatywny dla całego krajowego zasobu. Ważny jest też aspekt symboliczny i emocjonalny¹².

Pomniki Historii, podobnie jak dobra wpisane na Listę UNESCO, powinny być przykładem właściwego zarządzania i ochrony, zgodnie ze standardami ochrony konserwatorskiej¹³. Dlatego zapewnienie między innymi odpowiedniego stanu technicznego, rozpoznanie zagrożeń, właściwe użytkowanie i udostępnienie - to powinny być warunki sprawdzane już na etapie uznawania za Pomnik Historii.

Konieczne jest zatem wdrożenie nowoczesnego standardu analizy i ochrony dóbr już uznanych za Pomniki Historii i aplikujących o ten status. Standard ten powinien wynikać ze współczesnego podejścia do ochrony dziedzictwa, czyli w praktyce powinien to być model wypracowany i obowiązujący w systemie Światowego Dziedzictwa. Model ten obejmuje trzy poziomy.

Poziom 1	Wartość zabytku	Kryteria Oceny
Poziom 2	Jakość zabytku	Autentyzm i integralność
Poziom 3	Ochrona i zarządzanie zabytku	Stan techniczny, zagrożenia, zarządzanie, monitoring, finansowanie, itd.

Podstawową cechą tego modelu oceny zabytku jest wspomniane już precyzyjne wskazanie jego wartości. We współczesnej ochronie zabytków opisowe określenie wartości nie ma bowiem wartości operacyjnej. Określenie wartości musi być analitycznie precyzyjne, gdyż ma być bezpośrednim wskazaniem dla wytycznych - i szerzej, dla polityki konserwatorskiej¹⁴. Temu służy określanie tzw. atrybutów wartości i taki właśnie poziom analizy trzeba osiągnąć¹⁵. Analityczne podejście do wartości zabytku rzecz jasna wymaga określenia kryteriów oceny. Trzeba więc wyraźnie przypomnieć, że bez określenia kryteriów po prostu nie można dokonać wartościowania.

Oczywiście ocena wartości jest już teraz dokonywana podczas kwalifikacji zabytku na Pomnik Historii. Jednak kryteria wartościowania nominacji na Pomnik Historii nie są czytelne, w świetle

¹² W założeniu kryteria oceny Pomników Historii generalnie nawiązują do kryteriów Listy UNESCO, dodatkowo uwzględniając aspekt „historycznych wartości symbolicznych i emocjonalnych, związanych z dziejami Polski” – Konopka M., Pomniki Historii – założenia i realizacje, [w:] Vademecum Konserwatora zabytków, Biuletyn PKN ICOMOS, Warszawa 1997-1999, ss.117-120.

¹³ W praktyce zarządcy części Pomników Historii jako instrument zarządzania wykorzystują utworzenie Parku Kulturowego (np. Kraków, Nowa Huta, Srebrna Góra, Kłodzko). Jednak postrzeganie tej formy ochrony i zarządzania w większości zespołów miejskich jest ograniczane do kontroli działalności reklamowej na objętym terenie, co jest dalece niewystarczające.

¹⁴ Dla zabytków budownictwa i architektury można proponować systemy wartościowania oparte o powiązanie ich z materialną reprezentacją. – Fortuna-Marek A., Siwek A., Szmygin B., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV - metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017.

¹⁵ Koncepcja atrybutów wartości w odniesieniu do dóbr Światowego Dziedzictwa została przedstawiona [w:] Szmygin B., *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa 2011, s. 58-69.

dotychczasowej praktyki. W efekcie wartościowanie nominacji wydaje się nie tworzyć spójnej całości – jest zbiorem odrębnych działań.

Co bardzo ważne, czytelne kryteria wartościowania są potrzebne nie tylko konserwatorom, ale i pozostałym interesariuszom. Strona konserwatorska potrzebuje ich, by wiedzieć jak wybierać kolejne Pomniki Historii i jak je chronić. Natomiast zarządcy i właściciele cenniejszych zabytków będą wiedzieli, jakie zabytki, i w jakim stanie mogą aspirować na Pomnik Historii. Obecnie wiele zamieszania i nieporozumień tworzą lokalne inicjatywy forsujące obiekty, które nie powinny aspirować do uznania za Pomniki Historii.

Określenie kryteriów jest też nieodzownym warunkiem dyskusji o granicach zwiększania liczby Pomników Historii. A takie pytanie jest w pełni uzasadnione, na przykład by określić plany finansowego wsparcia Pomników Historii, wobec znacznej liczby nowych kandydatur¹⁶. Tymczasem bez kryteriów wartościowania określenie docelowej liczby Pomników Historii jest arbitralne i uznaniowe.

Trzeba jednak jasno powiedzieć, że ustalenie kryteriów nominowania Pomników Historii nie jest łatwe. To zadanie trudne, a nie można bezpośrednio zastosować 6 kryteriów stosowanych w ocenie dóbr kultury kandydujących na Listę UNESCO. Ale we współczesnej ochronie zabytków nie będzie już łatwych działań i decyzji. A lepsze kryteria mało precyzyjne niż intuicyjne.

Opracowanie kryteriów, określenie wartości i jej materialnych atrybutów, jest podstawą oceny autentyczności i integralności zabytku. Dopiero na tej podstawie mogą powstać wytyczne dotyczące ochrony i współczesnego zagospodarowania poszczególnych Pomników Historii. Dlatego te wszystkie elementy powinny być zawarte w dokumentacji, którą przedstawia zarządca starający się o uznanie zabytku za Pomnik Historii.

Z kolei wskazanie atrybutów wartości jest bardzo ważne dla monitoringu zabytku. Nawet w najcenniejszych zabytkach są bowiem konieczne pewne ingerencje techniczne i działania związane z ich użytkowaniem i adaptacją. Potrzebna jest zatem metodologia, która pozwoli określić bezpieczne granice tych interwencji. Temu celowi służą atrybuty. Mogą one być również wykorzystane jako tzw. wskaźniki, na których powinien opierać się monitoring zabytków¹⁷.

Drugą ważną kwestią jest zorganizowanie działań wszystkich interesariuszy (obecnie mniej aktywnych i świadomych), którzy powinni uczestniczyć w procesie ochrony Pomników Historii. Skuteczna ochrona Pomników Historii wymaga stworzenia systemu zobowiązującego do

¹⁶ W Wykazie wniosków o uznanie za Pomnik Historii, sporządzonego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa na dzień 4 października 2019 roku, znajduje się 51 propozycji zabytków i zespołów, 3 wnioski odłożone decyzją Rady Ochrony Zabytków oraz 1 wniosek dotyczący miejsca o charakterze martyrologicznym.

¹⁷ Monitoring powinien być nieodzownym elementem zarządzania zabytkiem. Monitoring nie był wdrożony do Pomników Historii, dopiero w 2018 roku opracowano propozycję monitoringu tej grupy zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego i ma być wdrażana. Zasadne jest skorzystanie z metod oceny oddziaływania na zabytki (tzw. heritage impact assessment) oraz monitoringu opracowanego w systemie Światowego Dziedzictwa – por.np.: *Guidance on Heritage Impact Assessment for Cultural World Heritage Properties*, ICOMOS, Paris 2011; Wijesuriya G., Thompson J., Young Ch., *Managing Cultural World Heritage*, UNESCO/ICCROM/ICOMOS/IUCN, Paris 2013.

współpracy zasadniczych grup interesariuszy, którzy mają realny wpływ na sytuację Pomników Historii.

Działania przy Pomnikach Historii odbywają się generalnie w relacji trzech grup partnerów: zarządców, władz lokalnych i państwa polskiego. Każdy z tych partnerów ma określne możliwości i powinności. Na tej podstawie konieczne jest określenie ich ról i obowiązków w stosunku do Pomników Historii. Jest to o tyle ważne, że role te nie są wymienne ani całkowicie zastępowalne. Brak odpowiednich działań ze strony jakiegokolwiek partnera osłabia system opieki nad Pomnikami Historii, a w pewnych przypadkach może on być po prostu nieskuteczny.

Współpraca partnerów musi wypełnić cztery obszary, które są konieczne, by zbudować działający system ochrony – prawo, organizację, konserwację i finansowanie. Prawo to podstawy prawne funkcjonowania Pomników Historii – to obszar działania władz centralnych i lokalnych. Organizacja to przede wszystkim forma zarządzania Pomnikiem Historii – to obszar działania zarządcy i w pewnym zakresie państwa (ochrona Pomników Historii może być wsparta ze szczebla centralnego przez wyspecjalizowaną komórkę doradczą-kontrolną – podobnie jak w Światowym Dziedzictwie). Konserwacja to działania związane z fizycznym utrzymaniem i funkcjonalnym wykorzystaniem zabytku – to obszar zarządcy i państwa poprzez służby konserwatorskie. Finansowanie to zabezpieczenie środków na utrzymanie zabytku w odpowiednim stanie – to obszar i odpowiedzialność wszystkich partnerów, ze znaczącym udziałem lokalnych samorządów i państwa¹⁸.

Podsumowując można zatem stwierdzić, że efektywna ochrona Pomników Historii wymaga systemowego rozwiązania 4 wymienionych problemów, co wymaga udziału i współpracy 3 wymienionych partnerów. Czyli w ramach polskiego systemu ochrony zabytków należy sformułować kompleksowy program ochrony Pomników Historii, który obejmie elementy prawne, organizacyjne, konserwatorskie i finansowe, zaplanowane do realizacji jako zobowiązania zarządców, władz lokalnych i państwa.

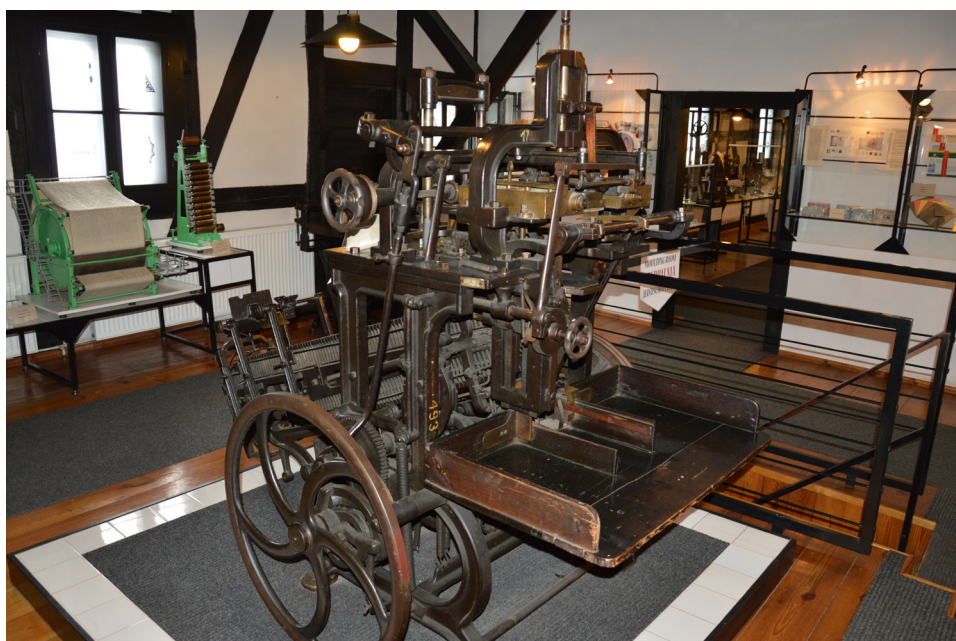
A zatem odpowiadając na postawione na początku pytanie należy stwierdzić, że Pomniki Historii to kategoria zabytków, która formalnie i materialnie istnieje, ale jako forma ochrony wymaga jeszcze wypełnienia treści¹⁹.

¹⁸ W tym kontekście należy stwierdzić, że po 30 latach dotowania z budżetu centralnego odnowy zabytków Krakowa kwotą kilkudziesięciu milionów złotych, dalsze wydatkowanie tych środków tylko w tym mieście jest niesprawiedliwe i nieracjonalne. Środki te powinny wspomagać ochronę również innych miejsc Światowego Dziedzictwa lub Pomników Historii.

¹⁹ W artykule określenie "Pomnik Historii" pisane jest z dużej litery aby podkreślić wyjątkową rangę tej grupy zabytków. Propozycja wprowadzenia takiej pisowni jest dyskutowana i generalnie wspierana przez członków Rady Ochrony Zabytków. Dodatkowym argumentem wspierającym przyjęcie takiej pisowni jest możliwość wyróżnienia grupy Pomników Historii w tłumaczeniu na język angielski - określenie "historic monument" jest już bowiem zwyczajowym tłumaczeniem określenia "zabytek".

Fot. 1 Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdrój jest liderem konsorcjum przygotowującego międzynarodowy wpis seryjny europejskich młynów papierniczych

Fot. 2 W Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdrój nadal produkowany jest papier czerpany metodami tradycyjnymi

Fot. 3 Zespół fabryczno-mieszkaniowy w Żyrardowie powinien być elementem międzynarodowego wpisu seryjnego XIX-wiecznych zespołów fabryczno-mieszkaniowych

Fot. 4 Ekspozycja przedstawiająca historyczne wyposażenie i produkty fabryk lniarskich w Żyrardowie

Fot. 5 Kopalnia Ropy Naftowej w Bóbrce powinna być elementem międzynarodowego wpisu seryjnego pierwszych miejsc przemysłowego wydobycia i przeróbki ropy naftowej

Bibliografia

Czuba M., *Pomniki historii. Stan prawny i zasady ochrony*, [w:] B. Szmygin (red.), *Rola samorządowych służb konserwatorskich w systemie ochrony zabytków w Polsce*, Lublin-Warszawa 2011, s. 159-163

Fortuna-Marek A., Siwek A., Szmygin B., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV - metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017

Frączak K., *Skuteczność ochrony pomników historii w prawie polskim*, [w:] K. Zeidler (red.), *Prawo ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk, 2014, s. 260-270

Guidance on Heritage Impact Assessment for Cultural World Heritage Properties, ICOMOS, Paris 2011

Kępczyńska-Walczak A., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym w społeczeństwie opartym na wiedzy*, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2014

Konopka M., *Pomniki historii – nie wykorzystana szansa*, „Ochrona Zabytków”, nr 4, 1999, s. 414-417

Konopka M., *Pomniki Historii – założenia i realizacje*, [w:] *Vademecum Konserwatora zabytków*, Biuletyn PKN ICOMOS, Warszawa 1997-1999, ss.117-120

Pomniki Historii. Najcenniejsze obiekty i zespoły zabytkowe w Polsce, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2011

Szmygin B. (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa 2011

Wijesuriya G., Thompson J., Young Ch., *Managing Cultural World Heritage*, UNESCO/ICCROM/ICOMOS/IUCN, Paris 2013

100 Pomników Historii, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2018

MUZEUM PAPIERNICTWA W DUSZNIKACH-ZDROJU INICJATOREM SERYJNEJ NOMINACJI NA LISTĘ UNESCO NAJCENNIERZYCH EUROPEJSKICH MŁYNÓW PAPIERNICZYCH

SZYMCZYK Maciej¹

¹ dr hab. Maciej Szymczyk, Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zroju
<https://orcid.org/0000-0002-8504-6483>

ABSTRAKT: Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju powstał przed 1562 r. Dzięki opłacalności produkcji, przez wieki był rozbudowywany i zdobiony na wzór dworu szlacheckiego. Od 1968 r. jest siedzibą Muzeum Papiernictwa. W ostatnich latach wzrosła świadomość na temat wartości historycznej młyna. Staraniem muzeum w 2011 r. młyn uzyskał status pomnika historii, a w kolejnych latach podjęto zabiegi o wpisanie go na listę UNESCO. Zwiększeniu szans na wpis służy koncepcja seryjnej nominacji obejmującej najcenniejsze młyny papiernicze Europy. Polskie muzeum jest koordynatorem tego projektu. Dotąd podpisano porozumienia dotyczące starań o wspólną nominację z papierniami w Velkich Losinach z Czech i Homburga (dzielnica Triefenstein) w Niemczech, a rozmowy prowadzone są z papiernią w Ambert we Francji. Obecnie we współpracy z prof. Bogusławem Szmyginem muzeum opracowuje analizę porównawczą wszystkich zachowanych młynów papierniczych, która pozwoli wybrać 2-3 kolejnych partnerów.

SŁOWA KLUCZE: Papier, młyny papiernicze, papiernia w Dusznikach-Zdroju, papiernia w Velkich Losinach, papiernia w Homburgu, lista UNESCO

Wstęp

Od kilku dekad papier jest jednym z najpowszechniej na świecie wykorzystywanych produktów. Wg danych za 2017 r., we wszystkich krajach łącznie powstało 410 mln ton, co w przeliczeniu na statystycznego mieszkańca globu daje 53,9 kg¹. Masowa produkcja sprawia, że większość populacji ma dostęp do papieru, a mieszkańcy krajów rozwiniętych mogą wykorzystywać papier w sposób niemal nieograniczony. Niestety, traci on swe dawne kulturotwórcze znaczenie; dziś więcej

¹ *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej*, Warszawa 2018, s. 852.

papieru wykorzystujemy do pakowania innych produktów niż do pisania i drukowania², co ma związek z rozwojem nowych technologii zapisywania, utrwalania i przekazywania informacji.

Z całkowicie inną sytuacją mieli do czynienia nasi przodkowie. Papier wytwarzany w Europie od tysiąca lat, przez niemal dziewięć stuleci był produktem rzadkim, dostępnym ograniczonej liczbie ludności, a służył przede wszystkim do utrwalania wiedzy, przekazywania informacji czy też rozwoju i upowszechniania kultury.

1. Zarys dziejów papiernictwa

Podobnie jak wiele innych, istotnych dla naszej cywilizacji produktów, papier jest wynalazkiem chińskim, a sposób jego produkcji został opanowany w 105 r. n.e.³ W ciągu kilku stuleci sztuka wyrobu papieru została przeniesiona z Chin do krajów sąsiednich. Pierwsze europejskie warsztaty papiernicze powstały po 1000 r. Zakładali je Arabowie na Półwyspie Iberyjskim, a zapewne także na Sycylii. W XIII stuleciu we Włoszech dokonano postępu w rozwoju wyrobu papieru. Jedną z głównych włoskich innowacji było zastosowanie stępy młotowej poruszanej energią wodną do przetwarzania surowca papierniczego (lnianych i konopnych szmat)⁴. Odtąd papiernie zaczęto nazywać młynami papierniczymi.

W kolejnych wiekach sztuka wyrobu papieru zakorzeniła się w większości europejskich krajów. Na ziemiach polskich pierwszy młyn papierniczy założono przed 1490 rokiem w należącym wówczas do Królestwa Czech Wrocławiu. W 1491 roku rozpoczęto budowę pierwszego młyna papierniczego w Królestwie Polskim – w Prądniku Czerwonym pod Krakowem. Pod koniec XVI wieku na obszarze Rzeczypospolitej czynnych było przynajmniej 56 papierni. Ich produkcja wg szacunkowych wyliczeń dawała pięć i pół arkusza na jednego mieszkańca w ciągu roku, co w skali Europy było wskaźnikiem wysokim, zważywszy że w niektórych krajach do tego czasu ledwie zapoczątkowano wyrób papieru⁵. Na ziemiach polskich, łącznie w różnych okresach, działało blisko 300 młynów papierniczych, a Polska zaliczana była do znaczących wytwórców papieru.

Od średniowiecza w Europie powstało kilka tysięcy młynów papierniczych. Schyłek ich epoki nastąpił dopiero w XIX stuleciu, wraz z upowszechnieniem fabryk, w których ręczną technikę czerpania arkuszy wyparła maszyna papiernicza wytwarzająca wstęgę papieru. Do dziś przetrwało nieco ponad 30 młynów pamiętających dawną epokę, w których nadal stosowana jest historyczna technika czerpania papieru.

² W Polsce produkcja papieru do celów opakowaniowych w 2017 r. była 3,5 razy większa niż do pisania i drukowania. Obliczono na podst.: Godlewska K., Jastrzębski M., *Zużycie i produkcja papieru i tektury w Polsce w 2017 r. na tle krajów europejskich*, „Przegląd Papierniczy” 2018, nr 11, s. 686.

³ W literaturze przedmiotu pojawiają się także informacje o wytwarzaniu papieru w Chinach już od II-I wieku p.n.e. *Papiernictwo. Dzieje*, w: *Encyklopedia książki*, t. 2 pod red. A. Żbikowskiej-Migoń i M. Skalskiej-Zlat, Wrocław 2017, s. 353.

⁴ Dąbrowski J., Siniarska-Czaplicka J., *Rękodzieło papiernicze*, Warszawa 1991, s. 69-70.

⁵ *Ibidem*, s. 319-320.

2. Burzliwe losy dusznickiego młyna papierniczego

Jedna z zachowanych historycznych papierni znajduje się w Dusznikach-Zdroju nieopodal Kłodzka na Dolnym Śląsku. Jej początki datowane są na okres, gdy ziemia kłodzka, jako odrębne hrabstwo podlegała Królestwu Czech. Dziś nie sposób określić daty budowy dusznickiej papierni. Najwcześniejsze znane z jej dziejów wydarzenie, odnotowane w 1562 r., dotyczyło zakupu części udziałów w młynie przez Nikolausa Kretschmera. W rękach Kretschmerów papiernia znajdowała się do 1706 r. Drugi przedstawiciel tego rodu, Gregor, w 1607 r. uzyskał od cesarza Rudolfa II Habsburga herb, a przed 1612 r. również dziedziczny tytuł szlachecki, co wśród papierników było nobilitacją rzadko spotykaną. O szlacheckich aspiracjach papiernika świadczy fakt, że po powodzi z 1601 r. odbudował oraz rozbudował młyn w formie dworu. Kretschmerowie znacznie poszerzyli swój rynek zbytu. O ile w pierwszych dekadach działania zaopatrywali w papier lokalnych odbiorców, to pod koniec XVI wieku posiadali klientów we Wrocławiu. Po 1619 r. dusznicki papier pojawił się na Morawach, a w 1644 r. trafił nawet do Warszawy, gdzie stosowano go m.in. w kancelarii króla polskiego Władysława IV. W 1706 r. papiernię kupił Anton Heller. Drugi z Hellerów, Anton Benedikt, wprowadził nowatorski system przetwarzania szmat na masę papierniczą za pomocą młyna zwanego holendrem. Innowacja pozwoliła znacząco zwiększyć produkcję oraz poprawić jakość wytwarzanego w Dusznikach papieru. W 1742 r. Śląsk i ziemia kłodzka zostały przyłączone do Prus, a dusznicki papiernicy stali się poddanymi króla pruskiego. Wkrótce Heller przedłożył próbki swych produktów królewskiemu urzędnikowi, a ich wysoka jakość zaowocowała przyznaniem mu w 1750 r. tytułu nadwornego papiernika króla Prus. W okresie rządów zięcia Hellera, Josepha Ossendorfa, wewnątrz młyna powstały malowidła ściennie wraz z najbardziej znaną biblijną sceną kuszenia Józefa przez żonę Putyfara. Kolejną właścicielką firmy była Antonia Josepha Ossendorf z domu Heller, której młyn zawdzięcza zachowaną do dziś ozdobną formę elewacji z nadokiennymi rozetami i półrozetami oraz pilastrami. W XIX wieku papiernia traciła na znaczeniu wskutek upowszechniania maszynowej techniki produkcji. Ostatni dusznicki papiernik Karl Wiehr, w 1939 r. sprzedał podupadający młyn miastu Duszniki, które planowało wykorzystać obiekt na muzeum.

Po II wojnie światowej ziemia kłodzka stała się częścią Polski. Nieczynny młyn znacjonalizowano, jednak początkowo brakowało koncepcji jego wykorzystania. Ważną decyzją dla papierni było zapewnienie jej w 1956 r. prawnej ochrony poprzez wpisanie do rejestru zabytków. W 1966 r. młyn przekazano państwowej branży papierniczej, a jego kierownikiem został Michał Kowalski, który opracował koncepcję funkcjonowania Muzeum Papiernictwa. Nowa placówka została otwarta dla zwiedzających 28 lipca 1968 r. W 1971 r. odtworzono produkcję papieru czerpanego, która prędko stała się znaczącą atrakcją turystyczną. W okresie adaptowania młyna na cele muzealne, na poddaszu odkryto tajemnicze malowidła. Stały się one sporym problemem dla kierownictwa muzeum, gdyż w tamtym czasie brakowało środków na ich zabezpieczenie. Dopiero w połowie lat 80. ubiegłego wieku znalazła się dotacja na konserwację polichromii, które udostępniono zwiedzającym w 1988 r. Ciągłe brakowało wiedzy na temat okresu powstania dekoracji, jak też ich znaczenia. Przypuszczano, że jedno z malowideł nawiązuje do biblijnej historii kuszenia Józefa przez żonę Putyfara, jednak nie zdołano wówczas ustalić związku sceny z młynem.

W latach 1992-1998 muzeum podlegało pod Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Wówczas

przeprowadzono remont budynku i wymieniono ekspozycje. Pracownicy muzeum podjęli badania naukowe historii papiernictwa, a z czasem placówka stała się najważniejszym w Polsce ośrodkiem naukowym zajmującym się tą tematyką. Dobry okres przerwała w 1998 r. powódź, która spowodowała w młynie duże straty. Ponadto z początkiem 1999 r. muzeum zostało przejęte przez Samorząd Województwa Dolnośląskiego. Już w XXI wieku przeprowadzono remont więźby i dachu oraz udostępniono kolejne pomieszczenia papierni turystom. Ważnym osiągnięciem w zakresie ochrony przeciwpożarowej budynku było uruchomienie w 2016 r. systemu gaszenia wewnętrznego i zewnętrznego mgłą wodną⁶.

3. Badania historyczne dusznickiej papierni

Zainteresowanie historią dusznickiego młyna należy datować co najmniej od lat 80. XVIII wieku, kiedy to informacje o dziejach papierni zostały opublikowane w obszernym opracowaniu Friedricha Alberta Zimmermanna *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*⁷. Niemieckojęzyczne opracowania na temat przeszłości młyna ukazywały się również w XIX i na początku XX wieku⁸. Duże zainteresowanie polskich historyków papiernią odnotowano ponad pół wieku temu, a za najważniejsze polskie opracowania z tamtego okresu poświęcone papierni należy uznać analizę historyczno-architektoniczną Mariana Kutznera⁹ oraz publikację Wandy Tomaszewskiej¹⁰. Przez kolejne dekady posługiwano się ustaleniami niemieckich historyków z przełomu XIX i XX stulecia oraz polskich badaczy z lat 60. ubiegłego wieku.

Badania dziejów młyna zostały zintensyfikowane w 2007 r. dzięki utworzeniu pisma „Rocznik Muzeum Papiernictwa”. W pierwszych czterech tomach ukazał się słownik papierników śląskich autorstwa Rainera Sachsa i Doroty Błaszczuk¹¹, w którym znalazły się informacje o dusznickich papiernikach. Inne ważne opracowanie wydrukowane w Roczniku, przygotowane przez dra Grzegorza Grajewskiego, dotyczyło losów młyna w pierwszych trzech dekadach XX w.¹²

W 2016 r. Muzeum Papiernictwa zapoczątkowało współpracę z Polskim Narodowym Komitetem

⁶ Szymczyk M., Sachs R., Eysymontt R., Bałchan J., *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018, s. 39-70, 333-336.

⁷ Pregiel P., *Duszniki przez Zimmermanna opisane*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2010, t. 4, s. 94-97.

⁸ Hohaus W., *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz 1886/87, t. 6, s. 222-227, 325-329.

⁹ Szymczyk M., *Źródła do dziejów dusznickiej papierni. Marian Kutzner, Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach*, PKZ Wrocław 1960, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2011, t. 5, s. 79-126.

¹⁰ Tomaszewska W., *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 5, s. 168-173.

¹¹ Błaszczuk D., Sachs R., *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 1-4, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, 2007-2010, t. 1-4.

¹² Grajewski G., *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, 2015, t. 9.

ICOMOS, której celem było opracowanie planu zarządzania pomnikiem historii¹³. Podczas wizyty w muzeum ówczesny prezes ICOMOS prof. Bogusław Szmygin zwrócił uwagę na artystyczne detale młyna – ozdobną elewację oraz polichromie, niezwykle rzadko spotykane w budynkach pełniących niegdyś funkcję produkcyjną. Oceniając ówczesny stan badań dotyczący młyna uznał, że dostępne analizy nie dają odpowiedzi na szereg pytań niezbędnych do określenia wartości zabytku. Opinia ta skłoniła muzeum do zainicjowania nowych badań architektoniczno-stylistycznych młyna, które zostały wykonane w ciągu dwóch kolejnych lat przez zespół pod kierunkiem prof. Rafała Eysymontta.

W 2017 r. muzeum zleciło znawcy sztuki śląskiej prof. Andrzejowi Kozielowi analizę historyczno-stylistyczną polichromii, wynikiem której było ustalenie okresu powstania malowideł, ich fundatora oraz prawdopodobnego twórcy. Ważnym efektem badań było odczytanie przekazu poszczególnych scen, w tym najciekawszej i dotąd najbardziej tajemniczej sceny kuszenia Józefa przez żonę Putyfara, jako odniesienia do losów fundatora malowideł – papiernika Josepha Ossendorfa. Dalsze analizy dotyczyły właścicieli młyna, a zostały przeprowadzone przez specjalizującego się w badaniach archiwaliów Rainera Sachsa. Ich efektem było uporządkowanie listy papierników i ustalenie dokonań oraz pozycji społecznej każdego z nich. Wyniki badań posłużyły w 2018 r. do opracowania dwóch wydawnictw: popularno-naukowej książki *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*¹⁴ oraz naukowej *Monografii młyna papierniczego*¹⁵, dzięki którym dziś dusznicka papiernia jest obiektem o wzorcowo udokumentowanej historii.

4. Wzrost świadomości o wartości młyna

W wyniku prowadzonych badań naukowych oraz rosnącego zainteresowania zabytkowym obiektem ze strony turystów, w ostatniej dekadzie nastąpił znaczący wzrost świadomości na temat wartości historycznej papierni. Atrakcyjność młyna papierniczego zaowocowała w 2009 r. zaliczeniem go przez Polską Organizację Turystyczną do największych atrakcji turystycznych kraju. Muzeum znalazło się w opracowanej 3 lata później publikacji „Najlepsze produkty turystyczne Polski 2003-2012”¹⁶, zawierającej certyfikowane produkty turystyczne dziesięciolecia. W ostatnich latach roczna liczba zwiedzających papiernię kształtuje się na poziomie ok. 65 tys. osób, co stawia placówkę w pierwszej trójce muzeów o najwyższej zwiedzalności na Dolnym Śląsku.

W 2008 r. muzeum podjęło prace nad przygotowaniem wniosku o wpisanie młyna papierniczego na listę pomników historii. Zwieńczeniem trwających 3 lata starań było wydanie rozporządzenia

¹³ Plan zarządzania został opracowany w latach 2016-2017, a następnie wydany w polskiej i angielskiej wersji językowej. Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Lublin 2017; Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Paper mill in Duszniki-Zdrój – value assessment and management plan*, Lublin – Duszniki-Zdrój 2018.

¹⁴ Eysymontt R., Sachs R., Szymczyk M., *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018 (książka wydana w j. polskim, czeskim, niemieckim i angielskim).

¹⁵ Szymczyk M., Sachs R., Eysymontt R., Bałchan J., *Monografia młyna papierniczego ...*

¹⁶ *Najlepsze produkty turystyczne Polski 2003-2012*, <http://pdf.polska.travel/certyfikaty-pot/pl/> (dostęp 23.05.2019).

przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 20 września 2011 r. uznającego papiernię pomnikiem historii¹⁷.

W 2013 r. minister kultury i dziedzictwa narodowego wpisał Muzeum Papiernictwa do Państwowego Rejestru Muzeów, skupiającego placówki muzealne o największym znaczeniu dla kultury narodowej. Wg opinii ministerstwa „wyjątkowy charakter profilu muzeum, jego niezwykła siedziba, wysoki poziom zarządzania (...) stawia tę instytucję muzealną w szeregu najważniejszych dla polskiego dziedzictwa kulturowego”¹⁸.

5. Koncepcja wpisu na listę UNESCO młynów papierniczych

Zaliczenie dusznickiej papierni do grona obiektów najcenniejszych dla kultury polskiej zrodziło pytania o znaczenie młyna w kontekście międzynarodowym. Wstępna analiza wartości obiektu przeprowadzona wewnątrz muzeum wykazała, że wyróżnia się on na tle innych młynów papierniczych estetyką i stanem zachowania. Zachęciło to kierownictwo muzeum do podjęcia starań o wpisanie młyna na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Spośród obiektów związanych z papiernictwem, na tę prestiżową listę dotąd wpisano pochodzącą z końca XIX wieku fabrykę tektury i ścieru drzewnego wraz z osiedlem robotniczym w Verli w Finlandii. Jednak fiński zakład pochodzący z okresu przemysłowego, stosował od początku swej egzystencji maszynową technikę produkcji¹⁹, zatem znacząco różnił się od młynów opierających swą działalność na ręcznej produkcji papieru. Spośród zachowanych w Europie młynów papierniczych, próbę wpisu na listę UNESCO podjęto jedynie w przypadku papierni z Velkich Losin w Czechach. W latach 2002-2004 r. opracowano wniosek o nominację, jednak wg oceny ICOMOS-u przekazanej światowemu Komitetowi UNESCO, papiernia w Velkich Losinach nie powinna być rozpatrywana wg propozycji Czech, lecz należy wziąć pod uwagę możliwość przygotowania nominacji o szerszym zakresie, obejmującej obok papierni w Velkich Losinach także serię innych obiektów związanych z historią papieru i druku²⁰.

Doświadczenia czeskie wskazywały, że przygotowanie nominacji jednego młyna papierniczego nie spotka się z aprobatą ICOMOS-u. Dlatego kolejnym krokiem Muzeum Papiernictwa było podjęcie współpracy z zarządem papierni w Velkich Losinach w celu przygotowania wspólnego wniosku. W związku z tym, że czeska papiernia znajdowała się już na liście informacyjnej UNESCO, zamierzeniem muzeum stało się zgłoszenie dusznickiego młyna na polską listę informacyjną.

Do opracowywania zgłoszenia kandydatury dusznickiego młyna na polską listę informacyjną

¹⁷ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 września 2011 r. w sprawie uznania za Pomnik Historii „Duszniki-Zdrój – młyn papierniczy”, „Dziennik Ustaw” 2011, nr 217, poz. 1282.*

¹⁸ Nowicka M., Szymczyk M., *Muzeum Papiernictwa w Państwowym Rejestrze Muzeów*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2013, t. 7, s. 108.

¹⁹ *Verla Groundwood and Board Mill*, <http://whc.unesco.org/en/list/751> (dostęp 2.06.2019).

²⁰ *Handmade paper mill (Czech Republic)*. No 1235, w: *UNESCO World Heritage Convention, Evaluations of cultural properties*, ICOMOS 2007, s. 136, <http://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-inf8b1e.pdf> (dostęp 23.05.2019).

przystąpiono w 2013 r. we współpracy z Grzegorzem Grajewskim – szefem dolnośląskiego oddziału terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa, z założeniem że wnioski winny przewidywać transgraniczny wpis seryjny młynów z Polski i Czech. 24 lutego 2014 r. Muzeum Papiernictwa przesłało wniosek wraz z dokumentacją młyna do Narodowego Instytutu Dziedzictwa²¹. Oceniający zgłoszenie Komitet ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce stwierdził, że młyn papierniczy ma szanse wpisu na listę UNESCO jako wpis seryjny. Dlatego wskazał konieczność rozpoznania stanowiska Czech w sprawie współpracy przy przygotowywaniu transgranicznego wpisu seryjnego obejmującego młyny z Dusznik i Velkich Losin²².

Realizując wniosek Komitetu, Narodowy Instytut Dziedzictwa zwrócił się do Narodnego Pamiatkowego Ustavu (swego odpowiednika w Czechach) w sprawie ewentualnych wspólnych starań o wpisanie na listę UNESCO polskiego i czeskiego młyna. Strona czeska nie widząc przeciwwskazań do takiej nominacji stwierdzała jednak, że aktualnie realizuje inne zadania. Jednocześnie przedstawiła sugestię, aby rozważyć przygotowanie wpisu zgodnie z rekomendacją ICOMOS-u, szerszego niż wspomniane dwa młyny²³. Muzeum również zintensyfikowało współpracę z czeskim partnerem i 15 kwietnia 2015 r. w dusznickim młynie papierniczym został podpisany list intencyjny dotyczący współpracy pomiędzy polską i czeską instytucją w zakresie dążeń do wpisania obydwu papierni na listę UNESCO²⁴.

Projektem papierni z Polski i Czech zainteresował się Wydział Współpracy z Zagranicą Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego, który w styczniu 2016 r. zorganizował we Wrocławiu naradę z udziałem przedstawicieli kilku wydziałów, dyrektorów obydwu młynów papierniczych: Macieja Szymczyka i Petra Foučka oraz szefa Europejskiego Ugrupowania Współpracy Terytorialnej NOVUM Bartosza Bartniczaka. Efektem spotkania było zaangażowanie się w projekt EUWT NOVUM. To właśnie EUWT pozyskało dofinansowanie z Ministerstwa Spraw Zagranicznych na konferencję poświęconą przygotowaniu wspólnej nominacji polskiej i czeskiej papierni. Zorganizowano ją w dniach 6-7 października 2016 r. w Dusznikach-Zdroju pod tytułem „Na szlaku wspólnego dziedzictwa”. Udział w przedsięwzięciu wzięli przedstawiciele władz Województwa Dolnośląskiego, Narodowego Instytutu Dziedzictwa i czeskiego Narodnego Pamiatkowego Ustavu, naukowcy oraz dziennikarze. Podczas konferencji została m.in. zaprezentowana przez reprezentującą ICOMOS Annę Fortunę-Marek analiza wartości papierni jako punkt wyjścia do opracowania planu zarządzania. Uczestnicy konferencji mieli okazję obejrzeć i porównać obydwa młyny papiernicze.

Istotnym wydarzeniem wieńczącym starania muzeum o zgłoszenie młyna papierniczego na listę informacyjną była uchwała Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce, podjęta w dniu 30 listopada 2016 r., zawierająca pozytywną rekomendację dla wniosku

²¹ Archiwum Zakładowe Muzeum Papiernictwa (dalej AZMP), Pismo Muzeum do NID z 24.02.2014 r., w sprawie wniosku o wpisanie na listę informacyjną młyna papierniczego, sygn. DN.061, 2014, T. II, s. 64.

²² AZMP, Uchwała nr 16 Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z 23.10.2014 r., sygn. DN.062, 2015, s. 46.

²³ AZMP, Pismo dyr. NID do dyr. Muzeum z dnia 10.08.2015 r., sygn. DN.062, 2015, s. 49-51.

²⁴ Kacperowska D., *Kronika 2015 roku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2016, t. 10, s. 140-145.

seryjnego z wyjściowymi dwoma obiektami: polskim młynem papierniczym w Dusznikach-Zdroju i czeskim młynem w Velkich Losinach. W uchwale znalazła się również rekomendacja wykonania szerokiej analizy porównawczej w celu ewentualnego rozszerzenia wniosku o inne obiekty²⁵.

Muzeum realizując zalecenia Komitetu podsumowało wiedzę na temat zachowanych do dziś młynów papierniczych w Europie, w celu określenia obiektów, o które można będzie poszerzyć nominację. Po analizie historii i cech poszczególnych młynów, zwrócono uwagę na papiernię w Homburgu (obecnie dzielnica miasta Triefenstein w powiecie Main Spessart), leżącego na terenie Bawarii. Papiernia posiadając konstrukcję typową dla młynów papierniczych jest doskonałym świadectwem architektury tego typu budowli. Jednak wyróżnia się tym, że pierwotnie wybudowana była w innym miejscu, a na początku XIX wieku została rozebrana i przeniesiona do Homburga²⁶.

Na przełomie listopada i grudnia 2017 r. w Dusznikach-Zdroju odbyła się druga konferencja w sprawie młynów papierniczych, z udziałem trzeciego partnera, Johanna Follmera – przedstawiciela papierni w Homburgu. W jej trakcie został podpisany list intencyjny dotyczący współpracy pomiędzy papierniami z Dusznik, Velkich Losin i Homburga. Na zakończenie konferencji odbyła się narada przedstawicieli młynów papierniczych z udziałem prof. Bogusława Szmygina – prezesa Polskiego Narodowego Komitetu ICOMOS, której wynikiem było ustalenie dalszych działań grupy. Na koordynatora zadania zostało wybrane Muzeum Papiernictwa. W celu przygotowania możliwie kompletnej nominacji, postanowiono ustalić kolejnych potencjalnych partnerów, wstępnie uznając, że powinna ona obejmować 5-6 młynów papierniczych²⁷.

W maju 2018 r. w Velkich Losinach została zorganizowana trzecia międzynarodowa konferencja. W jej trakcie przedstawiciele papierni z Polski, Czech i Niemiec potwierdzili zamiar dalszej współpracy. Ponadto stwierdzono konieczność poszerzenia grupy o inne młyny oraz za zasadne uznano dalsze badania dziejów poszczególnych papierni²⁸. Krótco później nawiązano współpracę z młynem papierniczym Richard de Bas z miejscowości Ambert we Francji, zaliczanym do najstarszych papierni w Europie.

W 2019 r. dzięki pozyskaniu środków z budżetu Samorządu Województwa Dolnośląskiego, wspólnie ze środowiskiem naukowców pod kierunkiem prof. Bogusława Szmygina, z udziałem prof. Rafała Eysymonta, Muzeum Papiernictwa przystąpiło do opracowania pierwszego etapu analizy porównawczej europejskich młynów papierniczych, która będzie częścią wspólnej nominacji. Opracowanie posłuży do wyboru innych potencjalnych partnerów do seryjnego wpisu historycznych papierni na listę UNESCO.

²⁵ Dokumentacja bieżąca Muzeum Papiernictwa. Uchwała nr 33 Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z 30.11.2016 r. w sprawie propozycji umieszczenia na polskiej Liście informacyjnej młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju, teka DN.062.16.2017.

²⁶ Späth A., *Museum Papiermühle Homburg*, München 1999, s. 17-19.

²⁷ Dokumentacja bieżąca Muzeum Papiernictwa. Protokół ze spotkania (1 XII 2017, Hotel Impresja w Dusznikach-Zdroju).

²⁸ Dokumentacja bieżąca Muzeum Papiernictwa. Protokół ze spotkania (16 V 2018, Hotel Diana Velke Losiny).

Podsumowanie

Projekt, którego pierwotnym celem było wpisanie na listę UNESCO dusznickiej papierni, w kolejnych latach przekształcił się w międzynarodową inicjatywę współpracy pomiędzy muzeami zarządzającymi młynami papierniczymi w Polsce, Czechach, Niemczech i Francji. W efekcie prowadzonych obecnie przez zespół pod kierunkiem prof. Bogusława Szmygina prac porównawczych wszystkich dawnych europejskich papierni, koncepcja może zostać poszerzona o dalsze 2-3 młyny.

Projekt wpisu na listę UNESCO najcenniejszych europejskich młynów papierniczych znacząco zmienił pozycję dusznickiego Muzeum Papiernictwa, które koordynując wspólne działania wywiera decydujący wpływ na całą koncepcję nominacji. Rozmiar projektu wymaga ogromnego zaangażowania organizacyjnego, co powoduje konieczność udzielenia wsparcia muzeum przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Mogłoby to zostać zrealizowane poprzez współprowadzenie dusznickiego muzeum przez ministerstwo oraz Samorząd Województwa Dolnośląskiego. Formuła współprowadzenia pozwoliłaby znacznie zwiększyć wydolność organizacyjną placówki i przyczyniłaby się do sprawniejszej realizacji zadań związanych z przygotowaniem seryjnej międzynarodowej nominacji pod kierownictwem Polski.

Najważniejszym z punktu widzenia młyna papierniczego osiągniętym dotąd efektem starań o nominację, jest wzrost świadomości na temat historycznej wartości obiektu. Sprzyjają temu przeprowadzone w ostatnich latach badania naukowe, dzięki którym obecnie młyn jest jednym z najlepiej poznanych reliktyw dawnego papiernictwa w Europie. Wiedza na temat wyjątkowej wartości obiektu nakazuje otoczyć go szczególną opieką. W 2016 r. cały kompleks budynków został zabezpieczony systemem gaszenia mgłą. Obecnie projektowana jest przez administrację państwową budowa kanału ulgi, który będzie stanowił zabezpieczenie przeciwpowodziowe młyna.

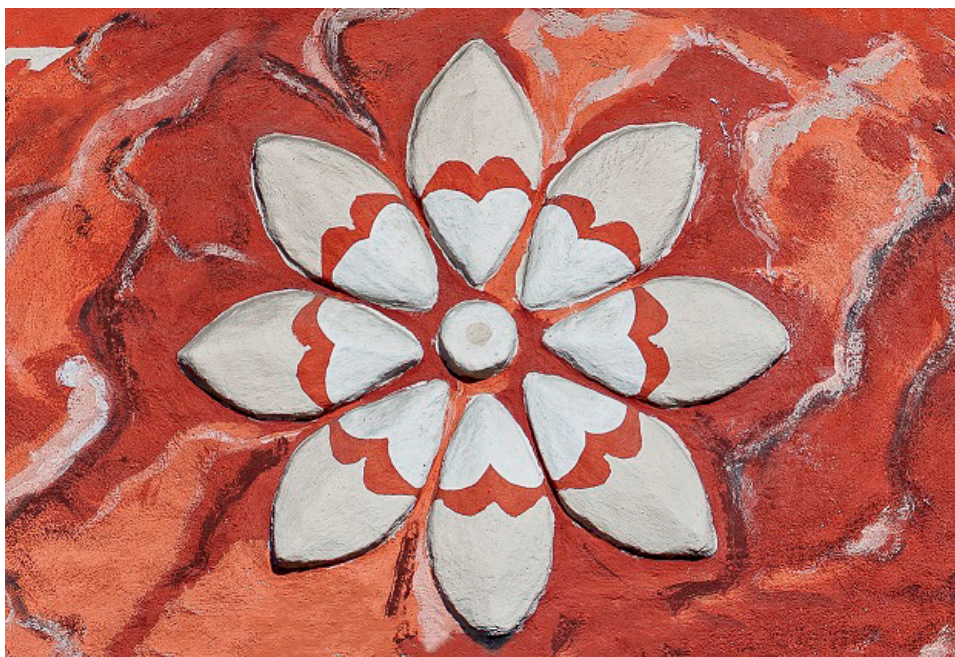
Konieczność zachowania historycznej papierni w dobrym stanie dla przyszłych pokoleń wymaga odpowiednich nakładów na prace remontowe. Wypada mieć nadzieję, że również w tej dziedzinie niebawem nadejdą sukcesy pozwalające realizować niezbędne remonty i umożliwiające racjonalne wykorzystanie obiektu na cele muzealne.

Fot. 1 Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju, fot. Mariusz Młynarczyk (MKiDN)

Fot. 2 Malowidło z biblijną sceną kuszenia Józefa przez żonę Putyfara, fot. Krzysztof Jankowski

Fot. 3 Rozeta nadokienna, fot. Krzysztof Jankowski

Fot. 4 Czerpanie papieru wg dawnej techniki na zajęciach edukacyjnych, fot. Tomasz Szewczyk

Fot. 5 Podpisanie porozumienia o współpracy pomiędzy przedstawicielami młynów papierniczych z Polski, Czech i Niemiec, fot. Krzysztof Jankowski

Fot. 6 Papiernia w Velkich Losinach, fot. Krzysztof Jankowski

Fot. 7 Papiernia w Homburgu, fot. Oliver Wieser

Bibliografia

Publikacje

- Dąbrowski J., Siniarska-Czaplicka J. (1991). *Rękodzieło papiernicze*, Warszawa: Sigma NOT.
- Eysymontt R., Sachs R., Szymczyk M. (2018). *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój: Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju.
- Godlewska K., Jastrzębski M. (2018). *Zużycie i produkcja papieru i tektury w Polsce w 2017 r. na tle krajów europejskich*, Przegląd Papierniczy, nr 11, 681-689.
- Handmade paper mill (Czech Republic)*. (2007). UNESCO World Heritage Convention, Evaluations of cultural properties (129-136). Christchurch (New Zealand) ICOMOS, <http://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-inf8b1e.pdf>.
- Hohaus W. (1886/870). Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz, *Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz*, t. 6, 222-227, 325-329.
- Kacperowska D. (2016). *Kronika 2015 roku*, Rocznik Muzeum Papiernictwa. t. 10, 133-170.
- Maleczyńska K. (2017). *Papiernictwo. Dzieje*, Żbikowska-Migoń A., Skalska-Zlat M., *Encyklopedia książki*, t. 2, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (353-357).
- Najlepsze produkty turystyczne Polski 2003-2012*. (2012) <http://pdf.polska.travel/certyfikaty-pot/pl/>.
- Nowicka M., Szymczyk M. (2013). *Muzeum Papiernictwa w Państwowym Rejestrze Muzeów*, Rocznik Muzeum Papiernictwa, t. 7, 105-108.
- Pregiel P. (2010). *Duszniki przez Zimmermanna opisane*, Rocznik Muzeum Papiernictwa, t. 4, 94-97.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej* (2018). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 września 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Duszniki-Zdrój – młyn papierniczy”. (2011). *Dziennik Ustaw*, nr 217, poz. 1282.
- Späth A. (1999) *Museum Papiermühle Homburg*, München: Weltkunst Verlag.
- Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A. (2017). *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej.
- Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A. (2018). *Paper mill in Duszniki-Zdrój – value assessment and management plan*, Lublin – Duszniki-Zdrój: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju.
- Szymczyk M., Sachs R., Eysymontt R., Bałchan J. (2018). *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*. Duszniki-Zdrój: Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju.
- Szymczyk M. (2011). Źródła do dziejów dusznickiej papierni. M. Kutzner, Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach, PKZ Wrocław 1960, *Rocznik Muzeum Papiernictwa*, t. 5, 79-126.
- Tomaszewska W. (1966). *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, Przegląd Papierniczy, nr 5, 168-173.

Verla Groundwood and Board Mill, <http://whc.unesco.org/en/list/751>.

Dokumenty archiwalne

Archiwum Zakładowe Muzeum Papiernictwa, Pismo Muzeum Papiernictwa do Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 24.02.2014 r., w sprawie wniosku o wpisanie na listę informacyjną młyna papierniczego, sygn. DN.061, 2014, T. II, s. 64.

Archiwum Zakładowe Muzeum Papiernictwa, Pismo prof. M. Rozbickiej do dyr. Muzeum Papiernictwa z dnia 10.08.2015 r., sygn. DN.062, 2015, s. 49-51.

Archiwum Zakładowe Muzeum Papiernictwa, Uchwała nr 16 Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z 23.10.2014 r., sygn. DN.062, 2015, s. 46.

Dokumentacja bieżąca Muzeum Papiernictwa. Protokół ze spotkania (1 XII 2017, Hotel Impresja w Dusznikach-Zdroju).

Dokumentacja bieżąca Muzeum Papiernictwa. Protokół ze spotkania (16 V 2018, Hotel Diana Velke Losiny).

Dokumentacja bieżąca Muzeum Papiernictwa. Uchwała nr 33 Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z 30.11.2016 r. w sprawie propozycji umieszczenia na polskiej Liście informacyjnej młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju, teka DN.062.16.2017.

MONITORING POMNIKÓW HISTORII – PROCEDURA, WYZWANIA, ZAGROŻENIA

ZALASIŃSKA Katarzyna ¹

¹ Katarzyna Zalasińska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego
<https://orcid.org/0000-0003-2171-2560>

ABSTRAKT: Istotny wzrost liczby pomników historii w ostatnich latach rodzi nowe wyzwania, związane z potrzebą stworzenia sprawnego mechanizmu monitoringu stanu ich zachowania, jak i zarządzania nimi. Niniejszy artykuł stanowi omówienie system monitoringu pomników historii, który został wprowadzony na podstawie wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 19 listopada 2018 r. Jego wdrożenie ma umożliwić stałą, regularną obserwację stanu zachowania, jak i procesów zachodzących w zabytkach uznanych za pomnik historii oraz ich otoczeniu, które mogą mieć wpływ na jego stan zachowania.

SŁOWA KLUCZE: Pomniki historii, dziedzictwo kulturowe, zabytki

Zapewnienie właściwej ochrony pomników historii stanowi współcześnie jedno z ważniejszych wyzwań systemu ochrony zabytków w Polsce. Uznanie za pomnik historii stanowi istotną deklarację, dotyczącą wartości danego obiektu/obszaru, jak i jego znaczenia dla kultury. Tym samym rodzi to po stronie organów administracji publicznej, powołanej do ochrony zabytków, w rozumieniu art. 4 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2018, poz. 2067; dalej: u.o.z.o.z.), obowiązek podjęcia szczególnych działań, w celu zapewnienia im skutecznej ochrony i przekazania przyszłym pokoleniom.

Na wstępie przypomnieć jedynie należy, że zgodnie z art. 15 u.o.z.o.z., Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może złożyć wniosek o uznanie za pomnik historii po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Wpis na listę pomników historii warunkuje przestawienie wniosku ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Następnie przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz.U. z 1976 r. poz. 190 i 191).

Uznanie za pomnik historii, zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, stanowi jedną z form ochrony zabytków. Forma ta nie wywołuje jednak skutków prawnych, a obowiązki związane z jego ochroną wynikają z wpisu do rejestru lub uchwały o utworzeniu parku kulturowego. Zgodnie z przywołanym wcześniej art. 15 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, pomnikami historii są zabytki o szczególnej wartości dla kultury. W ramach prowadzonego postępowania o uznanie za pomnik historii, dokonywana jest ocena wartości danego zabytku według wskazanego kryterium. Pozwala to na przyjęcie, że w ramach obecnego systemu ochrony zabytków ustawodawca wprowadził podstawę do wartościowania, nie określając jednak skutków zaliczenia danego obiektu do grupy zabytków kwalifikowanych, posiadających szczególne znaczenie dla kultury.

Istotny wzrost liczby pomników historii w ostatnich latach rodzi nowe wyzwania, związane z potrzebą stworzenia sprawnego mechanizmu monitoringu stanu ich zachowania, jak i zarządzania nimi. Potwierdzenie bowiem przez Prezydenta RP szczególnego znaczenia dla kultury określonego zabytku, rodzi po stronie organów administracji publicznej obowiązek zapewnienia właściwego jego zachowania dla przyszłych pokoleń. W tym stanie rzeczy niezbędne stało się podjęcie pilnych działań zmierzających do określenia celów systemu monitoringu, jak i sposobów jego realizacji.

Wychodząc z tego założenia, stworzony został w 2018 r., a wdrażany jest od 1 stycznia 2019r., system monitoringu pomników historii, którego założenia określone zostały w piśmie z dnia 19 listopada 2018 r. Generalnego Konserwatora Zabytków, prof. Magdaleny Gawin do wojewódzkich konserwatorów zabytków. Zgodnie bowiem z art. 90 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w ramach koordynowania działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków, Generalny Konserwator Zabytków może ustalać ogólne kierunki ich działania, wydawać instrukcje i wytyczne określające sposób ich postępowania oraz oczekiwać od nich sprawozdań z działalności. W związku z powyższym możliwe było sformułowanie wytycznych w zakresie sposobu prowadzenia monitoringu realizowanego przez wojewódzkich konserwatorów zabytków. Wskazany system obejmuje monitoring pomników historii, jak i miejsc światowego dziedzictwa. Wyjaśnienia wymaga, że z uwagi na różne uwarunkowania, granice pomników historii nie pokrywają się we wszystkich wypadkach w całości z granicami wpisów na Listę dziedzictwa światowego. Okoliczność ta została uwzględniona przy formułowaniu zapisów poszczególnych elementów systemu monitoringu.

Na wstępie należy wyjaśnić, że **monitoring pomników historii stanowi proces, w ramach którego, w wyniku informacji uzyskiwanych w toku czynności kontrolnych oraz analizy gromadzonej dokumentacji dotyczącej poszczególnych pomników, dochodzi do stałej, regularnej obserwacji stanu zachowania, jak i procesów zachodzących w zabytku oraz jego otoczeniu, a które mogą mieć wpływ na jego stan zachowania.** Innymi słowy, stworzony system monitoringu obejmuje zarówno kwestie związane ze stanem zachowania obiektu, jak i sposobem zarządzania pomnikiem historii, a także ryzykami jakie rodzą zmiany i procesy zachodzące w otoczeniu. Ma to zapewnić pełniejszą realizację celów stawianych wspólnie przed zarządzaniem

dziedzictwem¹. K. Gutkowska i Z. Kobyliński trafnie przyjmują, że zarządzanie zawsze musi być oparte o wiedzę: „Założeniem zarządzania dziedzictwem kulturowym jest świadome, odpowiedzialne i przemyślane podejmowanie opartych na rzetelnej i gruntownej wiedzy decyzji, dotyczących dziedzictwa kulturowego, w taki sposób, aby jak najlepiej wykorzystać dla dobra publicznego liczne i różnorodne wartości, których owo dziedzictwa jest nośnikiem”². Zaproponowany system monitoringu ma być dla opiekunów, jak i organów administracji publicznej, źródłem takich wiarygodnych i uporządkowanych informacji, stanowiących podstawę do podejmowania przyszłych działań. Zebrane w ten sposób dane mogą w przyszłości pozwolić nie tylko na promowanie dobrych praktyk i wymianę doświadczeń między opiekunami zabytków, ale przede wszystkim zmianę w podejściu do ochrony dziedzictwa. O potrzebie odejścia od statycznej ochrony dziedzictwa na rzecz wykorzystania formuły dynamicznej w postaci „kreatywnego zarządzania zastanym dziedzictwem kulturowym, realizowanego przy osiągnięciach technicznych, naturalnej inwencji jednostki i koniunktury gospodarczej, a także zasobu naukowego doktryny konserwatorskiej” pisali już w 2008 r. autorzy *Raportu na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*³.

Punktem wyjścia dla stworzonego systemu monitoringu były przewidziane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zadania i kompetencje wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w tym w szczególności w zakresie kontroli i stosowania środków nadzoru konserwatorskiego. Innymi słowy, przyjęta procedura monitoringu nie wynikała ze zmian ustawodawczych, ale z wykorzystania kompetencji już przyznanych organom ochrony zabytków. Pod względem podmiotowym objęła ona nie tylko wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz ministra, ale również Narodowy Instytut Dziedzictwa, który odpowiedzialny jest za tworzenie swego „repozytorium wiedzy” o pomnikach historii. Dodatkowo ważnym źródłem rozwiązań był system monitoringu miejsc światowego dziedzictwa.

Zgodnie z przyjętą procedurą system został oparty o dwa tryby kontroli – kontrolę planową oraz kontrolę doraźną. Pierwsza dotyczy stanu zachowania pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa i prowadzona jest przez wojewódzkich konserwatorów zabytków w trybie przepisu art. 38 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, nie rzadziej niż raz na 2 lata. Natomiast kontrolę doraźną stanu zachowania pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, w trybie art. 38 ustawy, o której mowa w pkt 1, wojewódzcy konserwatorzy zabytków powinni przeprowadzać nie później niż 7 dni od dnia powzięcia informacji o nieprzestrzeganiu na obszarze pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Należy więc przyjąć, że podstawową kontrolą jest kontrola planowa, natomiast kontrola doraźna tworzy „system

¹ Zob. Gawęł Ł., [w:] *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, red. A. Jagielska-Burduk, Gdańsk-Warszawa 2016, s. 27-31.

² Gutkowska K., Kobyliński Z., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 6, s. 52.

³ Bohm A., Dobosz P., Jaskanic P., Purchla J., Szmygin B., *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków 2008, s. 36.

szybkiego reagowania”, będący podstawą do wdrażania środków nadzoru konserwatorskiego. Źródłem danych dla monitoringu jest nie tylko protokół pokontrolny dot. stanu zachowania, ale przede wszystkim ankieta stanowiąca załącznik do wytycznych, która dotyczy uwarunkowań ochrony i kwestii wprost odnoszących się do problemów zarządzania.

W kontroli planowej pomnika historii będącego w całości albo w części miejscem światowego dziedzictwa, albo miejsca światowego dziedzictwa niebędącego pomnikiem historii uczestniczy przedstawiciel Narodowego Instytutu Dziedzictwa. W wypadku kontroli doraźnej pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa może uczestniczyć przedstawiciel Narodowego Instytutu Dziedzictwa, o ile wojewódzki konserwator zabytków wystąpi w tej sprawie do Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Kolejnym elementem przyjętego mechanizmu monitoringu jest obowiązek informacyjny wojewódzkich konserwatorów zabytków, którzy mają obowiązek przekazywać do Departamentu Ochrony Zabytków oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa skany protokołów ww. kontroli oraz wydawanych rozstrzygnięć (w tym pozwoleń, zaleceń konserwatorskich). Wojewódzcy konserwatorzy zabytków przekazują ponadto informacje o zamiarach podjęcia prac konserwatorskich lub restauratorskich, mogących mieć wpływ na miejsce światowego dziedzictwa lub budowy na jego obszarze nowych obiektów oraz o wszczęciu każdego postępowania w sprawie wydania pozwolenia na podstawie art. 36 ust. 1 ustawy, dotyczącego tego obszaru, nie później niż 14 dni od dnia, w którym postępowanie zostało wszczęte.

Zgodnie z przyjętym założeniem, wytyczne przekazane pismem z 19 listopada 2018 r., stanowiły pierwszy krok w tworzeniu systemu monitoringu. Przyjęta procedura została poddana ewaluacji w pierwszym okresie funkcjonowania. Skutkiem tej analizy i uwag nadesłanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, dokonano doprecyzowania wytycznych:

1) Sposób prowadzenia kontroli

Kontrole pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa mają być prowadzone w trybie art. 38 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2018 r. poz. 2067, z późn. zm.). Jednak w przypadku pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa będącego fragmentem miasta o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych, prowadzenie w tym trybie kontroli planowanej będzie albo bardzo utrudnione, albo wręcz niemożliwe. W związku z tym ocena stanu zachowania w ramach kontroli planowanej tego rodzaju pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa musi przebiegać dwuetapowo. W pierwszym etapie, bez udziału właścicieli lub posiadaczy zabytków, dokonane powinny zostać czynności sprawdzające, obejmujące cały pomnik historii i/lub miejsce światowego dziedzictwa, których celem byłoby wskazanie tych obiektów bądź obszarów znajdujących się na terenie pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, co do których istnieją wątpliwości co do przestrzegania przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W odniesieniu do tych obiektów i obszarów odbywałaby się kontrola (drugi etap kontroli planowanej) na podstawie art. 38 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

2) Wypełnianie ankiety

Ankieta wypełniana jest wyłącznie po przeprowadzeniu kontroli planowanych, w których

obligatoryjnie udział biorą przedstawiciele Narodowego Instytutu Dziedzictwa, których jednym z zadań będzie analiza przekazywanych dokumentów dotyczących pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa, w tym również wypełnionych ankiet. Zasadna jest zatem propozycja wypełniania ankiety przez pracowników Narodowego Instytutu Dziedzictwa biorących udział w planowanej kontroli.

3) Pozwolenia wydawane na podstawie art. 36 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Nie należy przekazywać pozwoleń wydanych na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 3, 4, 9 i 12.

Dla pomnika historii i/lub miejsce światowego dziedzictwa będącego fragmentem miasta, o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych, należy przekazywać pozwolenia na działania:

a) mające wpływ na ten fragment miasta, w szczególności pozwolenia na:

- budowę nowych obiektów,
- rozbiórkę obiektów, wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków,
- zmianę organizacji ruchu.

b) mające wpływ na wygląd zewnętrzny obiektów znajdujących się na obszarze tego fragmentu miasta, niezależnie od tego, czy są one wpisane do rejestru zabytków, czy też nie są wpisane do tego rejestru, w szczególności pozwolenia na:

- nadbudowę obiektu,
- rozbudowę obiektu,
- zmianę geometrii bryły obiektu,

c) inne, podejmowane na obszarze zabytku archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków lub ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

W powyższym zakresie powinny być także przekazywane informacje o wszczętych postępowaniach administracyjnych.

Z analizy dotychczas przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków pozwoleń wydawanych na podstawie art. 36 ust. 1 dla pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa będącego fragmentem miasta o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych wynika, że należy przekazywać pozwolenia na:

- a) budowę i przebudowę instalacji usytuowanych pod ziemią, z wyłączeniem pozwoleń na budowę instalacji na obszarze zabytku archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków lub ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- b) budowę i przebudowę instalacji usytuowanych wewnątrz obiektu,
- c) prace konserwatorskie prowadzone na zewnątrz i wewnątrz obiektu, jak też w stosunku do wyposażenia obiektu,
- d) zmiany użytkowania obiektu albo jego części.

Dla pomnika historii i/lub miejsce światowego dziedzictwa niebędącego fragmentem miasta o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych należy przekazywać pozwolenia wydane na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 1, 5, 6, 7, 8, 10 i 11. W tym zakresie należy także przekazywać

informacje o wszczętych postępowaniach administracyjnych.

Jednocześnie podkreślić należy, że nie ma również potrzeby przekazywania dokumentów będących, w szczególności:

- a) wyrażeniem zgody na uporządkowanie terenu,
- b) zawiadomieniem o terminie kontroli albo wizji lokalnej,
- c) informacją o formie ochrony konserwatorskiej,
- d) uwagami do projektu naprawy nawierzchni ciągów komunikacyjnych lub projektu montażu pojemników na odpady zmieszane.

4) Zakres podmiotowy obowiązywania wytycznych

Wytyczne obowiązują tylko tych samorządowych konserwatorów zabytków, którym na podstawie porozumień przekazano kompetencje do sprawowania kontroli, na podstawie przepisów art. 38 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na obszarach pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa. Tym samym, gdy takie kompetencje nie zostały przekazane, kontrolę pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa sprawuje wojewódzki konserwator zabytków.

Wraz z przekazaniem wytycznych wojewódzkim konserwatorom zabytków doprecyzowane zostały zadania NID w związku z realizacją powierzonych zadań. Dotyczyły one:

- 1) udziału przedstawiciela Narodowego Instytutu Dziedzictwa we wszystkich kontrolach planowych pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa organizowanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków;
- 2) udziału przedstawiciela Narodowego Instytutu Dziedzictwa w kontrolach doraźnych pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa organizowanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, po jego wystąpieniu w tej sprawie do Narodowego Instytutu Dziedzictwa;
- 3) gromadzenia przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków informacji oraz skanów dokumentów dotyczących pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa w „teczkach obiektów”, które będą stanowiły swoiste repozytorium wiedzy na temat danego pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa;
- 4) dokonywania analizy informacji oraz skanów dokumentów przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, dotyczącej danego pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, pod kątem:
 - a) zasadności uruchomienia przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego oraz wojewódzkich konserwatorów zabytków procedur związanych z zastosowaniem środków nadzoru konserwatorskiego lub nadzwyczajnych trybów weryfikacji decyzji, w szczególności z uwagi na stan zachowania pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, jak i planowanych działań, które mogą mieć negatywny wpływ na ich wartość,
 - b) zagrożeń dla pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa wynikających ze sposobu zarządzania;

- c) zasadności zastosowania par. 172 Wytycznych Operacyjnych do realizacji Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r.;
- 5) przekazywania do Departamentu Ochrony Zabytków, na podstawie dokonanych analiz, opinii, wraz z uzasadnieniem, w sprawie podjęcia procedur, o których mowa w pkt 4, nie później niż w terminie 14 dni od dnia otrzymania informacji;
- 6) opracowywanie na koniec 2019 r, a następnie co 2 lata (na koniec roku 2021, 2023, itd.), na podstawie danych, o których mowa w pkt 2 i 3, oraz na podstawie analiz, o których mowa w pkt 4, a także działań własnych (opinii, analiz, opracowań merytorycznych), informacji dotyczącej stanu zachowania i zarządzania pomnikami historii i/lub miejscami światowego dziedzictwa;
- 7) przekazywania informacji dotyczącej stanu zachowania i zarządzania pomnikami historii i/lub miejscami światowego dziedzictwa, o której mowa w pkt 6, do Departamentu Ochrony Zabytków, nie później niż do dnia 31 stycznia roku następującego po roku, w którym informacja została opracowana (tj. odpowiednio do dnia 31 stycznia 2020 r., 31 stycznia 2022 r. itd.).

Zgodnie z przyjętym założeniem Narodowy Instytut Dziedzictwa stał się więc jednostką odpowiedzialną za przetwarzanie zebranych informacji, a następnie ich opracowanie.

Obecnie najpoważniejszym **wyzwaniem** jest właściwe wdrożenie i dalsza optymalizacja przyjętej procedury. Proces ten musi być rozłożony w czasie z uwagi na niezwykle zróżnicowanie zasobu objętego monitoringiem. Pierwsze analizy ujawniły trudność w sformułowaniu uniwersalnego mechanizmu obejmującego zarówno pojedyncze obiekty, jak i całe fragmenty miast historycznych. Wydaje się jednak, że etapami możliwe będzie dojście do pożądanego kształtu procedury. Zakończenie pierwszego etapu wdrożenia otworzy przed systemem monitoringu nowe wyzwania – analizę zebranych danych. Pierwszy okres analizy powinien obejmować co najmniej dwie kontrole planowe, a więc powinien być realizowany najwcześniej w 2023r. W poprzedzających latach istotne będzie działanie kontroli doraźnej, jak i skutki ustaleń kontroli planowych, uzasadniających wszczęcie postępowań prowadzących do wydania jednego ze środków nadzoru konserwatorskiego bądź wydania zaleceń pokontrolnych.

Najpoważniejszym **zagrożeniem** dla budowanego systemu monitoringu pomników historii jest niewystarczające wsparcie kadrowe i finansowe służb konserwatorskich. Realizacja obowiązków związanych z wykonywaniem kontroli planowych pomników historii nie powinna się odbywać kosztem kontroli innych obiektów wpisanych do rejestru na terenie danego województwa. Tymczasem brak zapewnionych odpowiednich środków na realizację zadań ustawowych organów ochrony zabytków może prowadzić do wykonywania jednych zadań, kosztem drugich. Potrzeba zapewnienia odpowiedniej obsady kadrowej i finansowania dotyczy również zadań wykonywanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Zainicjowane pismem z 19 listopada 2018 r. budowanie systemu monitoringu pomników historii w Polsce jest pierwszym działaniem mającym na celu zapewnienie skutecznej ochrony i właściwego zarządzania tego szczególnego zasobu. Nie ulega wątpliwości, że stanowi to dopiero pierwszy etap, a budowanie systemu będzie procesem. Zbierane obecnie doświadczenia pozwalają jednak przyjąć, że osiągnięcie pełnej sprawności opisanych w niniejszym artykule procedur może nastąpić do końca 2020 r.

Bibliografia

Bohm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szmygin B., *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków 2008

Gaweł Ł., [w:] *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, red. A. Jagielska-Burduk, Gdańsk-Warszawa 2016

Gutkowska K., Kobyliński Z., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 6